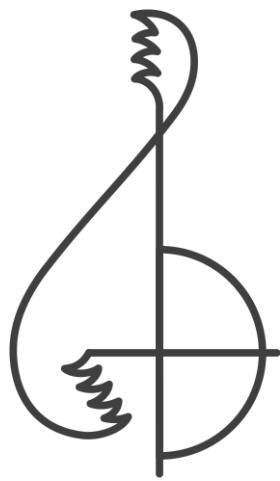

12+

1
2014

НАЦИЯ ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издаётся с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств. секретарь, проза – Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Станислав КАДЗАЕВ, Елизавета КОЧИЕВА,
Анатолий КУСРАЕВ, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2014

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АЕХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АЕРВЫЛМАЕЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор

Хъодзаты Ахсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис
Поэзи, драматурги – МАМЫКЬАТАХ Хъазыбег

Журналы ахсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЬОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КъАДЗАТЫ Станислав, КъУСРАТЫ Анатоли,
Ходы Камал

Дзæуджыхъæу, 2014

НОМЫРЫ ИС:

<i>НАФИ</i> . Сосо бадзуры. Уацау	5
<i>ГАДЖИТЫ</i> Барис. Ирыстоны мыслей. Амдзэвгэтэ	42
<i>ТЛАТТАТЫ</i> Бексолтан. Даргъ сомтэ. Радзырд	50
<i>АБОЙТЫ</i> Зарэ. Аргэрттывды тэгтэ. Амдзэвгэтэ	64
<i>МАЛИТИ</i> Хасан. Малити Геуэргий зар	66
<i>ХОРАНТЫ</i> Валодя. Хъэлдзэг ныхастэ	68
<hr/> АДЭМОН СФЭЛДЫСТАД <hr/>	
Аргъяуттэ	70
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ	77
<hr/> АХУЫРГЭНÄГÄН АХХУЫСÄН <hr/>	
<i>МЗОКТЫ</i> Аслэнбэг. «Уэхи Али фон Токаты – дэргъявшаг паша». Кэрон	90
<hr/> КРИТИКÄ АМÄ БИБЛИОГРАФИ <hr/>	
<i>ТАХЬАЗТЫ</i> Харум. Ирон аевзаджы программэтэ амэ ахуыргэнэн чингуыты тыххэй	97
<hr/> ИРОН ПРОЗÄЙЫ АНТОЛОГИ <hr/>	
<i>ДЗЕСТЫ</i> Күйдзэг. Радзырдтэ	110
АРВИСТОН	138

*Журналы авторты хъуыдьитимэ редакци
алкэд разы нэ вэййы*

НАФИ

СОКО БАДЗУРЫ

Уацау

Уалæ, дам, фыййæуттæ сæ къухтæ фæтылдтой, ой!..
Нартыхты Соко мын афтæ куы бадзуры, ой!..

– Ой, бецау, Нартыхты Cocol!..

Мæнæн, дам, мæ мардыл мæ дыууæ сау хойы, ой!..
Дыууæ сау бæлоны сæ рустæ фæтылдтой, ой!..

– Ой, бецау, Нартыхты Cocol!..

Адæмон зарæгæй

Бадын Худисæны къуылдымыл, дзуары хъæды уæлвæдджи, бæзджын кæрдæгыл. Мæ уæрджыты сæртæ æрбатыхтон ме ‘рттæй æмæ фæлгæсын мæ алфæмблай. Армытъæпæныл æвæрдау зыны ардæм Къуыдары дзыххъæ. Æмæ йæм лæдджы цæст кæсынæй не ‘фсæды.

Чи зоны, уый æрмæст мæ цæст не ‘фсæды кæсынæй, æрмæст мæ зæрдæйæн у афтæ æвæджиау æхçон а-зæхмæ кæсын... Уый дæр диссаг næу, – æз ам райгуырдтæн. Ам ракастæн мæ цæстæй, чысыл къæбысау, æмæ Хуыщауы дунейæ фыщаг цы федтон, уыдон уыдисты Къуыдары кæрдæгбын рæгтьæ, мады армау, фæлмæн æмæ рæвдауаг къуылдымтæ, зараг тæрсхъæдтæ, йæ тæрттæ æхсæрнад кæмæн сты, уыцы хъуымбылсæр къутæртæ – хъæдбынты æмæ къæдзæхгæрæтты; сывæллонау æнæном æмæ сывæллонау дыгъалдыгъулгæнаг донадгуытæ... Ноджы Къуыдары дыууæ цæугæдоны – Дзедзоры æмæ Хъырамула; Къуыдары райдзаст фæтæнтæ, – уайыджы ‘фсæрау лæгъз æмæ æнæдаст,

адәмән сә фосы зымәгдәл. Уыданәй дәлдәр та чысыл хуымы гәппәлтә, – «адәмән зәхх у сә дарәг»!..

Адәмы дунейә фыщаг цы федтон, уыдан та – мә мады рухсәвдылд ңәсгом, йә мигъвәлмән армытъәпәнтә, стәй уәд мә фыды ңәстәнгас. Уым тызмәджы тъыфылы бын, хәмпәлү әрсмыдау, әмбәхст уыди әвидигә удвәлмән. Федтон ноджы нә бирә хъәубәсты үсәй, ләгәй, чызгәй, ләппүйә. Се ‘пәт – ме ‘фсымәртә, мә хотә, мә рәвдауәг әмә мә нәмәг. Федтон нә хъила әмә нә къобор галты, йә райстбавәрд ном «әхсыры ңад» кәмән у, уыцы хәдзардзин хъуцыты, къәйных сәгтә әмә мәйдардзаст фысты, дзоргъагәнаг байрәгты әмә фәллад уаргыы бәхты, стәй ноджы ләппүйы йә рагбонты әвәндөнәй иу сәумәрайсом уәлыгәс чи фестын кәны, уыцы родтә әмә сәннычты, хъыбылтә әмә уәрыччыты...

Адәмән ма уыд сәхи армәйконд, адәймаджы әрмәзәф, фәлдисәджы дамгъәйау, кәуыл уыдис, ахәм дуне дәр – нә чырын әмә хъәдын хәдзәртә, нә хәлд мәсгүйтә, сә бирә хъәдгәмтти рисәй мыгагмә чи багомыг, уыдан; стәй нә мустә, нә кусән әмә хәңгәртә, хәдзары мигәнәнтә. Уыдан айдагъ сәхәдәг дәр әнәхъән дуне сты, диссаджы дуне сабийы цымыдис удән. Кәс әмә уын, базон әмә бамбар, сарәхс күсын дәр, хәңцын дәр, стәй уыцы гәртә, фыдәлты хәзна, дәхи арм әмә дәхи уды аивәй аразын дәр. Уый әвәджиауы дуне, хуыматәг әмә вазыгджын, аив әмә зондджын, байгом дә ңәстү рухсән!

Уыди ма ам ноджыдәр иу дуне – мәрдты бәстә... Уый, әңәг, дәлдзәх уыди, әбәрәг ран. Нәй йын удәгасәй фенән әмә базонән. Куы йәм фәңәуай, уәд та дын уәлион дунемә әрзыздәхән нал ис. Цы фенай, цы базонай, уый фәстагәттән нә радзурдзына. Сабийы ңәст дзы цы фены, уый – йә уәлдзәх бәрдҗытә: искуы иу әрнәг къуылдымыл, тәрситы, науәд кәрзыты чысыл къохы бын ис уәлмәрд, ингәнтә, сыйджыты цъуппитетә. Уыдоныл – дәргъәеццион къәйтә, науәд амад дуртә, науәд сә нываерзәнты хъәдын дзуәрттә сырх хъәдәй кәнә сывылдзәй, тулдзәй. Вәййи ма әмраст сагъд къәйдуртә дәр, хуыматәдҗы цыртытә... Сабийы ңәст әндәр ницы уыны уыцы дунейә. Цы дзы хъусы, уыдан та – кәйттә, дамтә. Уымәй дәр куы – худәг, куы – тәссаг... Әмә ноджы хъардҗытә, масть әмә хъыдҗы, тәригъәд әмә зәрдәрисы уынгәг ныхастә...

Сабийы уд нæ фæзоны, куыд хæсса уыдон йæ удраæбын æмæ сусæгæй фæсæрфы йæ цæссыг, фæлæ куы афинаæй вæйиы, уæд уыдон систынц йæ удраæбынæй, райсомы фæлмау – хуры æрбакастмæ, æмæ фæфардæг вæйиынц кæдæмдæр, цыдæр бæрзонд æмæ æбæрæг ранмæ...

Фæхъуысы ма уыцы дунейæ сабийы удмæ ноджы иу хъæлæс, рохгæнæн кæмæн нæй, ахæм – Зарæг! Уый сабийы удæй нæ фæцæуы, тыхтæрдæ хъарæгау, æбæрæг ранмæ, удрохы бæстæм. Уый стæхы сабийы зæрдæйæ, уæлæрвтыл йæ базыр адауы, цæргæсы лæппынау, стæй та ног æртæхы йæ ахстонмæ – сабийы удраæбынмæ. Зарæджы дæр ис маst, хъыг, тæригъæд, фæлæ ма дзы ис ноджы æндæр сыгъзæрин таг дæр – сгуыхт-бæллон, кадбæллон! Уый та сабийы æргъиuvæлмæн уд тасын кæны йæхимæ æмæ йын ратты æнæнцой æмæ æвæджиау тавсхæссæг фарн. Уымæн рохгæнæн нæй, фæиппæрд дзы нæй, кæд тæссаг дунейы хъæлæс у, кæд мæрдты бæстæй хъуысы, уæддæр. Æмæ саби уыцы хъæлæсмæ хъусы йæ зæрыбонтæм, цалынмæ йæхæдæг мæрдырохы хай кæнæ зарæджы сæйраг нæ фæвæйиы, уæдмæ...

Бадын Худисæны къуылдымыл. Дзуары хъæды фæдджийыл. Уæнгтæ бафæлладысты æртыдаgъæй бадынæй æмæ мæхи фæстæдзаг ауагътон зад кæрдæджы æнцой. Кæсын арвы тæнæг цъæхмæ, цæргæсы сисау, мæстæгбыд бæрзонд æврæгътæм æмæ мæм уæлæрвты æнæбын къуырфæй гæзæмæ-гæзæмæ хъуысы, Уастырджийы зæрин ныхасау, мæ сабион бонты зарæджы хъæлæс:

«Ой, бецау, Нартыхты Сoco!..»

Далæ Дзедзорайы рахиз фарс рагон мæссыг, къуырттон каркay, йæ базырты бын æрбакодта цалдæр чысыл хæдзары. Уым райгуырд æмæ ралæг Нартыхты сай лæппу Сoco... Хъæуы уæзæг æмæ фæсхъæу къахвæндæгтæ бæргæ хъуыды кæнынц уыцы лæппүйи, фæлæ мын ницы загътой Сосойы тыххæй – дзурын нæ зонынц. Иртаманы афтæ уыд фыдæй фыртмæ æнусты дæргъы: кæд исчи зыдта æмæ фæрæзта фæстагæттæм рæстæджы айнæг хæхты сæрты радзурын, уæд уый уыд æрмæст зарæг...

«Ой, бецау, Нартыхты Сoco!»

Фæлæ зарæг дæр æрмæст, рæхуыст сагау, бøгъ кæнын зыдта. Ие ‘рхæндæг хъæлæсæй, раст туджы ‘ртæхтау, хаудтой æрмæст иуæггай дзырдæ. Цы сæ базона лæдджы цымыдис уд? Иунæг хабар: адæймаджы мæлæтдзаг рис æмæ, æцæг лæгæн ие

сгүыхт әмәе йәе мәләты бон иу кәй сты, уый... Нәй дзы базонән зарәджы сәйрагән йәе уды фәндиәгтә, нәй фехъусән йәе дзыхы дзырдән, нәй фенән йәе мидбылхудт әмәе йәе ңастьы рухсән. Афтәмәй уый та, чи зоны, дзырдән куыд ақәнынц, йәе иунәг уындән дәр даринаг уыди!..

«Ой, беңау, Нартыхты Сосо!..»

Бузныг, Зарағ! Дә уынгәг хъәләс мәе мәләты бонмәе ризгә зилахар кәндзән мәе зәрдәйы куыимты. Фәлә мән абон фәнды Сосойән йәе ңастьы рухс фенын, йәе зәрдәмәе ныккәссын, йәе фидар уәнгтыл мәе ңаест ахәссын, әмәе цы кәнөн? Ды йәе зыдтай, ды йәе уыдтай, йәе фыңцаг бонәй йәе фәстаг бонмәе әмәе Ыын әрмәст тәригъәд кәнис, дә ңаессыгтә цухъхъайы фәдджийә сәрфыс, афтәмәй дзурыс йәе мәләты хабар... Әнхъәлис, әз дәр әй зонын, әмәе әз та уый никуы федтон, ницы Ыын зонын, әмәе цы кәнөн?..

Зылдтаң Къуыдаргомы адәмыл, куырдтон, чи йәе зыдта, уыдонәй – радзурут-ма, чи уыд, цы ләг уыд Сосо?.. Бирә куы уыд Къуыдары ләппутаң рәстдзинадмә зәрдәмхиң, сәрибара сәрсыл удуәлдай, адәмән хъәбулы ләггад чи фәрәзта, ахәмтә, уәд иунәг уый ңәмән скодтат зарәджы сәйраг?..

Бирә ныхәстә мын ракодтой. Әмдзыхәй хастой йәе хорзы кой. Стәй әгъдауы фәдил дәр наә уыд сәе ныхас, – ома мардәй әвзәрничи дзуры. Ахәм ныхас йәе иу суләфтәй дәр әнционбазонән у. Нәе, зәрдиагәй дзырдтой, фәлә әмхуызон ныхас, цыма әмдзырд бакодтой кәнәе сәе хъуыдитә, балоны ләппынтау, иу ахстонәй ратахтысты... Нал мәе фәндыд фондз ләджен фәстә әхсәзәмы фәрсын – уый дәр мын ногәй ницы зәгъездән!.. Фәлә иуахәмы Сосойы кой хастой дыууә зәронд ләджен иумә. Кәрәдзи разәнгард кодтой мысынмә, иуән йәе зәрдил цы нал ләууыд, уый йәм әфтыдта иннае. Стәй уәд әмхуызон башадысты. Фәци, әвәццәгән, сәе ныхас әмәе сәе алчиәр хицәнәй ныккаст йәе зәрдәмәе әмәе уым ног сәрста кәддәры удәгас ләджен цардәгас сурәт... Уыдтон, нырма дыууә дәр сагъас кәннынц сәе рагон әмгары хъысмәтил – уый нал ис, уыдон сты, афтәмәй, чи зоны, уый ноджы ңәрәццагдәр ләг уыди, фәлә чи зоны йәе фидәны ныв?..

Әнхъәлмә кастән, чи зоны ма исты радзурой?.. Дзургә ницыуал, әрмәст сәе иу сабыргай афтә бакодта: «Хорз ләг уыд, фәлә Ыын ңәрсүйн наә бантысты. Адәмы сәрсыл йәхі хаста,

фәлә дзы цы рауад? Йә сәр әрбайсәфта, уый йә пайды...
Адәм цы?.. Адәм цәрынц, уый та йә тәккә ләгыл мәләты
хай баци... Уый дын йә пайды...»

Ници үәм сәзирда инна зәронд ләг. Әнтъиснәгәй, зәбул-
әрфыгәй каст йә размә, мысалгы къуыдырмә – дзоныгъ ар-
әзтой әмәй йын йә къехтә дзоныгъы хъусты мысалгъәй сагъ-
той. Афтә мәм фәкаст, цима уый разы нае уыди ие ‘мгары
ныхасыл, фәлә йә быңау кәнин нае фәндыд мә цуры. Әз
дәр ници сәзиртон. Әниу цы загътаин? Уый Сосойы мәләты
бон фыццаг фәдисонтәй уыд, чысыләй фәстәмә йә зыдта,
мәнән та уәд мә ныв дәр наема уыд. Әңәг, чи зоны, ләджы
зонынаң бирә цыдәртә хъәуы әмә ацы зәронд ләгмә не
сты. Чи зоны, фәлә уый цы давы: уый йә зыдта, әз – нае!
Загътон мәхицән: бафәрсын хъәуы ноджыдәр, Сосойы чи
зыдта, уыдон, кәддәра цы зәгъынц иннәтә та, чи зоны, Со-
сойы удәгас сурәт фәбәлвырдәр уа...

* * *

Иу сабатбон райсомәй ногәй баләууытән Къуыдаргомы.
Иу хъәуы ма уыди зәронд ләг, мидхәсты партизан, Сосойы
‘мгар, әз кәй наема бафарстан, ахәм. Уытән уый размә дәр
уыцы хъәуы, федтон уыцы ләджы, фәлә йә уәд не ‘вдәлл,
йә сәгътә әддә бazzадысты әмә уыдон агурынмә тындзыдта.
Ныр та бәрәгбон уыди әмә нымадтон: ахәм бон хохаг ләг йә
хәдзары уыдзән, йә дзуары бон йәхи ма бафәдзәхса, уый
гәнән нае. Кәд нае уа, уәддәр цы сафын, – мә райгуырән
къуымыл ноджыдәр мә цәст ахәсдзынән. Базәронд дән,
уәддәр ма йә сабийау мысын. Зәрдә фәсайынән та бирә нае
хъәуы, уәлдайдәр дәхи зәрдә куы уа, уәд. Бакәс әм дә цәсты
тигъәй, дә зәрдә барәвда, әмә та дын цасдәры фаг уыдзән.
Уый «стонг әмгъуыд нае зоны», уарзондзинад та тъымытъы-
мамә ныфсытәй әмә әмгъуытәй цәры...

Бацытән уыцы ләджы дуармә әмә барджыны хъәр ба-
кодтон:

– Хорз адәм, ам уә ничи ис әви мидәмә нае уадзут?

Иу чысыл къәбыс, тинтичъи къуыбылойау, ратылди дәлба-
зырәй әмә фыццаг – скъәу-къәу кодта, стәй мәм цымыдисәй
нымдзаст, – ай та ма дзы кәцы у, зәгъгә. «Муци, муци!» –

фәздзырдтон әм, әмә уәд мә дзабыртә, мә фадыварцмә сму-
дыныл фәци, фәлә йә тымбыл дымәг галиумә-рахизмә ра-
тил-батил кодта, цыма йә куыд аивдәр авәра, уый нал зыдта,
уыйау.

– Уазәг хуыңауы уазәг! Әгас нәм цу! – тыргъы къәсәрәй
рахызт бәрзонд, гуыбыргомау, урссәр әмә бур рихи ләг. Йә
къәхтыл – дәрдджын цырыхъытә, расткъах хәлаф, ирон
худ, әффәгготджын хәдон дәргъ уылән хъәдабәйә. Йә арм
мәм радта әмә мә мидәмә бакодта.

– Хуыздәр фәу, мах чи абәрәг кодта. Дыууә зәрондәй нә
бәрәгбон адәмы хуызән саразынән дәр нал стәм, нә
кәстәртә та горәтмә фәлыгъысты әмә сә маҳмә нал
әвдәлы. Ди, кәй дә, уымән дзәбәхәй цәр, фәлә абор дзуа-
рыбон у, әмә цыма дәхи хәдзармә фәзындә, афтәй әй банны-
май.

– Раст әз дәр уыңы нымадәй әрбаңыдтән, – мәхи нал ба-
састон зәронды зәрдиаг ныхасмә. – Зыдтон әй, дзуарыбон
Хъасбол хәдзары уыдзән, йә кувинәггә исказ әвджид нә
бакәндзән. Гье, әмә иу әхстән дыууә тәрхъусы амардзынән:
иуәй минас фәкәндзынән, иннәмәй та зонд базондзынән.

– Зонд? – бахудызмәл зәронд ләдҗы цәсгом. – Әмә ма-
исчи горәтәй хъәумә зондагур цәуы, уый дәр зәронд әмә
къуырпа адәммә?

– Искүи ма нә цәуы! Уәдә әз цы дән?

– Уый әнхъәл дын нә уыдтән, мә хорз уазәг, – айста Хъас-
бол нә хъазән ныхас. – Уәд ды бынтон әдымытәй уыдзынә.
Нырмә алчи зондагур горәтмә цыди.

– Уымәй раст зәгъыс, фәлә ныр хъуыддаг аивта. Горәты
зондыл адәм фәхәләф кодтой әмә дзы ницыуал аззади. Иутәм
бирә, иннәтә – афтидарм. Гье, әмә кәй ницы фәци, уыдан
хъәутәм сә ных сарәэстөй. Әз дәр развәлгъяу мәхи райстон,
науәд та ардәм дәр куы ныгтуылф кәной, уәд та әз ам дәр
къәпдзыхәй аззайдзынән, әмә мә уый нә фәнды.

– Уәд дә хъуыддаг раст, – сразы фысым әмә мын рагон
къәләтджын мә размә әрбайста. – Сбад әмә исты амәлтә
кәндзыстәм. Зондәй дын ницы нығс әвәрың, фәлә ацы кувән
бон не ‘фсины армыдзагәй мәнмә дәр дә фәрцы кәд исты
‘рхауид.

Раарфә кодтон хәдзарән, райстон әфсины къух әмә

әрбадтән, әңгәг, къәләтджыныл нә, уйй фысымы бынат у, фәләй йә фарсмә тәрхәгыл. Фынг җәттә уыд, кувынәввонг, – тәбәгты әртә уәливиыхы, әртә физонәджы сә фарсмә әндәр тәбәгты, әртә мыдадзын цырагты, әртхосы къопп, ноджы әндәр тәбәгты уәрычы фыд уәнггай фыхәй. Чысыл дурыны арахъхъ, сыйкъа йә хъуыры тъист астәумә. Хъасбол айтә-үйтә нал фәкодта, сыйкъайы арахъхъ әркодта әмә кувынмә фәци:

– Бәрәгбон у әмә, цы дзуарән кувәм, уйй хорзәх уәд фысымты дәр әмә уазәджы дәр. Нә бәрәгбонтә, нә фидәнбонтә ныл дзәбәхәй цәуәнт кәддәриддәр! – Хъасбол фәкуывта, фәнымадта әппәт дәр, әгъдау куыд домы, афтә, стәй ма йә ныхасмә бафтыдта: – Бәргәе, дзуарән йә бынмә цәуын әмбәлы, нә хъәубәстә ныр иууылдәр фәндагыл сты, фәлә әз цы қаенон?.. Фистәгәй ацы зәрондәй изәрмә дәр нә фәхәццә уыдзынән, бәх та әфцәгыл ис, чи мын әй ласы... Цәй, кәд мәм дзуар дәр нә фәхъыг уаид, – йәхи раст кәнүнмә фәци Хъасбол дзуары раз. – Зондджын дзуар ис махән әмә йә зоны: әз зәронд дән, мә къәхтә мә нал хәссынц, мә фадат мә нә амоны. Ардыгәй йын нә кувинаг барст фод әмә нын ныгәедзә қәнәд, әндәр ын цы гәнән ис?..

Хъасбол сыйкъа мәнмә авәрдта, ома кувинаг кәстәрмә әмбәлы, әмә йәм раст уыць уысм ье ‘фсин әрбадзырдта:

– Дәхи куынә рәститә қәнис, фәлә къәбәр куы сисиккат әмә стәй ды дәр адәмы куы бафәзмис, уәд хуыздәр уаид. Әмбал дәр дын фәцис, цы ма дә хъәуы?.. Уазәт дәр дәрдаг нәу, дзуары бынмә куы бацәуа, адәмы куы фена әмә йәхи дәр куы бафәдзәхса, уәд ницы фәрәдидзән...

– Мәхи дәр раст афтә фәндыд, – айстон әфсины ныхас. – Фәлә мә цәстгом нә хъәцыд. Нымадтон, дардвәндагыл мын Хъасбол Сосойы хабәрттә фәкәндәзән, афтә фәндаг дәр цыбырдәр қәнә, стәй уәд дзуары адәмы әмә бәрәгбоны фәтк дәр фендзынән...

– Иуән дыууә – әфсад! – йә къухтә фәйнәрдәм фәхаста Хъасбол. – Иугәр уазәт дәр әфсины фарс фәци, уәд мын әдзәүүгә нал у, фәлә уал нәхимә истәмәйты фәкәсәм, әндәра нә кувинәгтә фәндагыл хәринағ фәуыдзысты. Уазәт, къәбәр сис, мә хур, фәндаг дард у, стәй хәрдтә әмә уырдгүйтә...

* * *

Цәуәм тәссарвәндагыл: зәронд разәй, әз – йә фәстә. Хъасболән хордзин ие уәхскыл, хордзины – арахъхы авг, бәгәнйы дурын, дзиңдайы хәйттә. Йә рахиз къухы даргъ ләдзәг. Хъасбол уыцы иугъәдон цыд кәны әмәй йә ләдзәг фәндаджырыгыл тымбыл фәдтә уадзы, цыма цыдәр әнахуыр иукъахыг цәрәгой цәуы Хъасболы разәй фәндагамонәг... Әз дәр сабыргай цәуын йә фәдыл. Чыритә тәбәгъы, тәбәгъ урс хызы тыхт, хызы кәрәттә әлхынцъ, әлхынцъ – мә галиу армы. Хәссынән – рог, хәрүнән – адҗын фәндаггаг. Цәуын мәхицән, ницы дзурын барәй; зәронд ләг зоны ме ‘рбаңыды сәр әмәй иын кәд фәндөн уа, уәд кәндән йә таурәгъ, хынц-фарст ай нәе хъәуы.

Хъасбол, әваңцәгән, әнхъәл уыд, әз ай фәрсдзынән, уый та дзуаптыә дәтдән, фәлә куы ницы дзырдтон, уәд бамбәр-ста, Сосойы таурәгъ ай сәрәй кәрөнмә дзурын кәй бахъәудән. Уый бәрәг уыд йә ныхасы райдианәй.

– Горәтәг зондагур, ды әгәр мадзура цыд кәныс әмәй әз тыхсын. Куы мә фәрсис бәлвырд истәмәй, уәд дын дзуриң, цы зонын, уый. Науәд та-иу зәгъин – нәе зонын. Фыңдәлты загъдау: нәе зонын-иу дзырд у, зонын – бирә цыдәртә сайы йә фәдыл... Афтә мын бәргә әнцондәр уыдаид, фәлә ды, ме ‘рдигонау, хин ләг дә, кәд зондагур хоныс дәхи, уәддәр... Дә гутоны мә иувәрсиг ифтыгъд скодтай, әмәй бар-әнәбәры дәр хъумә хәссон Сосойы таурәгъ сәрәй бынмә... Уый мын зындәр бәргә у, фәлә цы кәнөн?.. Йә уазәджы чи сайы?.. Уымәй дәр йә кусәдҗы, йә хәссинәгтә иын йә рагъәй чи райста, уый?..

Сосойы таурәгъ... Хәрз цыбыр у, ехсы хъәдәй цыбырдәр, фәлә дардылдзуринаң, стәй нывыл. Әмә әз та?.. Мә рәестәдҗы, мә хъару ма мә уәнгты куы уыд, уәд кусын зыдтон. Уыгәрдәны иунәг мәхәдәг дәр әнәхъән зиу уыдтән. Цины фынгыл бадын дәр зыдтон. Сәр бахъуыд, уәд нозтәй дәр нәе тарстән. Расыг нәе, мә дзыхы дзырд дәр мын никуы фәекъуыхы кодта, фәлә йә уарзгә никуы кодтон. Фынгәй цы уарзтон, уый – йә хъәлдзәг, йә худән ныхас, йә зарәдҗы хъәр. Уыдаттәм мәхәдәг дәр арәхстән. Цы нәе уарзтон, уый та – кувын, хистәриуәг. Дзырдәргъәвд кувәгмә хъусын уарзтон, аәцәг. Фәлә, ома искуы аәхсәны бадты кувыныл схәңцида-ин, – хуыцау бахизәд!..

Лæгæн йæхи хæдзары гæнæн нæй, – кув, куыд зоныс, афтæ. Худгæ дæр дыл ничи бакæндзæн. Фæлæ æхсæны бæрны бацу, уый зын у. Уымæ хъуамæ дæ гуырцæй æргъæвд уай. Нæ дæ, уæд та дзы дæхи хиз. Адæмæй æфсæрмы хъæуы. Ђæмæ мæ рæстæджы хистæры бынатмæ ничи куымтæ, цас æмæ-иу цас фæлæгьстæ кодтой зæредтæ кæрæдзийæн: нæ ды сбад хистæрæн, нæ ды сбад!.. Уый нæм мæнæ хæрз æрæджы фæзынд цыдæр фыдвæтк: чи куыд дзыхджындæр у, афтæ кæд бýрсы уæлæмæ; фынгыл – бадты сæрмæ, царды – адæмы сæрмæ. Иуæй-иу хатт горæты фæвæйийин нæ хионтæм, куы – зианы фæдыл, куы – цины хъуыддаджы. Фækæс, æмæ та уæлейæ рабадт иу исчи, богъау абухаг, дзыхджын лопъосæр. Хистæртæ, фыдæн ын чи бæззы, уыдон та – йæ дæлейæ!.. Иу-цалдæр хатты афарстон, уый та цавæр æгъдау у, зæгтын? Ђæдилы лæгæн хай куыд авæрай, ома хæр, фæлæ дзуругæ ма кæн, уйайу мын алыхатт уыцы иу ныхас кодтой: «Уый дзыхджын лæг у! Дзурынмæ тынг арæхсы фынгыл!»

Уый фæстæ æз дæр нал уæндытæн фæрсын, фæлæ- иу мæхинymæр фæзæгьын æрвylхатт: æнæрайы дзыхджынтæ фæуæнт, кæд цавæр сты! Дзыхыл кæд у, уæд хуыщауы фосæй хуийæ стырдæр дзых никæмæн ис æмæ йæ фынджы сæр хистæрæн рабадын кæнут!.. Фынгыл ныхас, уый дзыллæйы ныхас куы у, уæд дзыхджынтæ æмæ æвзагджынтæм æрхауд? Уый цавæр фæтк у?.. Дзыхджынтæ былалгъæй дзурынмæ сты дæсны æмæ уый рæгъmæхæссинаg у, адæмы рæгъmæ?.. Дзыллæмæ зæрдæ æмæ зонды ныхас хъæуы хæссын. Ахæм ныхас та лæгæн хуыщау ратты, уый дæр стæм лæгæн. Гъе, æмæ йæ куы зоныс, нæ дæ фæзи хуыщауæй ахæм ныхы фыст, уæд ма дæхи кæдæм ивазыс, бадты уæлæмæ, адæмы сæрмæ? Кæм сæттыг нæ, мæн, дам, баудзут, æз, дам, æвзагджын дæн!..

Раст ма иухатт ме ‘рвад Годзыр дæр афтæ дзырдта: мæн сæрдар равзарут, сæрдар хицæутты раз арæх фæлæууы, дзурын æй фæхъæуы, æмæ мæн та дзурынмæ ничи айяфдзæн ам дæр æмæ уым дæр, хицæутты раз! Нал дзы фæрæстам æмæ йын иу хатт хъазгæйæ афтæ бакодтон: фæлæуу-ма, Годзыр, æмæ дæ куы равзарæм, уæд стæй куыд зæгъдзыстæм комбæстæн: чидæр хæрæг уасынæн куыд дардта, афтæ мах та сæрдар дзурынæн равзæрстам?.. Гормон, сæрдар мах хицæутты тыххæй куынæ ‘взарæм, кусынæн нæ куы хъæуы, уæд нын дзыхджынæй

дәхи цы буц кәнис? Әви афтә әнхъәлүс, мах дзурын нә зонәм кәнә хиңауы күист дзурынәй у?.. Кәд афтә у, уәд ныңцу хиңауттәм әмә син зәгъ, мәнәй дзурагдәр ләг нәй, зәгъгә, әмә дә, чи зоны, сәхиң хистәрәй равзарой. Дәуән дәр кад әмә махән дәр, – нә хъәүккаг ләг, не ‘рвад хиңаутты хиңау сси, зәгъгә!..

Тынг мәм рамәсты: дәхәдәг хәрәг, әз хәрәг нә дән, зәгъгә!.. Раст у, зәгъын, хәрәг нә, дзураг хәрәг дә, фәлә уыңы дзурагәй дәлә радиойы иттәг расгүхис, ныңцу әмә дзур бон-изәрмә. Гүбының дзы скән, фәлә мах нә мәгүүрүл ныуудаз, мах кусын әмә цәрүн хъәуы. Мах адәм стәм әмә адәмни бәрни зонд әмә фарнаң цәуггә у, дзыхәй нә! Кәд, зәгъын, зонд әмә фарны ләг дә, уәд, дә хорзәхәй, нә сәрдар нә, не ‘лдар фест, уынаффа нын кә – нә цард бәркаджындәр күйд уа, нә күист – рәвдзәр, нә уд – аивдәр, нә зонд – адәмән фәзминаг!.. Фәлә, зәгъын, дәхи хәдзары уынаффәйән күйнә дә, уәд әнхәхъән хъәуән цы бакәндзынә? Әви дәм дә хәдзары хъусәг кәй ници ис, уый мастиәй мах дә иударон ныхасмә хъусәг скәнин дә зәрды ис?.. Нә, мә хур, зәгъын, уыңы хорздзинадәй нә хуыщау дәр бахизәд әмә хиңау дәр! Кәд сәрдар мах әвзарәм, уәд нә Годзыр-сәрдар нә хъәуы!..

Уәд ницы рауад Годзыры фәндәй, фәлә нын әй хәсты фәстә уәедәр ныбаста тыхәй иу барджын хиңа... Фәбыхстам иу афәдз, стәй әмдзыхәй загътам: нал нә хъәуы Годзыр-сәрдар, кәд әй хиңауттә афтә тынг уарзыңц, уәд әй сәхимә акәнәнт!..

Акодтой йә!.. Уый, дам, номхал-турайы кусәг у, әмә, дам, ын әгуистәй уадзән нәй! Ныр дәр уым, горәты цәрү, стыр пенци хәрү, афтәмәй йә цәргәбонты дзурынәй дарддәр кусгә никуы ницы бакодта... Уәдә!.. Горәтән йә фынджы ‘тъдау дәр, әвәццәгән, уымән раивта: дзыхджындәр әмә фырдзырддәр чи у, уый хъуамә уәлейә бада!.. Бадәд, йә дәндаг дзы рафта-уәд, фәлә мә зәронд сәрү зондәй та афтә нымайын, – фынгыл дәр, царды дәр адәмән сә сәргъ, хъуамә зонд әмә фарны ләг уа. Раст мәнә ды кәй фәдыл зилис, ахәм, Сосойы хуызән ләг... Уымән йә кой ракәннынән дәр, йә таурағъ ра-дзурынән дәр фарны ләг хъәуы, далә Наниты Андо цы ны-выл ләг уыд, ахәм... .

Ды йә нә зыдтаис, кәд ын йә кой фехъуыстаис, әндәр,

фәлә Хуыцауы сконд ләг уыди. ДзырдараНхст аәмә зондажын. Иә ныхасмә йын хъусынәй нә бафсәстаис, иемә – иу хъәубәсты цәрынәй. Уый дын куы ракодтаид Сосойы таурәгъ, аәрвадын баххаст аәмә дын ай уәлдай аив радзырдтаид, – гъе, уәд базынтаис аәцәгәй, Сосо цы ләг уыди, уый!.. Фәлә нал ис Андо дәр, аәмә ма зәроид адәмы хабәрттә нывыл чи радзура?.. Мәнәй цәй таурәгъы ләг ис? Мәнәкүвынмә дәр джитәнтә фәкәнын, фәлә хъәуы мәхицәй хистәр ничиуал ис, хист фәуон, аәмә мыл аңдәр бон нәй – сбад уәлейи аәмә кув...

Загътон, гъеныр, гъе, бахәцца зәронд йә таурәгъмә! – фәлә дзәгъәлы фәхъил кодтон мә хъустә. Хъасбол ныммыр, иуцасдәр аегомыгәй фәцыд, иә зәрдәмә хъусгәйә, стәй иучысыл къуыппәй куы схызтыстәм, уәд фәндаг фәзау ахаста иурагон хуымы астәуты аәмә Хъасбол фәләууыд, иә хурдзин рахиз уәхскәмә райста, иә ләдзәг галиу къухмә аәмә та сыйн-дәттәй араст. Аәцәг та әрәджиуау йә раздәры ныхасмә аәрыздаехт...

– Мә зынг бахуысса, уый бәргәе әвгъяу ләг уыд, фәлә ма цы?.. Мәлүнән нә, цәрынән дәр әвгъяу уыд. Уый зәдты ‘хәен хъуамә цардаид аәмә мах та фылдәр бирәгъы уаг аәмә зондәй цәрәм: аәз уон аәмә мәнән уайы зондәй... Цәрын ын нә бантыст, фәлә, чи зоны, уый иә амонд уыди: ахәм ләдҗы бавәрдтаиккам, ма иә бахордтаиккам, уый мә нә уырны...

Йә хабәрттә дын дзырдтой аәмә ма дын сә аәз цы нымайон, фәлә иә аәз фыййау ләппуйә фәстәмә зыдтон. Иу-дәс азы мыл куы цыд, уәдәй иә мәләты бонмә... Ләг иваг у, мә хорз уазәг. Аәмә афтә дәр фәвәййы, ләппу цалынмә угсуры кармә аәзәуы, уәдмә – зәды къалиу, стәй ус ракуырдта, царды уәз, тәссары цъерийяу, ие ‘ккой әрбадт, уәд кәрцвәлдәхт фәвәййы, иә ләппуйы ахуырст ссәуы, иә раздәры хәрзтәй ма иәм гәзәмә цыдәртә аzzайы... Раздәры ләппу цима мәлгә аәкәны, кәнә зәды бәсты иә хуызы хәйрәг бацәуы, аәмә ма уәд уый цәй ләг у?.. Раивы аәмә фесәфы!..

Сосо, зәрдәйә цы уыд, уымәй бazzад фыййау ләппуйә иә мәләты бонмә. Нә, ивгә ракодта, фәлә фәрныг ивд: ләппуйы зонд, цәргәсү ләппынау, байрәзт, арвастәумә тәхынхъом фәци; иә зәрдә та ноджы фәлмәндәр аәмә барондәр кодта... Аәниу ай, мә зынг бахуысса, чи зоны, сафгә дәр уызы барон зәрдә фәкодта... Маст хәссын аәмә мастисын никуы зыдта!..

Афтә мәм фәлзуры хатт мә зәрдә: йә марәджы йын куы мардтам, уәд нә цуры фәци, зәгъгә, нә нә баугътаид уый амарын дәр...

Зәронд ләг та йә зәрдәмә хъусынтыл фәци әмәз загътон, фәиппәрд та йә таурағъәй... Фәлә уымәй нал рох кодта йә таурағъы сәр. Иучысыл ма куы ауадыстәм фәзы, уәд стәй цәхгәр фәхәрд кодтам әмәз ныллағ ыңдыс сәрмәз схызтыстәм. Ам Хъасбол дыууә хуымы астәу цәндү кәронмәз схызтыстәм. Ам Хъасбол дыууә хуымы астәу цәндү кәронмәз схызтыстәм. Ам Хъасбол дыууә хуымы астәу цәндү кәронмәз схызтыстәм.

– Әрбад, мә хур, ды дәр уәртә үыцы къәйыл. Мәкъуләг ыл хуыссы, фәлә дзы ма фәтәрс, хәңгә нә кәнү, куы йәм баввахс уай, уәд йәхәдәг ыңдыс мәз схызтыстәм. Ныр дәр уәртә үәтә үыссыл зәрдә фескүйи адағәй. Кәс-ма, куыд тыхуләфт кәнү, йә фарсы тәнәг куы бахауы, куы раңайтоны, мәгуырәг!.. – зәронд ләг, цыдәр тәригъәдгәнгә, дзырдата әмәз амыдта мәкъуләгмәз сабийау рухс цәсгомәй. Мәкъуләг фәсдур куы амбәхст, уәд мәм Хъасбол бадзырдата:

– Әрбад әмәз чысыл ауләф ды дәр. Ацы уәрццаджы къах мын Германы хәсты фәцәф... Гъери-гъя, кәд уыдис уый – фыдәлты дуджы, фәлә мыл тәфсә та йеныр әркодта, мәнәз куыфы хәссинаг куы фәдән, уәд... Әвәццәгән, зәрыбон уираджы фәткыл хәст у: уираг, дам, куы смәгуыр вәййы, уәд йә зәронд хәстә агурын райдайы. Зәрыбон дәр афтә: әвзонгәй дын йә бон ницы уыд әмәз мәсты кодта, ныр базәронд дә, дә хъару асаст, уәд дыл тых кәнү әмәз дә хъумамә йә рагон мәстытә дәр сиса, уәдә!.. Афтә куынә уайд, уәд цәф әртиссәдз азы размә фәци, риссын та ныр райдыртта... Фыдуаг әгъдау нәу, уәдә циу, фәлә ийн цы мә бон у?.. Быхс, сәркүләй ийн ләгъстә кән, узәл ыл сывәллонау, цалынмә дә бынтондәр зәххы ‘мвәз не скодта, уәдмә...

Ныууләфыд зәронд ләг, йә риссаг къах галиу къухәй аууәрститә кодта, стәй рахиз армытъәпәнәй ие ‘рфгүити сәрмәз хураууон акодта әмәз, фәндаг комкоммәз гакъон-макъонәй цы рагъмә цыд, уырдәм цыннәзастәй ныккаст. Ме ‘ргом әз дәр уырдәм сыйздәхтон, фәлә дзы уадиссагәй ницы федтон.

– Уалә үыцы рагъ уыныс?.. Уый Худисән къуылдым у. Худисән ай, чи зоны, уымән хонынц, әмәз нәм цы тәрситы

дзыгуыр зыны, уйй кувәндөн у, Нартыхты дзуары бынат. Йæ алыварс цы зæхх ис, уйй уыгæрдæн кæнæ та сæрвæт вæййи. Фæззæт та-иу дзы æдзух фос хызтысты, таумæ-иу куы ауагътой, уæд. Хорз бынат у, – райдзаст, дымгæ йæм бындз нæ уадзы, æмæ сæрдыгон æнтæфы фæндаггон уырдæм куы схизы, уæд йæ риуыздаг сулæфы. Фæци фæндагæн йæ хæрд. Иучысыл ма фæзы бауайдзынæ, стæй тæссармæ ауырдыг кæн Дзедзорайы былгæрæттæм.

Уым, Худисæны къуылдымыл, лæг йæ худ сисы, йæ хид æрсæрфы йæ цуххъайы фæдджийæ, æрбады кæрдæджы фæлмæныл æмæ фækæсы Къуыдаргоммæ. Уырдæм æнæхъæн комбæстæ, армыл æвæрдау, зыны. Хорз бынат у. Чи зоны, æмæ йæ рагæй афтæ хуыдтой, Худисæн, дзуары бынат дзы куынæма уыди, уæддæр. Дзæнæты бынат у!.. Йæ кой та дын уымæн кæнин, æмæ Сосойы фыццаг хатт уым федтон. Фыццаг хатт Худисæны рагъыл, фæстаг хатт та Салугæрдæны уынджы хъæбæрыл, йæ уд исгæйæ... – ныуулæфыид Хъасбол æмæ йæ риссаг къахмæ кæсныл фæци, цыма йæ рагон цæфы рисс ныртæккæ æвzæрста.

– Раджы уыд уыцы хабар. Цыдаид мыл иууыл фылдæр иуæндæс азы. Ууыл дæр фылдæр нæ цыдаид.

Æфсады нæ иу аз æрфарстой æмæ йæ уымæй зонын... Æз иу фæссихор мæ дыгæрдыг агурынмæ ацы къуылдыммæ рацыдтæн. Дыгæрдыг Саджилзазы æлхæд уыди, фосимæ нæма фæцахуыр æмæ алыгъди сæхимæ. Мæ фос иннае фыййæуттæн бафæдзæх-стон æмæ мæхæдæг агураэг рацыдтæн, науæд изæры цы загътанин йæ хицауæн? Рацыдтæн, кæд, зæгъын, дыгæрдыг искæй фосимæ хизгæ байяфин, иу тъæбæрттæй сæхимæ кæм афардæг уыдаид?.. Max сæрвæтæй Худисæны ‘хсæн бираэ хъомтæ хызт æмæ, зæгъын, кæд уым искуы разынид. Фæзылдæн сыл, фæлæ мæ дыгæрдыг зынæг никуы уыд. Худисæны къуыппыл ма хызт иу рæгъау æмæ загътон, кæд ма уым нæ уа, уæд мæ фæстæмæ афтидæй здæхын баҳъæудзæн...

Бахæццæ дæн Худисæнмæ æмæ дæлæ рæгъауы кæрон хизы мæ дыгæрдыг! Цинæй амардтæн æмæ йæм нызgъордтон, зæгъын, фæхицæн æй кæнин æмæ нæхимæ тæргæ! Фæлæ йæм æввахс куы бацыдтæн, уæд мыл чидæр дзуары хъæды рæбынæй фæтъæлланг кодта:

«Æй, кæцы дæ уий, бон-сихорфон куы давыс искæй дыгæр-дыг?!»

Фәкастән, хъәр кәцәй райхъуыст, уыраәм әмә, раст зәгъәйә, фәтарстән. Авд ләппүйи, чи мәнәй стырдәр, чи нылләгдәр, ләууынц сәләдзәджы ‘нцәйтты әмә мыл айттәй худынц. Цы базонын мын ай хъуыд – хынджыләг мә скъәрынц: аэз – иунәг, уыдан авдәй, стәй сәхи сәрвәты, мәнән ме ‘мбәлттә – дардәй дардәр, кәмә фәхъәр кәнон?.. Уәд адәм кәрәдзимә стәм әфтыдысты, әмә-иу әндәр хъәуккаг ләппу бахауд, зәгъәг, иу хъәуы ләппүти ‘хәенмә, уәд-иу ыл, иу хъәуы куыйтау, амбырд сты әмә дә балгытәг афтә – ныббырон-иу ай кодтой, кәд-иу йәк къәхтү фәрцы наә аирвәэст, уәд. Мәнән лиздзыны фадат дәр наә уыд. Цасфәнди мә джидзәг кәнәнт, цыфәнди уырды над мә скәнәнт, уәддәр дыгәрдиг ам уадзгә нәу!.. Ләппутәм скъәр кодтон: «Дыгәрдиг ардәм лиздгә ракодта, далә Саджилзазы ‘лхәд у әмә уырдәм рахъуызыд. Күнәх йәз аздахон, уәд мә йәхицау амардзәнис...» Хъуыды кодтон: уыдан дәр фыйяуттә сты әмә мын бамбардзысты мә тыхст. Фәлә мә куызды хъуыды дәр нс ‘ркодтой. Сә иу мәм ногәй әрдзырдат:

– Дыгәрдигмә ма ‘внал, әндәра дә әңгәг ныммардзыстәм ацы ран, дәр хицау дәр дә нал ссардзәни!..

Загътон, ам мын әвыйдәй аирвәзән нал и, фәлә сә куы фәтәрсон, уәд мә әңгәг апирдзысты бирәгътау. Цыфәнди мә куы нәмой, уәддәр мын тәрсәгә әмә лиздгәйә нәу. Ләппутәй иу хәмхүтджын рааст ме ‘рдәм әмә загътон, бәргә, ләгәй ләгмә куы уайд наә дзырдаг, уәд фенин, цы хъәбәр дзыхәй мәм уәндис дзурын, фәлә мә уынгәдҗы ран әрәййәфтәй әмә цы кәнон?.. Нә, куызды бәләгъәй хъәстәл фәныуазон уәләуыл дәр әмә мәрдаты дәр, аэз дәуүәй куы фәтәрсон!. Ахәм хъуыдыйә бараст дән мә дыгәрдигмә, рацахстон ай йәк къәдзиләй әмә йын йәс сыйкатьыл, мә астәуыл роны бәсты цы синағ уыд, уый бабастон. Хәмхүтджын мәм әрбавваҳс әмә синаджы кәрөн мә галиу армыл атыхтон, рахизәй мә кәрдо ләдзәгыл фидар ныххәңдиң. Дыгәрдиджы мә фәдыл ласәгай ракодтон. Иу-цалдәр къаҳдзәфы куы рауадтән, уәд мәм хәмхүтджын дәр әрбахәццә.

– Суадз дыгәрдиджы, әндәра дын ныртәккә куызды над скәндзынән! – фәхъәр мыл кодта йәз дзыхыдзаг әмә йәхъәләсү уагәй базыдтон, мәстыйы фәдыл наә дзуры, цы йын кодтон, уынгә дәр мә никуы фәкодта, фәлә мә тәрсын кәнү,

тыых мыл у ёмæ йæм хъуамæ хъусон. Фæлæ уæддæр нымадтон: ацы лæппу мын ницы ракæндзæн, фæлæ куы схыл уæм, уæд мыл иннæтæ дæр авварс уыдзысты, се 'мбалы сæрыл сын цы нæ хæцгæ ис, ёмæ мын мæ царм къоппæй астигъдзысты. Уæддæр загътон: куыддæр мæм армæй февнала, афтæ йыл лæдзæгæй балæудзынæн мæ тыих, мæ бонæй, куыд фæсутъыр уа, кæд мæм иннæтæ сæ ныифс нал æрбахæссиккoy ёмæ исты хуызы аирвæзин...

Лæппу куы федта, цæттæ лæууын хылмæ, уæд мæнмæ нал, фæлæ дыгæрдыгмæ бауд ёмæ йын йæ сыкъаты баст халы. Дыгæрдыг уый размæ дæр нæ куымдта, ныр ын йæ баст халынц, уый куы базыдта, уæд йæ къæхтæ ныщавта ёмæ размæ нал æккуырст. Цы гæнæн ма мын уыд, æз дæр бацыдтæн лæппумæ ёмæ йæ ариуыгътон: ма 'внал, зæгъын, дыгæрдыгмæ! Схъуырай-хъуырмæ стæм. Лæдзæжытæ аппæрстам, фæлæ армæй кæрæдзи тæрттыл ныххæцыдистæм. Ныууыгътам кæрæдзи ёмæ бамбæрстон: мæнæй бæрzonдdæр у, фæлæ тыхæй араэйт нæу, ницы мын ракæндзæн. Фæлæ уæддæр мæхиуыл хæцын: цæвæн ын нæй, иугæр цæфмæ куы 'рçæуæм, уæд мыл амбырд уыдзысты ёмæ мæ ныффæрак кæндзысты...

Цыдæр мæ амондæн, а-ныр кæрæдзийыл балæууæм, афтæ Нартыхты фыййæуттæй иу рахъæр кодта:

— Цы ми кæнүт уый?! Кæд хъæбысæй æвналут, уæд фæлæуут ёмæ уæм мах дæр бакæсæм. Стæй афтæ хæцгæ нæу! Агъдауыл, æгъдауыл!

Уыцы лæппу нæм згъорæгау ракодта махмæ, ёмæ мах дæр нæ кæрæдзийы тæрттæ суагътам, фæстæ-фæстæ алæууыдистæм, лæппын уасджытæ цæуы тасæй куыд фæуадзынц сæ хыл, уыйау. Уайтагъд нæм уый дæр æрбахæццæ.

— Афтæ нæ, мæ хуртæ, афтæ нæ! — худгæбыллæй нæм бадзырдта уый ёмæ мæ зæрдæ йе 'муд æрцид: ай, кæд ма исты зонын, уæд хылмæ не 'рçыд. Над дзы нал ис. Дыгæрдыг дæр кæд мæ къухы бафтид. Хæмхутджын дæр æрсабыр:

— Аз хыл нæ кæнын, фæлæ дыгæрдыг тыхæй куыд скъæры?!
— Йæхи раст кæнынмæ фæци хæмхутджын, кæд иннæмæй асдæр уыд, уæддæр. Амæ уымæй бамбæрстон: ам хистæр худæнбыл лæппу у, уый куыд зæгъя, афтæ уыдзæн мæ хабар. Хъуыддаг цыма рæстæрдæм фækъул, фæлæ уалынмæ иннæ лæппутæ дæр æрбаудзысты ёмæ мын дзы иу мæ хæдоны риу ацахста:

— Алæ-ма, æз ын равдисон, хыл кæнын куыд хъæуы, уый!

Лæппу мын мæ лæзæрд хæдоны риу æрриуыгъта æмæ хæдон æрфасти. Мæ цæстыты туг æрмызти фырмæстæй, мæ дыгæрдæг дæр мæ ærbайрох, мæ зæрдыл ма лæууыд æрмæст ме ‘фхæрæджы цæсгом. Ацахстон ын йæ цæнгтæ, сыдз-мыдзы алæу-уыдтæн цалдæр санчъехы, уый дæр мæ фæдыл аластон, стæй мæхи фæстæмæ аппæрстон, уымæн та мæ къæхтæ йæ гуыбынмæ фæцарæзтон æмæ йæ мæ сæрты ныддывытт кодтон. Мæ тæвдæй фестадтæн, зæгъын, лæппутæй исчи ме ‘ккой куы абада. Кæсын æмæ хылкъахæг йæ хæмхудтæ зæххы аçавта, асæрбихъуырой кодта, стæй ие ‘рдиаг ссыд: амардта мæ, зæгъгæ, гацдайы лæппын!..

Загътон, ныр мæ æнæмæнг нæмдзысты, фæлæ кæсын, лæппутæ æмхуызон мыр-мыр кæнынц. Бацин кодтон, æвæццæгæн, уый хылгæнаг цыдæр у æмæ йæ ие ‘мгæрттæ дæр нæ уарзынц. Ныр иугæр йæ мукъуйæ зæхх аныхта, уæд сын æхсызгон уыд. Ныр-рухс худгæбыл лæппуйæн дæр йæ цæсгом:

— Гъе, Хъандо, дæхи уæгъды фæлæг кодтай. Хъæбысæй хæцын нæ зоныс æмæ дæ тъæпп зæххыл фæцыди!

Лæппутæ та зæрдиагæй ныххудтысты æмæ Хъандойы цæсгом туджы азылд, фестад æмæ йæ лæдзæг ацагуырдта цæстæй. Куы йæ сүндта, уæд æм базгъордта. Худæнбыл лæппу йæм бауад, йæ лæдзæг ын йæ къухæй сыскъуытда æмæ йæ дард фехста:

— Ам лæдзæгæй хæцгæ нæу, мæ лымæн лæг, тых æмæ дзы арæхст хъæуы! æви иунæг лæппуйыл, иу ‘хъæуы куытая, ным-бырд уæм?.. æви афтæ æнхъæлыс, æмæ дын тækкæ райсом Сау-лохты лæппутæ дæ дзуака къæбути ‘рдæм нæ фездахдзысты?.. æнæхицау искæй æнхъæлыс æви куыд? Кæд уый бæрц уæиг дæ, уæд мемæ рапæц, науæд дæ рад у ныр, æмæ фос раздах, уалæ дын уыгæрдæны кæронмæ схæццæ сты, æмæ дæ Парна куы базона, уæд дæ сфизонæг кæндзæни...

Хъандо ницыуал сдзырдта. æвæццæгæн, Парнайы коймæ йæ маст дæр айрох æмæ цæуынмæ фæци: «Хийя, Лома, мардæн дæ бахæрдæуæд, кæд дæхи уыгæрдæнмæ цы ‘ппарыс!.. Хийя, раздæх!..»

Иугæр Хъандо фæхицæн, уæд иууылдæр æрсабыр сты æмæ æнхъæлмæ кастысты, цы зæгъдзæн худæнбыл лæппу. Уый азтæй хистæр нæ уыд, фæлæ бæрæг уыд, сæ цырв уый кæй у, се ‘ппæт дæр æм кæй хъусынц. Мæ зæрдæ æрсабыр: уый мæ фарс хæцы

әмәе мын ницыуал тас у, әөфхәрын мәе наә баудаңдаң. Әмәе кастән йә тәрхонмә. Уый баздахт, фыңғаг мәем цы ләппү раләбүрдта, уымәе әмәе йәем бадзырдта:

— Ханджер, ды ацы ләппуйы наәминаг куы уыдтә, уәд әм ныр хъәбысәйхәңиңмә дәр нал уәндис? Әви дыл Хъандойың бол куы акәна, уымәй тәрсыс?.. Хъандо хылкъахән кодта, әмәе дзы әндәр гәнән наә уыд. Ныр та әңгәг ирон хәст ракәнәм, кәддәра чи уәйыгәр... Дыгәрдигыл та дәхи уәгъды ныңғавтай. Уый маҳ дыгәрдиг у әмәе йә мәе фылд хуыңаубоны Саулохты Бигъайән ауәй кодта. Әз әй уайтагъд базыдтон, фәләе барәй ницы дзырдтон, ды та йә дәхи схуыдтай... Уый — дә рәестдинад!.. Гәдәи ләг разындтә, әндәр ницы... Уый афтәе фод, фәләе ныр хәңгәйә у әмәе цом дзуары хъәдмәе. Уым фәз у, стәй кәрдәг астәумә, зәххыл дә куы фәкәна, уәддәр дә ницы фәрисдзән...

Ләппутә та әмхуызон ныххудтысты әмәе араст стәм дзуарыбынмә.

Мәе мәе фәндиңд хъәбысәй хәңциң. Мәе дыгәрдиг мын куы ауадзиккәй скъәрын, әндәр мәе ницы хъуыд, фәләе цы мәе бол уыд. Стәй худәнбыл ләппуйы ныхас мәен дәр басаста. Цыдәр тых уыд йә дзырды әмәе йәм ие ‘мәрттә дәр, әвәңцәгән, уымән хъуыстай стырәй, чысыләй. Мәен дәр нал фәндиңд йә цурәй фәңәуын, кәд мәе не ‘вдәлд, уәддәр. Мәхимидағ мәе афтәе дәр әрфәндиңд, иумә куы ңауиккам фыйяу. йә коммә дәр кәсинг, йә бәстү дәр здахинг, әрмәст иумә куы хизиккам наә фос... Иудзырдәй, цыдәр магнит әм уыдис, ныр куыд әмбарын хъуыддаг, афтәмәй.

Дзуары хъәды рәбын иу фәзы әрләууыдистәм әмәе худәнбыл ләппу афтә зәгъы: «Ханджер, хәңциңиң хуыздәр бынат Оны калачы дәр наәй, фәләе дә хъару әмәе дәхәдәг! Уазәг, дәүән дәр хәңгәе у. Бавзар дә тых. Куы фәбынәй уай, уәддәр ницы кәны: Ханджер уәйыг ләппу у, стәй цыма чысыл хистәр...»

Мәе зәрдәйи мәты мур нал уыд: мәе дыгәрдиг ссарадтон, хыләй фервәэтән, хъәбысәй хәңциң ма у әмәе уый мәнән — арсы хъуыны мәлдзыг. Иууыл мәе куы абырсой, уәддәр мын хъыг наә уыдзән...

Ханджеримә кәрәдзи астәутыл ныххәңцидыстәм. Иу иннәйи рахәсс-бахәсс кәны, кәд әй афәлдахин, зәгъгәе, фәләе

дзы ницы уайы. Тыхджын уыд Ханджер әмәе йын ницы фәрәэтон. Фәләе чысыл фәстәдәр кәй афәллад, уый фәхатыдтән. Йә күхтәе йә коммә дзәбәх нал қастысты әмәе дзы иуәй иннәуыл ныххәңцид. Йә къехтәе ризын райдытой, стәй фәтас-фәкъәдз... Уәд мах, фыййәуттә, нае бонтәе фылдәр әххормагәй әрвистам әмәе наем җәй тых уыд. Мәнән уәеддәр ницыдәр уыд – иунәг ләппу уыдтән әмәе-иу мын мәе мад мә хоты хардзәй дәр истытә авәрдта – кәрдзыны къәбәр, әхсирлы къус, цыхты къәртт. Ханджермә та, әвәццәгән, ахәмтәй ницы хауд. Иу февнәлдән тыхджын уыд, фәләе фәллайаг. Иуахәмы йын йә къах бакъуырдтон зәвәтө ‘рдыгәй әмәе йә уәраг фәтасыд, ләппу фәфәлдәхт. Бәргә ма архайдта мәен сәфәлдахыныл, фәләе ма йә кәм суагътайн. Йе ‘мбәлттәе йын фәтәригъәд кодтой әмәе әмхуыizon схор-хор кодтой: «Хуыбырст! Хуыбырст!»

Уыцы ныхасмә әз дәр суагътон Ханджеры: кәд хуыбырст, уәд ногәй равналәм! Дзургә ницы скодтон: уадз сәхәдәг алыг кәнәнт хъуыддаг! Ханджер дәр систад къәмдәстүгәй әмәе йә дарәс Җәгъдынмә фәзи, цыма риджы сәвдымдад уыцы сыйғадәг кәрдәгыл. Не ‘пәтәни каст дәр уыд худәнбыл ләппумә: цы тәрхон рахәсдзән? Уый исдугмә Ханджермә фәкаст, ома цы йә зәрды ис, хәңцин ма йә фәндү әви наә? Уый куы ницы йә хъустыл хәңцид, уәд худәнбыл ләппу ранымадта.

– Мәнмә гәсгә дәр хуыбырст уыди. Әмәе афтәмәй баззайәд хъуыддаг: ничи фәбәйнәй, әмдых сты, дыууә дәр уәйиг ләппуттә! Кәд ма Ханджеры фәндү хәңцин, әндәра әмдых сты...

Ханджер йә астәу сраст кодта, къәмдәстүг худт бакодта әмәе сразы:

– Хуыбырстыл нымад фәуәд. Ногәй нал хәңцин. Абон мәнәй хәңцәг наә. Знон сихорәй фәстәмә кәрдзыны хъәстәе наә фәдән. Райсомәй дәр иу сылыйы къусы ‘вджид раңыдтән хәдзарәй, әмәе Җәбәйсәйхәңцид ис мәнәй, мәе къехтәе дыдәгътә кәнинц мә быны...

– Гъе, әмәе хорз. Әниу Саулохты ләппу дәр куывдәй наә раңыд, Ханджер, фәләе абон фаг у, әндәр хатт та афәлвар-дзыстут... Исчи ма йә ныфс хәссү? – йә цәст ахаста ләппуттыл. Уыдонәй ницы дзырдта, әрмәст әрәджиау, азтәй се ‘пәтәй хистәр чи уыд, уый афтәе бакодта әнәбары:

«Æз бәргә рахәчин, фәлә мә къах риссы...» Худәнбыл ләппү йә схынджыләттаг кодта: «Æмә дын дзәбәх та кәд уыд уыңы куызды къах? Здахыны рад дәм куы ‘рхауы, уәд ыл ләугә дәр куы нал фәкәнис...»

Ләппутә зәрдиагәй ныххудтысты. Æвәццәгән ыл сә зәрдә рагәй худти, әмә ыйн ныр йә хин әргом кәй загъдәуыд, уый сын әхсизгон уыди...

– Нәе, Бихъуын, дәуәй дәр ныфсы ләг нәй!.. Кәд мәхәдәг рахәцион, әндәр сымах ницы ракәндзыстут Саулохы-фыртән. Хәдәгай, дә ном та цы хуыйны? Дә мыггаг дын нә дыгәрдыджы фәрцы зонын, фәлә дә ном та?

– Хъасбол мә хонынц. Дәу та?..

– Æз та Соко хуыйнын. Дәлә Саджилзазы Нартыхтәй дән әмә мәнә ме ‘рвадәлты фос хизын, науәд сын сә исчи куы атәра, уәд әй зонгә дәр нә бакәндзысты, куы йә базоной, уәд та сә фәдил акәсын нә бауәндзысты...

– Уый, әвәдза, – нал фәләууыд Ханджерес зәрдә, – мах дын куынә уаиккам, уәд дә уәртә Кәсагдзыны фыййәуттә әрвилбон нәмиккөй!

– Уәдә, Ханджер, уәдә!.. Алыхатт дә чылдыммә нә бамбәхсын, мә хардзәй ма дзы дәуыл дәр сәмбәлы... Ди та цы зәгъдзынә, Хъасбол, нәмаг сты Кәсагдзыны фыййәуттә, астигъиккөй мә? Сымах сәм әвваҳсәр цәрут әмә сә ды хъумә хуыздәр зонай?..

Ныр цыма иу хъәуы ләппутә стәм, афтә уыди мә зәрдә әмә ыйн әз дәр хъазгәйә загътон: «Ди дәр кәд дыгай бонты сылыйы ‘вджид вәййыс, Ханджерау, уәд дыл, чи зоны, фәтых уой...»

– Гъе, әмә хуыздәр фәү! Ныр мә куы абырсай, уәддәр мын хъыг нал уыдзән, – зәрдиагәй баҳуд Соко.

– Æмә әз демә хәцинағ куынә дән. Æнәхәцгә дәр разы дән: ди мәнәй тыхджындәр! – загътон әз, фәлә Соко не сразы:

– Нәе, Хъасбол, афтә нае. Уәд адәм зәгъдзысты: Саулохы-фырт фәтарст әмә уымән нә хәцы. Худинағ у, фәлтау рахәцәм. Цы уа, уый уәд!

Нә мә фәндыйд хәцын уыңы дзәбәх ләппуимә, фәлә раст загъта: ләппуты зәрдә мыл фәхүддән. Æвәндонәй ныххә-цыдтән Сосойы астәуыл. Уый мәнәй чысыл бәрzonддәр уыд,

фәлә уәнгтәй рәхснәгдәр. Атәлftyтә кодтам әмәй йә базыдтон: сау тых мәнмә фылдәр ис, уый та арәхстджындәр у. Абырстаид мә әнәмәнг. Әз әвәндонәй хәңдәтән, кәд мә абырсдзән, уымә әнхъәлмә кастән. Фәлә уалынмә хъолойы губаккыл фәбрырыстыәм нә дыууә дәр әмә фәрсәй-фәрстәм нә уәлхъ фәңди. Ләппутә, әвәцәгән, Сосойән фәтарстысты, куы фәбынәй уа, әмә әмдзыхәй схъәр кодтой: «Хуыбырст! Хуыбырст!»

Нә дыууә дәр фәгәппытә кодтам әмә Сосо худәгәй бакъәцәл:

— Зәхмәе күйнәма ‘рхәңдә стәм, уәд ай куыд базыдтат, хуыбырст фестәм? Хъасбол, сразы уәм: хуыбырст!. Фәлә аборон хуыбырсты бон скодта әмә нә хъәбысәйхәст ныууадзәм, нә дә фәндү?.. Афтә ма зәгъ, абырстай фәтарстән, фәлә нә хъәуы иу хорз ләг ис, әмә уый афтә фәдзуры йә цахъхъәнтән – иу ләгимә иу бон дыууә хәсты әрмәст әдилү ләг кәны. Куы йә бафәрсы исчи, Җәмән, зәгъгә, уәд ын йә дзырд уый фәвәййи: иу хәст, уый дә амонд у, Хуыщау дын кәй радта, уый. Дыккаг хәстәй та Хуыщау сайыс, цыма ды Хуыщауәй тыхдҗындәр дә әмә дә амонд дә хъаруиә раивдзына. Уый та әрмәст әдилү ләг ахъуыды кәндзән.. Цәй, мах нәхи зондҗынтыл банимайәм әмә хуыбырстыл с сразы уәм, дыккаг хәст мауал ракәнәм, и?..

— Мән фылдәр ницы хъәуы. Иннәе аборонмә куы фәхәңон, уәддәр дә фылдәр ницы ахәсдзынән, – с сразы дән әз дәр.

— Иннәе аборон, әвәдза, мах хәңдәймә не ‘вдәлдзән, фәлә-иу нәм Җәүгә әрбакә иу-дыууә әмбалимә. Уәд нәм дзуарыбон уыдзән әмә минас – махәй, дзуары кувинәгтәй нәм иститә разгъелдзән... Ныр та нә ма рахъаст кән, Хъасбол, нәхәдәг дәр, әвзәр цуаноны куыдзу, тәбәкк гуыбынәй рахау-бахау кәнәм фосы фәдил... Ханджер, уыцы хивәнд дыгәрдыйджы ма рацахс әмә әз нә уазәджы ахизын кәнон. Афон ын у, хур уалә Литонийы ‘фәңгәй фәфале.

Рахизын мә кодта, мә дыгәрдыйджы мын суанг ардәм фес-къәрдта... Әмә дын раст куы зәгъон, уәд мә нал фәндүди Сосойы цурәй рацәуын, мә къах мә нал хаста. Йә ләдҗы кармә куы ахәңдә, уәддәр афтә уыди. Иу хатт-иу ай чи фед-та, уый-иу ын цәрәнбонтәм әфсымәр сси... Ныр әз афтә нымайын әмә йәм цыдәр магнит уыди, әндәра йыл ләдҗы зәрдә мыдау Җәмән әндәгъди, ды йә куыд райхалис?..

Ам мын фәндарааст загъта, ныр, дам, дыгәрдиг мә куыздазу цәүдзән, фәлә, дам, мә ма фәсай, иннае абор, дам-иу әрбацу, минас наем уыдзән, стәй, дам, мә ды та искуы әхсырдианмә фәхон... Афтә дәр ма мын загъта: Хъандой ләбурд дәм хъыг ма фәкәсәд. Знон ай Хепа фәнадта, мә хъуджы сыйқыа, дам, мын асастай, афтәмәй та дзы уый аххос ницы уыд, әмәе мәсты у, йә пырх дәүыл акалдта, ды әддагон уыдтә әмәе дәм бауәндыди... Да сәрты йә кәй фехстай, уый йын фаг у зонд базонынән...

Баныфс ын әвәрдтон, зәгъын, әрбацәудзынән, Соко, фый-иауән над мә куы кәнат уәеддәр.

— Йәхиуыл над чи ‘руадза, ахәм цыма нае дә, — баҳудти Соко. — Тәрсаг ләг мән әмбалән нае, әфсымәрән дәр нае хъәуы, хонгә дәр дә нае кәнин...

— Хорзәй уал бazzай, Соко! — йә къух ын райстон ас ләгау. Әниу, чи зоны, уәды нымадәй ас ләгтә уыдистәм. Уәд нае фадат афтә уыди, ләппуйы-иу рәүәдәй сифтыгътой. Йә фәстә аз әз мә фыдимә хоскәрдынмә цыдтән: мәгүуры рәүәд галы бәсты цәуы, мах та мәгуыр ләппутә уыдистәм нае дыууә дәр...

— Фәндарааст! — рахъәр ма мәм кодта фаллаг тигъәй, стәй фәауон...

Уый уыд Сосоимә нае базонгәйи бон. Уәдәй суанг йә мәләты бонмә иумә уыдистәм. Афәдзгәйтты-иу кәрәдзи нае федтам, фәлә та-иу куы фембәлдыстәм, уәд цыма дысон ахицән стәм, афтә уыд нае ныхас... Уәдә!

Цәй, ныр цәуәм әмәе дын равдисон, Сосоимә хъәбысәй кәм хәңцидистәм, уыцы фәз дзуары хъәды фарсмә.

Хъасбол та йә хурдзин ье уәхскмә арәхстгай систа әмә та уыцы иугъәдон санчъехтә барын райдыдта йә даргъ ләдзәгәй. Әз дәр сабыргай тылдән йә фәдил әмәе хъуыды кодтон йә таурәгъыл... Мә зәрдә мын агайдта иу хабар: Хъасболән Соко мидхәсты сгуыхт ләг әмәе зарәджы хъәбатыр нае, фәлә зәрди-аг әмгар, мәләты бонмә мысинаг әмгар кәй уыд... Сосоиы раг мәләты хъынцъым нырма дәр йә зәрдәйи рәбын тәлфыд, сагайдта-иу йә удрәбын, салдаты рагон хъәдгомау... Рысти йын, мәнәе йә къахы наемыгдзәфау, ногәй йын тыхсын кодта йә зәронд зәрдә... Иннәмәй та уыдтон: әхсызгон ын уыд ье ‘мгары хорзы кой кәйдәр ләппуйы раз хәссын. Әмәе зәрдиагәй

әнхъәлмә кастән йә дардәры ныхасмә – Сосойы таурағым...

– Мә дыгәрдиг әрйискъәрдтон, уәдә цы. Фәлә Сосойы сидт мә зәрдәйә нә хицән кодта: әрбацу-иу нәм! Уыцы къуыри мыл, әнәхъән афәдзау, ныддаргъ. Мә дыгәрдиг дәр, фыдәнәнгәнәгау, нал лыгъди, әндәра уйй әфсон Нартыхты сәрвәты баләууыдаин – Сосойы уынәг!.. Афардәг не ‘мгъуыды къуыри дәр, нә нысан бон әрхәццә әмә уыцы райсом мә мадәй ра-куырдтон иу хәбизджын, – әхсәвы нәм уазәг уыд әмә ма уәливиҳтәй иу-дыууә аззад. Дыууә дзулы әмә иу цыхты къуыназ дәр нывәрдтон мә хызыны. Мә мад ма дис дәр бакодта: уйийас хәрагәй дә куы никуы зыдтон, уәд цы ‘вәрәнтә кәнис, зәгъгә. Афсон кодтон: никуы уыдтән, фәлә абон дән! Сом та нал уыдзынән, гыщци, тәрсгә ма кән, дә хәндыйгыл дын быныстәрд нә сәвәрдзынән!..

Сихорафон куы ‘рыйд, уәд ме ‘мбәлттән загътон: изәрмәе мын мә фосмә уә хъус фәдарут, Нартыхты ләппутә мын къогъодзиаг банифсәвәрдтой әмә сәм ауайон, кәд мә къухы бафтид. Кәд мә фәсайой, уәддәр бирә нә афәстиат уыдзынән, фос скъәрын афонмәе ам уыдзынән әнәмәнг. Сразы сты, уәдә цы, әмә рафардәг дән Худисәнмә.

Дзуары бын куывдтон адәмәй байдзаг. Сә тәккәе минасмә бахәццә сты, сә Уастырджийы зарәг суанг далә цъаламә хъуисти. Әз сә кәм әндәвтаин, фәлә мә сә цурмәе цәуын нә фәндыди: афтә куы ахъуыды кәной, фыййай ләппу, йә гуыбын афтид у әмә йә цәсгом әрбатардта, кәд ай исты фәуид!. Уәләе сәм уыцы ләнкәй, Худисәнмә бакәсән рынды ардыгәй хъуистон әмә мә цәст дардтон: кәд Соко йәхәдәг кәнәе фыййәуттәй исчи фәзынид әмә йын зәгъин, цәмәй мәм Сосойы рапвита.

Бирә әнхъәлмә кәсын мә нә бахъуыд. Иу ахәмь Соко йәхәдәг мә уәлейә рынды тигъәй әрбазынд. Сә сәгътә уыгәрдәнү сфердәг сты әмә уыдон здахын хъуыд, науәд фәсрагъмә куы ныйивгъуыдтаиккой, уәд бирәгътән – минас. Дардәй здахинаг уыдисты, әмә уымән цәрдәг әмә әнәэзивәг ләппу хъуыди. Нартыхты фыййәуттәй та Сосойә цырдәр ниши уыди. Чи зоны рад дәр уымә хауд, цы бәрәг и, фәлә Сосо радмә дәр уйй бәрц кәсаг нә уыд. Әз әм бынәй кастән: йә ләдзәг батылдта әмә схъәр кодта сәгътыл:

– Зәгъыс, бирәгъты холы әрбауат, кәд уын рагъыл мыд нә ныччынди!

Уый мæ нæ уыдта, йæ фæндагыл цыди тæссармæ, фæлæ рындзæй лæнкмæ куы ‘рхызт, уæд æз дæр фестадтæн æмæ йæм сðзырдтон:

– Ёй, ай, хорз сæгъгæс! Фæлæуу, æз дæр демæ цæуын, сæгъты иумæ раздахæм, науæд дын æцæг бирæгъты холы фæуыздысты!

Æрлæууыди, æмæ та мæм йæ саулагъз худгæ цæсомæй йæ дзæнхъя дæндæгты уадздзаг, ноггуырд мæйау, разынди. Афтæ уыди йæ зæрдæхатт: а-дунейыл худæндзастæй цыди!.. Суыдта дæ, уæд-иу йæ сðзырдæй йæ мидбылты худт фæраздæр! Раст-иу цыма сæрдыгон изæры арвастæуæй ног мæй æрзынд, афтæ уыди йæ баҳудт. Иу хатт æй федтай, уæд ын никуыуал фeroх кодтас-иу йæ худгæ цæсом. Ницы ма-иу сðзырдта, фæлæ-иу йæ айдагъ фендæй лæджы зæрдæмæ цыдæр хуры тын ныккаст æмæ йæ тавта, æмæ йæ рухс кодта...

Мæ æрæджиауы зондæй мæм афтæ кæсы, цыма уый цыдæр хуыщауы сконд лæг уыди, æндæра куыд гæнæн ис афтæ?..

Йæ цурмæ куы схæцæ дæн, уæд нæ къухтæ кæрæдзи алхъыв-той. Уый худти æмæ ницы дзырдта, фæлæ цыма йæ зæрдæй мидæг цæуылдæр цин кодта æмæ йæм уæд æз дæр суæндыдтæн:

– Ёй, сæгъгæс, цом, фækæсон дæм, æндæра дæ сæгътæ фæсрагъмæ куы адымой, уæд дын де ‘рвадæлтæ барджыны над скæндинæсты!..

– Нæ, Саулохы-фырт, нæмынæй сæ гал – æгæвдæс, ам дæр дзы лæппу ис! Фæлæ афтæ бакæнæм: цом дзуары куывдмæ. Уым минас къубалмæ æмæ дзы махмæ дæр кæд истытæ æрхайд. Сæгътæм Хъандойы рапвитдзынæн, стæй æз та æндæра хатт æрьиздахдзынæн йæ бæсты.

– Нæ, Соко, – мæ хъазæн ныхас фæуагътон, – уырдæм мæнæн цæуæн нæй... Ёз мæнæ, йед у... мæ дыгæрдыг та ралыгъд æмæ уый агураæт рацыдтæн... Стæй афтæ нæ загъттай, иннæ абор, дам-иу, æрбацу, æмæ, зæгъын, афтæ куы ахъуыды кæнай, Хъасбол гæды лæг разынð, фæсайдта мæ!.. Ныр дæ иугæр федтон, уæд ма искæй фæрныг куывдмæ цæмæн цæуон?.. Афтæ цæмæй зæгъой: Саулохты сыдгүүбын фыйайу йæхи авдохы сæрты раппæрста, кæд æй Нартыхты дзуары фынгæй иу къæбæр фæуайд!..

Соко фæхъуыдыйыл, фенкъард, стæй та йæ цæсомыл цыдæр рухсы тын ахъазыд æмæ афтæ бакодта:

– Гье, ме ‘фсымæр, ды, æвæццæгæн, хордзæуæнмæ ‘ввахс

сины фыд дәр нә хәрыс! Ныр әй бамбәрстон, ибонты авд ләппүйә цәуылнә фәтарстә, уый. Дә сәрмә йә не схастай!

— Сины фыд та чи нә хәры, — айстон ын йә ныхас. Йе ‘фсымәр мә кәй схуыдта, уымәй мә зәрдә бабуц. Мәнән әфсымәр нә уыд әмә мә ныр ацы хорз ләппу йәхи дзыхәй үе ‘фсымәр кәй схуыдта, уый мын әхсизгон уыди. Фәлә мә Сoco куы фәхата, уый тасәй ыны йә дзырд аскъәфтон. — Фәлә афтә әнхъәләс, әмә нын Нартыхты куыватон адәм, цыты уазджытау, нә разы сины хәйттә әвәрдзысты?.. А-да-гъя!..

— Кәд сә сины хай нә рантыса, уәд мах мурзәг фәрсчытыл дәр сразы уыдзыстәм. Әви уый дәумә хардзау фәкәсид?

— Хардзау та цәмән, фәлә сын мурзәг фәрсчытә афонмә хәрд фесты. Махәй та зәгъдзысты: сә иу – әххуырст фыйяу, инна – йәхи къахәй әрбацыд. Сә иуәй дәр ницы хәсдҗын стәм, иннәмәй дәр ницы дарәм!.. Цы сын авәрәм, уый – нә уәлдәйттә, әмә хәрәнт, науәд, кәд сә зәрдәмә нә цәуы, уәд гъәй кәнәнт: бәстә уәлгоммә, фәндаг – алырдәм!..

— Афтә нә зәгъдзысты, уәгъды сә мамм кәнис...

— Чи зоны нә зәгъой, фәлә хъуыды акәндзысты. Зәгъынмә куы ‘р҃щәуой, уәд та мах хъуамә фәтәргай уәм. Әмә нәхи кәмән буц кәнәм?.. Әви ды уә хәдзармә тәргай лидзынвәнд кәнис?

— Лидзән мын куы уайд, уәд әххуырсты цәуын мә сәрмә ‘рхастайн? – цыдәр мәгүүрхуызәй бакодта Сoco әмә мәм хорз нал фәкаст мә ныхас, фәлә ма цафон?.. Уәддәр мәхи нал басастон, мә зәрдә рухс уыд әмә мә нә фәндыд сагъәсү ‘рдәм фәзилын.

— Гъе, әмә уәд нә фәндагыл цәуәм. Уалә нә сәгътә, ам та – мах. Афтә бакәнәм, әмә мах уәлейә куыд фәуәм, сәгътә та – бынәй...

— Дә дзырд фод, – сразы Сoco әмә араст стәм Фәлмән рагъы сәрмә.

Чысыл фәстәдәр сәгъты расырдтам дәләмә әмә уыгәрдәнү счыләй куы ‘рхызтысты, уәд зад кәрдәгыл афәлдәхтыстәм нә фәллад суадзынмә. Уайтагъд мә хъустыл цәйдәр гуыв-гуыв ссыди әмә рабадтән, зәгъын, кәд мә сәр мәлдзыджыты губакмә әрхастон... Иу мәлдзыг дәр нә, әмә инна дәр, кәд разынд мыды къуск! Кәрдәджытыл фәйнәрдәм ахәцидтән әмә мәнә дыууә ләгән минасваг мыд, Хуыцауы ләвар!.. Әдт, зәгъын, нә хъул атылд, Сoco, Нартыхты куываты

мыд сә дзуарән дәр нәй, махән та Хуыңау радта зәдты ми-
нас! Дзултә – мә хызыны, мыд – Хуыңау армы!

Рахастам мыды къусчытә. Иудзәстыг суадонмә әрцидыстәм
әмә ма ды дәр уым күү фәуыдаис! Мыд, уәливых, дзул әмә
уазал суадонәй нәхи хорз федтам, стәй нә мәгуыры хъәстытә
кәрәдзийән, хъазгә-худгә, фәкодтам!..

Әниу, мәгуыр зәронд ләг вәййы. Адәмәй дәр рох әмә Хуы-
ңауәй дәр. Ләппүйә мәгуыр ничи у! Уадз әмә дә гүбын хүс
уәд, зәххәй дзабыр кән, хурәй – хәдон. Уый зынуромән нәу.
Дә разы бәстә уәлгоммә. Дә цардән йә хорз дәр әмә ие ‘взәр
дәр фәстейә, фидәны. Цу әмә цәр! Хъазгә-заргә цыбыр кән
дә фәндаг әмә мәгуырыл хъуыды дәр ма кән! Мәгуыр, – уый
мәнә мәнау күү скалцағ уай, уәд уыдзынә. Дә фәндагай ма иу
ехсы хъәды бәрц күү аззайа, хәдзарәй – уәлмәртәм, уәд әңәг
мәгуыр уыдзынә, фәлә уымән хос нал ис, әмәй йыл, чи зоны,
мәт кәнын дәр нә хъәуы... Мәнә әмбисонды күйд у, афтә:
гүирдзиаг ләгән космани*, цы ‘рцыди, уымән хос нал и... Әңәг,
зәрдәйә нә рох кәны, цыфәнды ма мәт кәнай, уәддәр... Уәрц-
цаг фәуа, уастән, кәд цавәр зәрдә у!..

Цыдәр хъынцъым зәрдәйә нымадта йә фәстаг ныхәстә
Хъасбол әмә стәй ныссабыр, әрмәст цыма йә цыд фәүәззау-
дәр, афтә мәм фәкаст. Фәндыди мә исты ныфсы ныхас ын
куы загътаин, фәлә ницы ссардтон ахәм ныхас әмә хъуы-
дыйә мә зәрдәйы рәбүн... Сыбыртт дәр не скодтон, афтәмәй
цидтән зәронды фәдил. Хорз уыд, әмә нә Худисәнмә бирә
нал хъуыд. Загътон, уым нә фәндаг, күйд дзуры, афтәмәй
ләгъз уыдзән, фәз әмә та зәронд ләг дәр фәңырдәр уыдзән,
йә зәронды сагъәс дәр дзы кәд айрох уайд әмә та мын Со-
сойы таурәгъяй исты радзурид...

* * *

Худисәнырындыл уадзәф атыхст фәллад уәнгтыл әмә
сә рәвдыдта, ләгъзытә кодта йә сатәг армәй. Зәронд ләг йә
хъәбәр әфцәгготы агънәдҗытә суагъта, йә худ систа әмә
зәрдәхционәй кости Къуыдаргомы дзыхъмә. Дымгә йын йә
фәлмән уләфтәй йә ныхы хид сәрфта, йә сәры нымәтурс
әмә тәнәг хил ын фасәгау кодта. Уый, әвәеццағән, әхсызғон

* Космани – Хәдзарыдаргә рөг къахыдаres, – (Ред.)

уыд зәронд ләгән әмәй йә бынаты уырдыг ныллаууыд йә ләдзәджы ‘нцой, цыма йәм змәлынвәнд нал уыд, уыйау. Исты сдзурын әм мәзәрдә нә загъта әмәе мә цәст хастон мә ал-фәмблай.

Дәлә нә разы дзуары къохы рагон тәрсбәләстә сә бәзджын сыйтәр, уәйлаг нымәтау, сә уәхсчытыл баппәрстор, сә сәртә дәр сыйтәр басылыхъәй бамбәрзотй әмәе кәрәдзи фарсмә сәрыстырәй ләууынц. Сә сыйтәр фәдджитә сындәг базмәлынц дымгәйи уләфтмә, әмәе сын уәд сә нымәр сусу-бусу ацахсы хъус... Цы бәрәг и, цәуыл у сә ныхас фәсүс хъәләсәй?

Къохы рәбынты кәрдәг бәзджын әмәе бәрзонд. Ранай рәттү бәрәг дарынц хъолоты хәнтцъәх, бәрзонд әмәе бәзджын губаччытә. Уым, әвәццәгән, фәэззәджы хъом фәривәд кәннынц әмәе фаджысәй хъәздыг зәхх схъолоджын йә фырхъаләй. Ныр әм, әвәццәгән, фос нал ирвәзынц, хуым ничиуал кәнни әмәе хуымзәххы хизын әңциондәр у! – дзуары хъәди алыварс кәрдәг уымән зад әмәе бәрzonд u. Дымгәйи уләфтәй уыләнтә-уыләнтә хәссы...

– Мәе буц уазәг, – фәдзырдат мәм Хъасбол, – мах цәуинаг кәдәм стәм, уый уалә уыцы бәрzonд рагъыл ис. Рагъдзуар дәр уымән хуыйны, әвәццәгән... Дара у уырдәм. Нырма коммә ныууай, доныл ахиз әмәе стәй уалә хохи цъупмә цәуынта сис тәссар-мәссар къахвәндагыл... Кәд уыдзән уый!.. Уәдмәе бон дәр фәуыдзән. Мах – куывдмә, адәм – куывдәй... Ди бәргә тагъд схәццәе уаис, фәлә әз – зәронд ләг, кәд әмәе кәд схилдзынән уыцы хәрды әфцәдҗы рагъмә. Цәй, фәлтау афтә бакәнәм, әмәе ардыгәй скувәм зәдты уәле бадинаг дзуарән. И, куыд зәгъыс?..

Зәронд ләг мәм хин каст әрбакодта йә әрвгъуыз цәститәй. Әз әй бамбәрстон, къахгә мә кәнни, фәләе цәститәм фәком-коммә дән әмәе мын әхсызгон уыд, нырма сыл зәронды фәлм кәй нә бадти, сә хуыз кәй наема сивта, уый. Зәронд ләдҗы фәндон мәм раст фәкасти, фәләе мә әххәст нә уырныдта: уый йә зәрдиаг фәндон у әви мә къахгә кәнни, – куыд дәм хуыздәр кәсси горәтtag ләппиз, дзуармә цәуын дәм мыйаг худинагыл нымад кәд у, уәд ләууәм: әз дзуарән ардыгәй дәр скувдзынән, ди та худинагәй фервәздзынә!.. Зәронд мын мә дызәрдыг, әвәццәгән, бамбәрста әмәе мәм йәхәдәг фәразәй:

— Иугәр уазәг ницы дзуры, уәд фысымы дзырд аңауәд, дәумә дәр уайдзәфы бындығ күйд никуыцәй әрхая. Дзуары раз та әз мәхимә исин азым. Зәронд ләг дән әмәй йә бәрзонд бадәнмә фәңәуын мәе бон нал у, әндәр дзы исты ис? Уый йәхәдәг дәр әмбәрдзән. Зоны йә, мәе ләппуйы бонты йәм әрвylaz цыдтән, уәд ма мәе хъару мәхимә уыд. Ныр цәуын мәе бон нал у, уый дзуары хуызән зонджын ләгән цы зонын хъәуы?

Гье, әмәе мәнә Худисәны хъәды аууон әрбадәм әмәе нә ныхәстә фәкәнәм нәхицән дәр әмәе дзуарән дәр. Әз ам Сосоимә бирә хәттиты фәбадтән әмәе та цыма ныр дәр иумә бадәм, афтә нымад әрцәуәд уымән уым — мәрдтү бәстү, мәнән та ам уәлион зәххыл, Худисәны къуылдымыл...

Зәронд ләг уәззauгай ныццид хъәдрәбынмәе, хъолойы хәмпләтүл ләдзәгәй фәйнәрдәм хәңгәйә. Бараст иу бәрзонд бәласы дәлбазырмә әмәе иу фәз бынаты, кәрдәг нылләгдәр кәм уыд, уым йә хордзинтә әрәвәрдта. Бәгәнйи дурын зад кәрдәджы садзәгау әркодта, стәй сыйкъамә арахъхь раугъета. Әз дәр уәливыхтә байгом кодтон, кувынәввонг сәе бадзәбәхтә кодтон тәбәгтьы, әмәе Хъасбол уый күи федта, уәд ие ‘гром дард әмәе быгъдәг ранмәе, дзуары дауәнмәе, аздәхта әмәе кувын райдытта. Цадәггай, күйд ницы дзы ферох уыдаид әмәе ныхас нывыл күйд цыдаид, афтә нывәста йә кувивд Хъасбол. Әз ам джихәй хъуыстон, әрмәст-иу стәм хатт «Оммен!», зәгъгә, бакодтон, афтә күйднә загътаид, нә мәм хъусы. Уый та цыма йәхицән кувытта, әз уым дәр нә уыдтән, ахәм хуызы хаста йә кувивд иу къуыппәй иннәмәе, иу фәлтәрәй иннәмәе, иу хъуыдыйә иннәмәе. Йә дзырды фәтк нәдәр тагъдәр кодта, нә дәр сындағдәр. Мә сәр ай әппындағ ницәмән хъуыд — Хъасбол ныхас кодта йә дзуаримә мәнә хъәды къохы раз, бәрzonд хәхтү раз, ацы әнусон комбәстү раз, әмәе йә никай сәр хъуыди: нәдәр әвдисән, нәдәр сәрлыхәңәг, нәдәр ахсәнү ләг. Йәхәдәг арәхст әппәтмә дәр — зәрдиаг уайдзәфтәм, сәрныллағ ләгъстәмә, җәстуарzon арфәтәм, стәй йә уды номыл адәмән — а-бәстү әмәе йә зәдтү фәдонтән стыр дзуарәй цардахъазы хәрзиуджытә курынмәе, кургә та барджынәй, а-дунеййил раст ләгәй чи фәцард, ахәм ләджы зәрдәхаттәй. Фәкуывта, фәнүхас кодта йә дзуаримә, стәй мәм кувәттәгавәрдта, йәхәдәг уәливыхтәй уәллаг акъәбәртә кодта әмәе

мәм дзы иу хай авәрдта, арахъхъ күң анызтон, уәд. Райстон хай, скомдзаг дзы кодтон, стәй йә тәбәгъы чылыл авәрдтон, зәрондмә та сыйкъа йедзагәй радтон фәстәмә, – уырдыгләу-уәджы рад мәхимә райстон.

Хъасбол ма цыбыр куывд акодта фәтчыгъәдән, стәй сыйкъайыл схәңцыд әмәй йә сындәгтай раафтид кодта. Ныр хәргә, зәгъгә, бафәдзәхста мән, йәхәдәг дәр хәбизджыны кәрдих систа, фәлә дзы хәргә нәма акодта, афтә йә таурәгъы таг дардәр әлвисын райдытта...

– Max Сосоимә фылдәр ам әмбәлдыстәм нә фыйяуы бонты. Арәх нә, кәй әвдәлд, фәлә нын чысыл фадат фәци, уәд кәнәе уый мәнмә тындыздытта Хъәүүат зәнджы ривәд-донмә, кәнә әз ардәм. Фылдәр әз цыдтән, мәнән әнцондәр уыд: әз мәхи әмәй ма сыхәгты фос хызтон, уайдзәф мәм стәмдәр хатт хауди, стәй дыккаг хәдзары уайдзәф әнцион уромән у. Уый та кәд йе ‘рвадәлтәм уыд, уәддәр сәм әх-хуырсты уыд, әндәр хъәүуккаг. Ноджы әнәрцәф ләг уыд, дзәгъәлы уайдзәф нә урәдта, раст цыма Нарты рәстәдҗы Быңентәй уыд, уыйау. Әмбәрстон ацы хабар әмәй уымә йә фысымтә сәззырдхъом ма уыдаиккой...

Афтә цардыстәм, цалынмә хосдзау ләгтә не системә әмә нын нә армы фыйяуы ләдзәдҗы бәсты цәвәдҗы хъәд нә ныссагътой, уәдмә. Гъе, стәй йә уәлвәд әрхәццә нә рәстәг – салдаты цәуыны афон. Раст зәгъгәйә, нә дыууәйән дәр афон нәма уыд – дыууә азы раздәр нә акодтой... Чи зоны, хәст куынә райдыттаид, Германы хәст, уәд нә әмгъуыдәй раздәр нә арвыстаиккай. Фәлә хәст хәст у, барвәндәй йәм йәхи ничи әппары. Уый нә, фәлә ма исдженитә сә кәстәрты әмбәхсүнил дәр уыдысты. Әмә куыд? Хиңаудән сауыл мысты фәәд нә ирвәзы әмә салдатхъом ләдҗы кәм хъуамә бамбәхсай? Ис, әңгәт, иу хос: бахәсс хиңаумә сыгъзәрин тумантә, әмә дын дә ләппуйы бәсты әндәр исказ ар-витдзән!.. Кәй хъуамә арвыстаид хиңау мә хуызән къуырма ләппуйә дардәр?.. Әз цы зыдтон уыдан нымадән – иугәр мәм сидынц, уәд, әвәццәгән, мә рад әрцид... Мә афон нәма у, уый мә азты нымадәй зыдтон, фәлә син ай сә цәстмә куыд бадардтаин? Уыдан чиныдҗы азарәй архайдтой, әз та, чиныдҗы цы фыст уыди, уымән ницы ‘мбәрстон...

Фәңцидыстәм салдаты, уәдә цы, Германы хәстмә... Далә Уырысы кәрон кәмдәр иу бәстә Карпат хүйны. Ды ахуыр ләг дә әмәй йә зондзынә. Нә хәңән бәстә раст уым уыди.

Фыщаг Сосоимә иумә уыдыстәм, иу ротәйы... Нә дивизи хорзыл нымад уыди, нә камандир инәлар Липский дәр хорз ләг уыди... Ахуыр дәр нә кодтой фыссын әмә чиныг кәсын, уырыссагау. Әңәд дзы әз бирә ницы базыдтон. Афтә, әнәбары мә ном әмә мә мыгтаг фыссын, дзырдә амәеф-уымцәфтәй дамгъәгай фәрсын... Фәлә Соко зәрдәргъәвд разынд ахуырмә. Әнәуый та җәрдәг ләппу. Күң дын дзырдтон, уәнгтәй әз фидардәр амад уытән, фәлә уый та – рәхснаәг, әхсәры талайау, уәздан конд... Сәрбахъуыды йә фезмәлдил җәст нә хәңцид. Әмәй йыл полчы дохтыртә сә җәст әрәвәрдтой, – хъәуы, дам, мах ахәм ләг әххуысән... Акодтой йә әмә, әнхъәлдән, иучысыл ахуыр дәр акодта хос кәныны хъуыддатыл, җәф салдатән күңд әххуыс хъәуы, уый тынг зыдта...

Уәд кәрәдзийл арах нал әмбәлдистәм. Суанг хәсты фәүдмә, мәнә паддзах Микъялайы күң рарапәңгътой йә къәләтджынәй, уәды онг ма әрмәст иу хатт федтам кәрәдзи, әмә уый дәр цы уавәрү!.. Раст, нә сәр нә кой күң фәци, уыңы заманы... Хәсты фәүдмә бирә нал уыд. Мах иуахәмы размә афсәрстам, Аустрияма бахәцца стәм, фәлә настәй Германы ‘фсад фәстәмә фесхуыстый әмә нәхирдәмиты тулынмә фестәм. Лиңзын райдытам нә раздәрпазицитәм, фәлә ма на лиңзын дәр уагътой!.. Пазици, уый уәд акъоппытае-иу қәм скъахтам, уыңы бынат хуыдтой!..

Сурин сын әнционәй нә куымдатам. Сә ныхмә дәр- иу хъәддых ныллауууыдистәм, фәлә уыдон гәрзтәй араэтдәр уыдысты, уәлдайдәр зарбазантәй, әмә-иу ныл нәмыг күң нызгъәлстой, уәд-иу әрдәг фестәм... Гъе, стәй-иу уәд уыңы әмгуыдынәй бырау ләссын райдытой размә әмә ма-иу сын мах, ңагъды уәлдәйттә, цы бакодтаиккам нә интъовкаты иугай гәрәхтәй?.. Цалы дзы амардзынә уыңы әмгуыдын ләсәнәй?..

Иуахәмы акъоппытае скъахтам нә риуы ‘мбәрц, иу тархъәды рәбын. Загътам, ам сә хъуамә ныууромәм, мауал сә ауадзәм дардәр! Иу пулимент нәм уыди әнәхъән ңалдәр ротәйә әмә уый ныфсәй артхъирән кодтам фылдәр... Фәлә нәм радтой зарбазантәй, радтой, әмә нәмыг зәххы цъар стыгътта, ңагъдән нә кодта, сухты ңагъд... Әз пулименты камандәйы уыдтән, дыккаг әхсәг, фәлә нә нырма әхсүн нә уагътой: фистәг

æфсад, дам, атакæйы куы рацæуой, уæд, дам, сыл мах дæр нæмыгæй ралæудзыстæм дзæхст-дзæхст... Фæндæй хорз фæнд уыд, фæлæ нæм нæмыг цъус уыд æмæ нæ уый тыхсын кодта развæлгъяу... Ротæйы камандир мæ арвыста штабмæ, цæмæй ма нын нæмгутæ раттаиккой иу асыкк уæддæр, науæд атакæ куы райдайа, уæд ма кæй æвдæлдзæн штаб агурынмæ. Уымæн дæр йæ сæр йæ кой уыдзæн æмæ, Хуыщау йæ зонæг, кæм балæудзæн! Ацу æмæ йæ агур, уæдмæ дын герман дæ пазици байсдзæн æмæ дæ дæ пулимент дæр ферох уыдзæн, дæ сæр æфснайыныл фæуыдзынæ, кæд дын æй уæдмæ нæ акъуырой, уæд...

Аçыдтæн, уæдæ цы... Нæмгутæ дæр мын радтой æмæ сæ ме 'ккой æрбалухтон, фæлæ ме 'рбаçыдмæ зарбазаны нæмыг пулименты тækкæ цур сæмбæлд, ме 'мбæлттæй мын дыууæйы дзыхъмард фæкодта, пулиментæн дæр йæ сампал ныддудгæбон кодта, стæй афтæ æмæ йын акъоппы саразыны амал нæ уыд, æмæ йæ нæ камандир кæдæмдæр арвыста дыууæ салдатæн. Пулимент, дам, германы къухы куы бахаяу, уæд, дам, мæн фехсдзысты... Мæн уыцы салдæттимæ нæ рауагъта: ды, зæгъы, фæлтæрд салдат дæ, – уæд мын, æцæг, дыууæ кресты æмæ иу гиорги уыди, – бирæ хæттыты фæдæн хæсты фыдбылызы æмæ уый нæ камандир зыдта.. Цы кодтаин?.. Акъоппы чъилыл мæхицæн хъавæн æрçарæзтон. Мæ фарсмæ, къухæй кæдæм æххæстайн, ахæм ран акъоппы къулы къуск бакъахтон æмæ уым æрæвæрдтон нæмгутæ иу-цыппар армыдзаджы. Мæ дзыппыты дæр ма дзы уыди. Мæ роныл баст нæмгонтæ дæр йе-дзаг уыдисты, фæлæ уыдонмæ атакæйы размæ æвналæн нæй. Уыдон тыхстдæр ран бахъæудзысты...

Уалынмæ райдидта фыдбылызы атакæ. Герман акъоппытæ нал æхстой сæ зарбантæй, фæлæ, нæ фæстæ цы тар хъæд уыд, уырдæм сарæзтой сæ ных. Уым дæр æфсад уыди, германы фистæг æфсад бауromынæн чи хъумæ баххусыс кодтаид, ахæм. Герман æй, æваæцæгæн, базыдта æмæ ныр уыдон систа милмæ... Цæй мил, зæрдæаивæй æхста, фæлæ йæ фæнд уыд, мах пазицимæ сын æххуысмæ æрбацæуыны фадат куыднæ уыдаид... Ра-стадысты германы салдæттæ акъоппытæй æмæ сæ æхсын рай-дыдтам, æмæхст, фæлæ нæ уыдон хъуыды дæр нæ кодтой. Ра-ст цыма балцы цыдисты, уыйау рæнхъытæй слæууыдисты æмæ уыцы иугъæдон цыд кодтой не 'рдæм... Махмæ, салдæттæм, стыр диссаг фæкаст сæ хабар æмæ нын камандир афтæ зæгъы, уый

барәй кәнынц, Ҙәмәй сә фәтәрсәм, ома уыдонән тыхгәнәг тых нә ары, һәмый сә нә хизы, мәләтәй нә тәрсынц... Хизгә та сә куындае кодта. Әз уәд дардзәст үйдтән әмә дардмә дәр нә ивгъуыдтон. Мә Ҙәст ахста – салдат әрхауы, фәлә та иннә йә бынаты баләууы, цыма ницы ‘рцыд, уйайу. Дардмә та афтә зыны, цыма уыдонәй һәмый никәуыл әмбәльк: ды әхсыс, уыдон та сәрәгасәй размә Ҙәуынц... Әхстам уәеддәр. Мәнән мә къусчы һәмгүйтә фесты, интъовка стәвд әмә йә хъавәни йә бынатәй нал фезмәлын кодтон, зәгъын, ауазал уа... Стәй, зәгъын, чи зоны, әхсын дәр нал бахъәуа, джебогъәй хәцынмә бавналәм...

Афтә цалынмә нымадтон, уәдмә мә Ҙәститә кәрәдзийл андәгъысты әмә мын цыма мә сәр чидәр әркүпп кодта... Фесхъиудтон әмә уынын, мә камандир мә фарсмә: «Храбри салдат!.. Бежат надә, а ему баба приснился... Беги, пока немың за шкирку не вытащил из акопа!..» Баба дарәг дә мауал уәд! – сбустәтә кодтон мәхинымәр, фәлә кәсын, әмә герман, әңгәдәр, баввахс акъоппытаем... Ҙәвүн сә хъәуы! – загътон мәхицән әмә интъовкайы һәмыйгон айдзаг кодтон, фәлә уәдмә нә камандир акъоппәй сгәпп кодта әмә гуыбыр-гуыбыр ныйтарц хъәды ‘рдәм. Кәсын, салдаттәй дәр акъоппы ничиуал ис... Базыдтон ме ‘намонд әмә әз дәр акъопп-акъопп лиздынмә фәдән хъәдмә, кәд ма аирвәзин, зәгъгә. Амарәнт мә фәлтау, фәлә плены? Нәй!..

Германәй атакәй чи рацыд, уыдон әхсгә нә кодтой әмә хъәдмә әвыдәй баирвәзтән. Фәлә әңгәф фыбылыз хъәды разынд. Хъәдмә уыцы иугъәдон әхст кодта зарбазантәй герман. Һәмый кәуыл не ‘мбәлд, уыдон дәр цагъды кодтой уыцы стыр бәләсты хихты бын...

Цы уыд, куыд уыд, фәлә ма хъәды әрмәст Ҙәфтә әмә мәрдтү байяфтон, удәгәстә афардәг сты нәуәг пазицимә. Хистәртү фәнд, әвәццәгән, афтә уыди, әмә уәд салдаты лиздынмә чи айяфдзән!.. Цыдтән әз дәр, мә бон цы уыд, уымәй. Уынын, Ҙәфтү әмбырыд кәнынц санитартә, ласынц сә лазареттәм. Уыдон кәдәм цыдьсты, әз дәр уыцы ‘рдәм сарәэтон мә гуыры конд. Фәлә мәм иу ран иу Ҙәф салдат фәдзырдта уыцы тәргъәддаг хъәләсәй: «Салдат, бырат, помаги, ни остав здесь, герман скушает...»

Мә зәрдә нал фәләууыд, бацыдтән әм... йә рахиз цонг

ын, зарбазаны нәмыг цы бәласыл сәмбәлд, уый хих рәембын-къәдзы цур ныммур кодта, йә туг калд... Йәхи ма, мәгуыр, бәласы цур зәхмә әруагъта, бәласы зәңгмәй йә чыылдым са-раәзта, цәмәй ма афәлдәха, санитартәй йә мард ма фенхъәлой әмәй йә ам ма ныууадзор... Галиу къухәй архайдта цонджен туг бауромыныл, фәләй йәм нә арахст, йәхи туджы цы сәвдилдта, әндәр ницы рауад йә фәндәй... Йә бакастәй мәм гуырдиајджы хуызән фәкаст әмәй йә афарстон: «Кауказски салдат?» «Кав-казки, кавказки, грузин!» – бацин кодта әмәй уыцы ләгъстиаджы каст скодта, цыма йә ирвәзынгәнәг үүдтән. Мә зәрдә ныккәрзыдта: ай нәхирдыгон куы у, уәд ын цәй уадзән и ам!.. «Садаури хар?» – афарстон ай әмәй зәрдиагәй ногәй ныллағъстә кодта: «Рачьвели вар, мишвеле, ту дзма хар!..»

Мә мидәггаг хәдон афаринтә кодтон әмәй йын йә цонг куыддәрты бабастон, фәләй туг уәддәр хъардта бастәй, әңгәг чысыл фәсабырдәр... Йә дәларм бацыдтән әмәй йә хәссәгау кодтон, йәхәдәг ма йә къәхтүл тыххәй ләууыд. Иучысыл куы раудыстәм, уәд та нә тәkkәе сәрты иу зарбазаны нәмыг ниугә атахт әмәй чысыл фалдәр фехәлд. Махән дзы ницы тас уыд, фәләй уәддәр зәххыл нә тъәпп фәңди: салдатән хәсты йә иунәг ирвәзынгәнәг зәхх у! Уәдә, хуымгәнәгән – йә дарәг, салдатән – йә удылхәцәг!.. Чи зоны, ләг уарзгә дәр уымән бирә кәнү ацы уәрцаджы зәхх!..

Ницы нын уыд әмәй та сыйстадыстәм, цәуәм, фәләй мә гуырдиајг салдат йә къахыл бынтон нал ләууыд әмәй йә ме ‘ккой та цас фәхастаин, уәззау ләг уыди, уәйгүйтәарәзт... Акәститә кодтон әмәй цыдәр мә амондән иу бричкәйи дыууә санитары әрбацаугә сүйдтон. Бричкә цәфтәй йедзаг уыд, уый уыдтон, фәләй ма, зәгъын, кәд иу салдат афәразиккөй бәхтә әмәй мә дзыхыдзаг ныххъәр кодтон. Санитартәй дәр уайтагъд бричкә махмә фездәхтой... Куы нәм әрбахаецца сты, уәд кәсүн әмәй – ай Coco нәу?!.. Мә зәрдәйыл хуры цәст әрба-каст әмәй загътон, ныр нын ницыуал тас у, Coco нә фервәзын кәндзән. Раст цыма зәххыл нал дәр хәст уыд, нал дәр цәфтә әмәй мәрдтә, стәй германы зарбазантә... Айрох мә сты иууылдәр, цыма та Худисәны рагъыл рабадтыстәм әмәй нә мәгуыры хъәстытә кәнәм, Cay хохы фыййауы зарәгмә та ‘рхәцца стәм, уыйау..

Базыдта мә уый дәр әмәй мыл атыхст, стәй афтә:

— Цәй, дә цәф әмбалы уал бричкәйы сәвәрәм, стәй цәугә-
цәуын дзурдзыстәм. Әңгән нә фистәгәй цәуын баҳъәудзән,
науәд бәхтә сәгъләуд ныккәндзысты, әмә нә герман күң
‘рбайиафой, уәд хъуыддаг хорз нә уыдзән... Цәф салдаты
бричкәмә сәргъәвтам. Санитар, иу әрыгон уырыссаг чызг ың
йә цәф дзәбәх бабаста, әмә йә туг нал цыд. Схъәр кодтам
бәхтый әмә нәхирдәм ратындыттам, ницыуал нә уыди фәсти-
ат кәнина...

Сосо мә афәрстытә кодта: — күнд дән, цы дән, нәхирды-
гон никәй федтон, зәгъгә, стәй мын афтә бакодта: фидар
фәләүү, Урс хохы фыйиау, күнд хъусын, афтәмәй ныр цыма
хәст бирә нал ахәсдзән... Кәд нә Уастырджий хорзәх уа,
уәд чи зоны йә кәронмә фәхәццә уәм. Чи зоны әмә ма
Худисәны къуылдымыл дәр искуы рабадәм әмә дзы Сау хохы
фыйиауы зарәт ракәнәм, и?.. Әңхъәл дән, нә дын ай загъ-
тон, Сосо зарын бирә уарзта, мәгүүр, стәй дзәбәх зарыди,
фәлмән хъәләсәй... Әниу Нартыхты фәсивәд зарынмә
әмхузыон дәсны уыдышты... Искуы зиу кәнә әхсәны бадт,
науәд Къуыдарғомән иумәйаг дзуарыбон, — уәд сыл чи тых
кодта!.. Раст цыма сә хъәләсты гуырдзиаг стъилитә уыди,
уыиау сын әмбал нә уыд зарынмә... Сосо зарәджы хъәргәнаг
нә уыд, фәлә йә фәлмән хъәләс ләдҗы зәрдә агайдта. Нә
фембәлды бон-иу әнәмәнг фәзарыдыстәм. Хибарәй, сабыр-
гай, хуыщаумә кувәгау, иннә фыйиауттә нә күнднә хъуыста-
иккой. Науәд мыл худәгәй сәхи схастаиккой: Хъасбол комы
рәбынәй комы дымәгмә зарынмә рапаст вәйиы, йә фос та
уәзәдҗы къәйыл бирағтьы ‘вджид ныууадзы!.. Ирон ләгән
йә нывы конды ис: йә хъуырәй йын йә къәбәр дәр фелвас,
әрмәст ай искауыл худын, искай мәстәй марын, искаемән
фидистә кәнин баудаз! Уәд афтә уыдышты, әмә цыма ныр
дәр нә раивтой: фыды фарн, дам, мәрдтәм нә цәуы... Уый
хорз у, фәлә фыдән йә фыдбылыз әмә йә сау хъуләттә дәр
уәләуыл зайынц, афтә цәуы хъуыддаг әмә йә фыдбылыз уый
у!..

Сосойы хъуамә бәстон әрфарстаин, — цы фехъуыста, цәй
ссадвәдил загтта, зәгъгә, хәст бирә нал ахәсдзән?.. Салдатән
хәсты фәудәй әхсызгондәр хабар ницы ис әмә йә лыстәггай
фәрсинаг уытән, фәлә мын нә бантыст. Иу сахаты бәрц
куы рауадыстәм бричкәйы фәстә, уәд кәсын, әмә иу

лæзгъеры уæлвæндаг нæ ротæйы камандир салдæтты æмбырд кæны. Чи ма раирвæст германы дзыхæй, уыдон иу-ссæдз баисты. Мæн куы ауыдта, уæд мæ базыдта æмæ мæм фæхъæр кодта: «Храбри кауказ, строй надо, хади сюда!»

Цы гæнæн мын уыд, Сосойæн хæрзбон загътон, – уый цæфты лазаретмæ ласын хъуыд, лæууынмæ йæ не ‘вдæлд. Чысыл ма ауадтæн йæ фæдыл, гуырдзиаг салдатæн дæр ныфсытæ авæрдтон, зæгъын, тæргæ ма кæн, хорз лæппуйы къухы дæ æмæ рæхджы уæхимæ сæн нуаздзынæ!.. Аэз Сосойы къух райстон, фæлæ мын уый мæ арм уæлгоммæ фæзылдта æмæ дзы иу босджын тымбыл сахат æрфæлдæхта. Аэз фæдисау дæн: цæмæн мæм æй дæтты, ацы уынгæджы ран салдаты сахат æндавы?.. Уый мæм йæ фæллад цæстытæй худт æмæ ницы дзырдта иу цъусдуг, стæй афтæ: «Мæ номыл æй фæдар, Хъасбол, æмæ кæд хæст рæхджы фæуа, уæд-иу мæ æрымыс: дæ дзырд æрцыд, зæгъгæ, Cay хохы фыйай!.. Дæ зæрдыл-иу бадар, уыцы хорз хабар цы сахатыл фехъусай, уый...»

Фæраст йæ дзырд. Фæци иу афæдзмæ хæст. Бантыст нын фæстæмæ æрыздæхын дæр, Худисæны рагъыл фæбадын дæр... Е-едт, мæ зынгыл, ныр ма мын уый куы уайд, уæд мæ зæронд дæр ницæмæ ‘рдарин, ныффардæг уайн Саджилзазмæ æмæ йæ скæнин ардæм. Фæбадиккам, фæкувиккам, фæзариккам æмæ та ногæй слæппу уайн!.. Фæлæ ма цы?.. Хуыздæр амонд нæ фæци уый дæр æмæ мæн дæр... Мæнæ ма мын, æцæг, йæ лæвар бæззад æмæ йæ дарын йæ номыл... Цал азы рацыди, фæлæ уæддæр йæ куыст нæ уадзы, никуы дæр æй сахатаразæгмæ дæттын бахъуыд. Иухатт æй равдыстон, æцæг, зæгъын, ницы рæдийы йæ куысты? Аэмæ мын загъта уыцы сахаты дæсны: Музыры сахат, дам, у æмæ, дам, уый цæрæнбонтæм кусы, хæлын, дам, нæ зоны... Йæ Музырæн ын ницы зонын, фæлæ лæугæ нæ кæны, стæй рæстæг раст нымайы... Бирæ чидæртæ мын æй куырдта, фæлæ йæ никуы ауæлдай кодтон, мæ цæст æй нæ уарзы... Тынг тыхст куы уыдтæн, ахæм заманты мын æй æлхæнгæ дæр кодтой, фæлæ мæхиуыл ныххæцыдтæн, нæ йæ суæлдай кодтон...

Мæнæ ног хæст куы уыди, уæд мæн салдаты нал акодтой, мæ азтæ аивгъуыдтой, фæлæ ам хæстæй фылдæр уыди нæ цард. Кусæг дзы нал уыд æмæ бинтон сгæвзыкк стæм... Сывæллæттæ – æххормаг, канд мæхиуæтгæ нæ, хъæубæсты быдзытæ иууылдæр стонг æмæ бæгънæг... Цы сын кодтаиккам, цалдæр

зәрөнд ләдҗы әмә устытә, нәхәдәг дәр ма нә къәхтыл тыххәй ләууыстыстәм.

Гье, әмә иуахәмы, хәсты кәронмә ‘ввахс, ныр ыл иу-дәс әмә ссәдз азы Җәудзән, – бинонтә тынг стыхстысты.. Къәбәр сын нал уыд, әхца нәй, цы ауәй кәнон, уый нәй. Җәмәй бал-хәнөн? Оны калачы ма хор уәйиаг уыд иуәй-иутәм, фәлә түдҗы аргъ әмә мәнмә та әрмәдҗы ницы уыд, әфстай та дын доны къус дәр ничи авәрдзән ахәм тыхст заманы.. Хъуг әмә ма мәм дыгәрдыг уыд әмә загътон: хъугән уәйгәнән нәй, сывәлләттә ма сә гуыбынта сыйыйә уәддәр фәсайынц, фәлә дыгәрдьиджы уәймә скъәрын бахъәудзән..

Иу Хуыщаубон ай ныскъәрдтон Оны базармә. Иу Хуыщауы сконд ләг мыл амбәлд уым әмә мын афтә: «Ирон, хорз ләдҗы хуызән мәм кәсис, әмә кәд дә дыгәрдыг хорз фосы мыггат у, мәнән хъуг нәй әмә йә хъугән әлхәнән, уәд дын ыл фондз путы мәнәү ратдзынән, кәд хъугән сбәздзән, уәд». Цы йын загътайн? Дыгәрдыг мәхи хъуджы рәүәд уыди, әхсырдҗын фосы мыггат. Зыдтон ай, а-змәдҗы ныzzайдзән әмә әйтт-мардзә хъуг раңаудзән. Мә цаест ай уәй кәнүн дәр нә уарзта, фәлә мын әндәр гәнән нә уыд. Бафарстон ай, кәцион у, уымәй. Загъта: Амбролаурий хъәуккаг. Уәд ын әз дәр мәхи бацамыдтон әмә йын ныффәдзәхстон: «Хорз глех мәм кәсис, Бидзина, хорз гуырдзиаг, әмә разы дән, тыхст ләг цы нә ба-кәнүн, – аскъәр дыгәрдыг, дәхи дзыхай цы загътай, уый мын ратт, фәлә ма иу ныхас: а-зымәдҗы ныzzайдзән әмә йын сыл рәүәд куы уа, уәд мын ай хъумә раттай, йә мыггагәй мәнән дәр хъуг куыд уа. Кәд, нәл рәүәд ныййара, уәд дәхи уәд, фәлә ма мын уәд хъумә әртә путы мәнәү раттай...» Гуыр-дзиаг ахъуыды кодта әмә афтә зәгъы: «Чемо Хъасбола, дә ныхасәй мын мә зәрдә балхәдтاي. Фондз путы әз барәй загътон. Уынын ай, фылдәры аргъ у дыгәрдыг, фәлә, зәгъын, базар кәндзыстәм әмә кәд авд путыл сразы уайд. Раст авд путы раластон нәхицәй әмә дын сә дәттүн, фәстәмә сә нал фәласдзынән, нәмыггай дәр сә нә фәуәй кәндзынән. Алали дын фод!» Уый дәр ма мын загъта: фидәни әртә путәй, дам, абоны дыууә путы хуыздәр сты, стәй, дам, фәzzәдҗы әрцу әмә дын Бидзинайы нә хъауы алчи дәр бацамондзән. Рәүәд ма дын кәм ратдзынән, фәлә иу пут лобиа әмә иу сәнү лалым – мә быгъдуан. Зонын ай, Къуыдар хорз арахъхъ дарынц

әмә-иу мәм ды та ацы хатт судзагәй фәкәс!.. Уый арахъх хуыдта «судзаг», иронуы чысыл зыдта әмә йә барәй афтә хуыдта...

Бафидытам, уәдә цы... Загътон, мә хъуыддаг хорз рауд әмә ма ахсәв Къуыдартомы кәрон Фәзыхъәумә куы схәццә уаин, уәд сом аходәнмә нәхимә баләууин... Уый адәргәй мә сахатмә әркастән, зәгъын, талынгтәм ма цал сахаты хъәуы, әмә дын мәм иу бур уираг куы фәкомкоммә уайд: «Ирон, дә сахат әвзиист у?» «Цәй әвзиист, сыгъзәрины къәртт!» – загътон хъазгәйә. «Зәронд сахат у, әвәццәгән?» – фәрсү та уый. «Тынг зәронд нәу, фәлә дә фыдаәй хистәр уыдзән!» – нә фәңцид мә зәрдәмәй җә хынцфарст. «Уәд уый Никъолозы заманы сахат уыдзән, и?» «Тәккәдәр афтә, зәгъын, Микъала паддах мын әй йәххәдәг баләвар кодта!» Уәд мын афтә зәгъы: «Рауәй мын әй кән, дыгәрдыйжы аргъ дын ратдзынән – авд путы мәнәу!» «Нә, зәгъын, хорз уираг, мә сахат кәд зәронд у, әвзиист у, Никъолозы цахъхъән у, уәддәр әй нә уәй кәнын. Уый әз Германы хәстәй әрхастон!.. Цыппар азы фәхәццидтән әмә мыл дзы ницы бафтыд, әрмәст ацы сахат, дыууә кресты, иу Гиорги, дыууә нәмыдҗы цәфы әмә иу арцәй рәхуыст... Уыдонәй дәр мын абонмә әрмәст мә цәфтә әмә ацы сахат әрхәццә сты... Күйд дын әй ауәй кәнөн иунәгәй, уәд мын мә цәфтә дәр балхән!..» Уираг Хуыщауы әлгыист разынди, ницы иәм бахъардта, йә бур рихиты бынәй ләппүйи фидар дәндәгтә февдыста әмә афтә бакодта: «Дә цәфтә дын Хуыщау балхәндзән, дә сахат та – әз!» Нә, зәгъын, хорз уираг, ницы балхәндзынә, уыйас фәллой дәм нә разындузән, фәлә дә кәд сахат хъәуы, уәд цу хәстмә, ныр дәр Германимә хәцәм, әмә уым ссардзына! Уираг цыдәр Хуыщауы къахәргәвдәг разынди, нә фәччил уыңы уайдзәфмә дәр. Мән, дам, хәсты ницы хъуыддаг ис, фәлә, дам, ды зәронд ләг дә әмә рауәй кән сахат, науәд дын әй исчи фәндагыл байсдзән!..

Хъыг мәм фәкаст йә ныхас, әрдхъирәнмәй җә райстон әмәйил фәхъәр кодтон: ды мәнән мә сахат байсдзынә, әмә ма уәд үәни та чи миздзәни? Дә зәрдый дар, зәронд салдат йә салдаты ләдзәт үә дзыппы хәссү! Уый дзырдсәттынән загътон, фәлә уираг мә дзыппытыл үә цәст әрхаста. Иу цинелы зәронд мыл уыд әмә мә иу дзыппы дзулы карст әмә цыхты къәртт. Уый, әвәццәгән, фенхъәлдта, әхсәнгарз исты

мәм ис әмәм мәм сабырай әрбадзырдта: «Мәсты ңәуыл кәныс, хорз ләг, әз дын дә сахат исгә, мыйиаг, нә кәнын. Базары алцы дәр уәйән әмә әлхәнинән у..» Нә, зәгъын, алцы нәу уәйән! Намыс уәйиаг нәу, ләжды ном уәйән не ‘нтысы, әмгәры сәр та әрмәст уәйиаг ләг уәлдай кәны!.. Стәй зәрондыл дәр худән нәй, дәу дәр зәрондә хъәуы.. Зәгъын, дә къух ма мәм авәр... Уый мәм йә тәнәг фәлурс арм әрбадардта әмәй үйн әй дзәбәх күү ‘рылхъывтон, уәд «уәйиме, уәйиме!» райдыдта. Байс мын, зәгъын, мә сахат, ңәуылна үә исис?..

Уый уәddәр йәхи нал саста, дәс путы мәнәу, дам, дын дәттын. Бәргә мә зәрдә къәпп кодта, – дәс путы мәнәу уәд стыр фәллой уыдысты, фәлә не сразы дән. Сосоны номыл мын ацы иунәг дзаума бazzад әмәй үә күүд рауәлдай кодта-ин?.. Сывәлләттә, зәгъын, кәд исты хуызы аирвәзиккой...

Уыдзән ма

ГАДЖИТЫ Барис

ИРЫСТОНЫ МЫСГӘЙАЕ

ДЗЫРДТА МÆ ФЫД

Фыдгулты аердонгыл
Хәдәхсгә күң суагътон –
«Нæ мæ фәндыд марын», –
Мæ мæгуыр зәрдәйә ма загътон.
Хәст банцад... Хәст адард...
Аз та ма фәуынын мæ фыны
Фашистон ләгмарты,
Фәлә мæ фыдракәнд нæ уырны.
...Амбарын мæ фыды, –
Фыйайу уыд...

* * *

Мæ зәронд фыд, мæн цард кәдәмдәр сайы,
Дәумә жәзүх мæ сонт зәрдә әхсайы.

Нæ зонын аз – цы ‘фсонәй дәм фәцәуон,
Мæ хъысметән цы бакәенон, цы кәнон?

У цард аегъатыр, расайдта мæ ардәм,
Зәгъын, кәлын мæ не ‘руадздзысты адәм.

Уыдзысты мын тыхст сахаты хәрзгәнәг,
Зәгъдзысты-иу мын арф донән йæ тәнәг.

Фәлә мæхи мæнг бәллицтәй фәсайдтон,
Аз амонд нæ – уәззаудәр цард ыссардтон.

Ныссуйтæ ис мæ балцвәндаг тәбынау,
Ныппәрраест кодта рухс хъуыды мæ фынау.

Мæ зарæгæй ма аzzади мæнг дзырдтæ,
Цыма нæхицæй уый тыххæй æрцыдтæн.

Мæскуйы нæй, нæй хохагæн йæ амонд,
Тызмæг у ам уæззау хъысмæты раконд.

Дæ зарæг дæр, дæхæдæг дæр нæ хъæуыс,
Æрмæстдæр хъарм нæхи къона, дæ хъæбыс.

Мæ зæронд фыд, мæн цард кæдæмдæр сайы,
Дæумæ æдзух мæ сонт зæрдæ æхсайы.

* * *

Мæ фыды хурыскастау мысын, –
Мæрдтæй дæр мæм йæ ныхас хъуысы...

Цыдис бæхыл уый арæх балцы,
Æрхаста-иу йæ фыртæн алцы.

Куыста. Хæрæджы хафт фæкодта,
Йæхицæн хорзæхтæ нæ домдта.

Уыдис нымад... Æнæхъæн комы.
Нызтой-иу нуазæнтæ йæ номыл...

Уый фарн, ироны намыс царды
Нæ сыгъта хи пайдайæн арты.

Йæ цин, йæ амонд уыд Ирыстон,
Æдзух йæ рагкаджытæм хъуистон.

Ныр ацыди... Æз уалдзæг хæхты,
Уынын йæ къахы фæдтæ рæгътыл.

Мæ фыды хурыскастау мысын,
Мæрдтæй дæр мæм йæ ныхас хъуысы...

* * *

Урссәр дард хәхтә, уә фыдәх
Мән уәддәр ыссардта.
Диссаг, диссаг у Фыдызәх! –
Хурхәй-иу мә мардта...

Уый фыртән хатыр нә зоны, –
Кү‘ адзәгъәл уа рәгътыл.
Райгуыраң къәсмә йә хоны,
Рарвиты йәм хәхты...

Фыны дәр ләууы йә цуры,
Арвитын нә комы.
Хатт цәссыгкалгәйә дзуры:
«Нал дә зоныңц комы...

Ничи радзуры дә сәрыл...
Хи къона хуыздәр у!
Бахиз рагбонты къәсәрыл, –
Уым дә мад хъәрзгә у.

Ау, куыд нә уыныс, Мәскуыйы
Н‘ айхъуысдзән дә зарәг?
У йәз зәл ләмәгъ, ыскъуыйы, –
Нәй иын зәхх – ныйярәг».

Урссәр дард хәхтә, уә фыдәх
Мән уәддәр ыссардта.
Диссаг, диссаг у Фыдызәх! –
Хурхәй-иу мә мардта...

ХОХ – ЦӘРГӘСЫ ЗӘХХ

Хох – цәргәсү зәхх-араентә,
Хох әнә цәргәс ницы у.
Мән нә рох кәнү ардәм дәр
Хәхты урс тигъты – цирхъы рухс...

Хәехтәм хъавджытә бирә ис,
Хәехты ахъавынц байсынмә.
Дард фәсденджызы бираөгъни
Райстой паддзәхтә барджынәй.

Әмәе схъауынц сәе дәндәегтә
Сабыр бастанты къәсәртыл...
Скәннынц фаг мулк сәе зәнәгән, –
Әмәе баззайынц уәзәгыл...

Хох – цәргәсси ныфс, йе схәссәг –
Хохән никуы ис фесәфән.

* * *

Фыдәлты фарнәй ницы ис хуыздәр,
Ысси дзырддаг кәмәндәрты уәеддәр.

Сәе тох әдзухәй – хистәрты фыдгой,
Фәләе дзы царды не смәрзәсты сой.

Бәрзонд – фыдәлты намыс әмәе кад,
Нәе уыдысты тыхбырстыты аәгад.

Нәе кодтой царды худинаң сәе ном,
Дзырдтой әвзәры сау митә аәргом.

Уыдысты хәхтау се ‘гъдәуттә рәсугъд,
Фыдыуәзәгыл баҳордтой сәе уд.

Уыдис фыдау нәе фәлтәртыл сәе мәт,
Ыскодта сәе Хуыцауы ‘мдых хъысмәт.

Ныр чидәртә сәе ныхмә тулынц дур,
Цымы ныгуылы рагфыдәлтыл хур.

Сәе тох әдзухәй – хистәрты фыдгой,
Фәләе дзы царды не смәрзәсты сой.

* * *

Æз агурын ахәм ахорәнтә –
Мæ зәрдәйы фәндиаг
Цәмәй сныв кәнон
Иу хатт дæ сурәт,
Æмә күы ссарын
Цы мæ хъәуы, уый,
Уәд айсафы дæ хұыз
Мæ цәстыты разәй.
Æмә та райдайын агурын ног
Дæ сурәтән хъәугә ахорәнтә.
Фәлә кәм ысты?
Нæ сыл хәст кәнны мæ къух
Уыцы иу уысмыл:
Нæ иу бон,
Нæ иннæ бон.
Фыццаг күы ахорәнтә ссарын,
Күы дæу.
Иу хатт уә уыцы иу рәстәгыл
Күы ссарин,
Æнæ снывгәнгәйә дæ нæ ныуудзин.
Уадз әмә дәм
Адәм мæ фәстә дәр кәсой...
Æз агурын дæу,
Агурын мæхи ахорәнтә...

* * *

Нæ хиццәуттә ныкъкъуыввитт кодтой бәстә,
Сæ быны хъиутә мæгуыртә хәрынц.
Хъаймәты bonaу сәмхәццæ нæ рәстәг.
Æмә фәзын рәстагәттән цәрын.

Кәмә хъусәм? Нæ фәтәгтә сты бирае,
Сæ алчидәр йәхионтә кәнны,
Куыд фәкәны әгәндәг хъәды бирәгъ,
Цыма сæ никуы бахъәудзән мәлын.

Сæ зæрдæтæ тъæппытæ хауынц нардæй,
Нæ бæсты мулк æндæр бæстæм хæссынц.
Бæллæх уыдзæн, куы сахуырса сæ маргæй
Мæ иунæг фырт, мæхи зæрдæ – тæрсын.

Цы чъизи у, цæй æнамонд у рæстæг?!

Мæгуырдæр бон нæм фидæнæй кæссы.

Бæсты сæфтæн кæйдæр æлгъыст фæрастмæ,

Уæддæр мæ уаргъ нæ фидæнмæ хæссын.

Мæ уаргъ – мæ куыст кæнын сæрнывонд Ирæн.
У Ир мæнæн мæ уды фарн, мæ низ дæр!

* * *

Райгуырд адæймаг цæрынæн,
Æрдз æй дидинæгай радта.
Фæлæ сай хæйрæг фыдæнæн
Уый цъæх артæвзæгтæм дардта.

Хус сугау уæддæр нæ басыгъд,
Хæйрæгыл фæтых и зондæй.
Йе знаг тарст тæрхъусау алыгъд,
Худы адæймаг бæрzonдæй...

* * *

Тути сахуыр курын,
Базыдта цыдæртæ...

Бахъуыд, зæгъгæ, дзурын, –
Сцин кæны йæ зæрдæ.

Дзуры иуæй-иутау, дзуры,
Ихсыд хус дзырдтæ лæхуры.

* * *

Денджызы цур, былгæроны
Иу хъуыды мæн мары:
Хур цы бамбæхст арвы роны,
Хуры чи хъыгдары?

Уый тыхджын әмәе бәрzonд у,
Ләг мәлдзыг – йәе цуры.
Нарт Батрадзимә әмzonд у,
Бахъарм кәны дуры.

Денджызы йәе хәрдгә тынтә
Байзәры әнәвгъяу.
Хәхтән асуры сәе фынта,
Фесты къәдзәх аргъяу.

Хур кәсы әмәе ныгуылы,
Ногәй та ыскәсы.
Уый нәе хъыгдары мәгуыры,
Уалдзәг ын әрхәссы.

Денджызы цур былгәроны
Иу хъуыды мән мары:
Хур цы бамбәхст арвы роны,
Хуры чи хъыгдары?

Ацы фарстмә атар ысты
Денджызы сәр мигътә.
Урс әртәхтә ратахтысты
Сау къәдзәхты тигътәй...

* * *

Ме ‘рыгон азтән кәмдәр
Урс хәхтәй хъуысы сәе хъәр:

Уартә бәгъәмвадәй әз
Арф доны баппәрстон хыз,

Хизын цъәх сәрвәты фос,
Дасын Дадаимә хос,

Уынгты нәе фәллайы къах,
Абады ме стыр хъул сах,

Хъал Терчы найәм нәхи,
Үрс дуртыл – уыләнты хид,

Хъазәм, нә бадәм әңцад,
Басгүхт нын хорз әмбал цад,

Хъуысы нә зарәг хъәрәй,
Махәй бәллиццагдәр наёй,

Хәехтә нын иумә хъырныңц,
Баджих нә зарәгмә рымдз!

...Ме рыйон азтән кәмдәр
Үрс хәехтәй хъуысы сәх хъәр.

ДАРГЪ СОМТАЕ

Радзырд

Yалдзæг. Бæлæстæ, арвмæ тырнæгau, сæ лыстæг къабузтæ хæрдмæ сивæстæй. Сæ цъæх фæлыст зæрдæ руxс кæны. Дидинджыты адджын тæфæй адæймаджы зæрдæ скатайаг вæййы.

Бурхъулон цыиутæ ærbataхтысты, пæлæхсар сусхъæд бæласы бæрzonдdæр къалиутыл абадтысты. Зæлангæнаг хъæлæстæй цыыбар-цыыбур систой, стæй сæ базыртæ рог тылд кæнгæ атахтысты.

Аминæт сæ фæстæ бирæ фæкаст, загъта:

– Диссаг! Мæ тækкæ сæрмæ цæмæн абадынц? Ныр цалдæр хатты. Цыма мын цыдæр зæгъынмæ фæхъавынц. Кæд мын истæмæй тæрсынц? Уæдæ сын ам ахстон дæр куы нæй. – Иу хатт ма сæ фæдыл акаст. Арф ныуулæфыд. Йæхи даргъ бандоны кæроныл æруагъта. – Нæй, нæма зыны Арухъыз. Івæццæгæн ын йæ операцийы бæттæн ивынц, мæ зæрдæмæ тынг цæуы æнæ сахъят адæймаг. Мæхи мады ад мын кæны. Йæхæдæг æнæфæразгæ, уæддæр уыцы тыхстæй дæр ма мæныл мæт кодта. Йæ игæры масты дуртæ сæвzæрд, æнæ алыг кæнгæйæ сын сисæн нæ уыд, ставд æмæ цалдæр уыдысты.

Уыцы карæй ахæм зынтæн ныффæраз!..

Хъæлдзæг сылгоймаг. Цыма дзы рисгæ дæр никуы ницы фæкæны, йæхи афтæ фæдары. Мæхæдæг дæр ыл сахуыр дæн,

афтә аддажын мын фәцис, әмәе йә иу чысыл рәстәг күнәе фәуынын, уәд мә зәрдә мә риуы тыхсын райдайы, ахсджиаг цыдәр мын нә фәфаг кәнә.

Арухъыз рахызтрынчындонай. Афәлгәсыйд кәртыл. Аминәтыл не ‘рхәңзыд йә цәст. Арәх иумә кәм фәбадынц, сә мәт, сә зәрдәйи сагъәстә кәрәдзийән кәм фәкәнәнц, уыцы быннатмә араст. Аминәты әңкъардәй бадгә күн федта, уәд йәхи фәхъялдзәгхүз кодта. Әңгом әм бабадт әмәе йә цонджы къәдзәй басхуиста.

— Цәй, цәй! Цәуыл дә фындың аруагътай? Ма тәрс. Адзәбәх уыдзынә. Әз дәуәй бирәх хистәр күн дән. Цал хатты лыгтә әрпцидән. Мә буар иууылдәр әемпъызытытә, рәхсәдтытә күнү, әмәе әз күнәе тәрсүн, уәд ды цәмәй тәрсүс. Рынчын саг дәр кәнә, фәзәгъынц. Ди та нырма әрыгон. Тыхсгә ма кән, Таймураз дәр фәзындаң. Хорз адәймаг у. Баууәнд ыл. Уйи нуәй-иуты хуызән рәузәрдә нәу. Йә ныхасмә йын нә фәхъусы? Күнд рәсугъд, күнд уәздан, күнд зондджын ныхас фәкәнә...

Аминәт күхтү хәңциләй йә цәстытә асәрфта, йәхи Арухъызыл башцой кодта:

— Мә ныйгарәг мады хуызән дә уарзын, аргъ дын кәнән, фәлә... йә зәрдә сүйнгәт. Хъуыр ахгәдта. Цасдәр әнә дзургәйә абадтысты. Стәй йә Арухъыз йәхимә әрбазылдата, йә цәстытәм ын комкоммә кәсбы:

— Аминәт, мә къона, дә риуы цыдәр уәззая маңт норстәй дарыс әмәе дын дә риу кәй әвдәрзы, уйи әмбарын. Афтә күн зәгъыс, дә ныйгарәг мады хуызән мә уарзыс, уәд ныр кәдәй нырмә хуыссәм фәрсәй фәрстәм, уәд мын күнд ницы радзурыс?! Уәдә дә палатәйи цар күн ‘ркалд, уйи размә дәр әмбәлдисстәм кәрты. Ныр нә хъысмат байу кодта. Уйи Хуыцауәй арәзт хъуыддаг у. Раздәр, мә хур, суадз дә зәрдәйи тыппыртә. Фенцондәр дын уыдзән. Уым әффәрмийагәй ницы ис, дә рын бахәрон, Аминәт.

Аминәт арф ныууләфыд. Иуцасдәр әнә дзургәйә абадт, стәй сабыргай, ныллаң хъәләсәй дзурин райдытта:

— Уәддәр раст ахәм дзәбәх уалдзәт уыд. Зәрдә ради, зәрдә зарыд. Әхсар дәр уәд Таймуразы хуызән уыд, нә фәлә ма ноджы хуыздәр, хъәлдзәгдәр. Бахатыр кән, фәлә мә афтә тынг уарзта, әмәе мын авдҗын дзаумайа әрхаянын тарст.

Ахуыры фәстә кусын райдытам иу скъолайы. Нә чындахсәвү афәдз нәма рацыд, афтә райстам хәдзар. Дыууә уаты. Хорзәй нәм ницы ма уыд, фәлә нәм цы чысыл муртә разында, уыдон уал дзы арәвәрдтам. Афтә нәм каст, цима махәй амондаджындәр а зәххыл ници цәрәи. Иу райсом цәлгәнәны хәринаг кәнүн. Ёхсар райхъал, фестад, рудзгуытә фегом кодта. Сәү-уон уәлдәфәй йә риуы дзаг суләфыд, йе уәнгтә аивәзта:

— Уый та дын, мә зәрватыкк, фыццаг уалдзает нә ног хәдзары. Күйд адджын, күйд хорз у хи хәдзар! Ма хъыгдаргә исказ кән, ма дын дәхи исчи хъыгдарәд, загъта, әмә уатыл йә цәст ахаста. — Афтид къуымтә сты, фәлә ницы кәнны. Сабыргай исты амәлтә кәндзыстәм, мә зәрватыкк, цы фәдә, цы?

Әз әм цәлгәнәнәй раудатән. Мә астәуыл баст рәсугъд раздарән. Мә иу къухы цызвыйы ‘рдәг, иннәйы – кард.

— Ципинкә, мәнмә дзырдтай?

Уый мә йә хъәбысы фелвәста, уаты астәу мә арзылдтытә кодта. Әз мәхи атоныныл архайын:

— Цытә кәнис, Ципинкә! Әруадз мә! Худинаң у! Исчи нәм күү ‘рбауайа, уәд та?

— Уадз арбаңауәнт әгас дзылләтә дәр! Уадз әмә нә феной, мах амондажын кәй стәм! О, мә зәрватыкк! О, мә царды рухс! Цымә, цы уыдаин әнә дәу!

— Әрра фәдә, әви цытә дзурыс? Суадз мә! — Цызвыйы ‘рдәг ын йә фынды къоппайыл авәрдтон. Күү феуәгъд дән, уәд худгә цәлгәнәнмә алыгъдән. Стәй йәм радзырдтон:

— Ципинкә! Хәринаг цәттә у. Дәхәдәг-иу әрәвәр, мәнән күистмә әрәдҗы кәнны.

— Гъемә хорз, мә зәрватыкк. Фәуәд, дәу күйд фәнды, афтә. Әз – историк, ды – математик. Дәу сабитимә фылдәр кусын хъәуы, мән – къаддәр. — Пиджак йе уәхсчытыл әрбакодта.

— Ды та дәхи кәдәм парәвдз кодтай?

— Ахәццә дә кәнөн, стәй газеттә дәр алхәнөн. — Йә дзыппытә асгәрста. — Акса-ма, әхца мә айрох. — Мидәттаг уатмә бауад.

Уыцы минут фәцыд нә дуары дзәнгәрәджы хъәр. Әз дуар фегом кодтон.

— Уәу, мәнә нәм диссаджы әхсизгон уазә!

Ныщын кодтон әмә Мухары әффәгыл атыхсынмә хъавын,

фәлә үйі къамдәстүгхуызай тәфәрфәсгәнәджы ләуд әркодта. Хъуыддаг фембәрстон...

— Бахатыр кән, Аминәт. Дә мад Борәхан рухсаг уәд. Зианы бон ам нә фәдән... Әхсар, Мухары йә хъәләсәй базыдта, згъорәгау әм ракодта:

— Мухар! Сәфт ләг! Кәрәдзиуыл ныттыхстысты. — Әгас нәм әрцу! Дуаргәрон та цәмән ләуут? Дә хо дә мидәгдәр нә уадзы?

Мухар фәхъәлдәгдәр. Асәй рәстәмбис, фәтәнуәхск, фидәрттә арәзт. Әртә азы размә дәр ма йә сәрыйхуынта үйдисты сау. Ныр әвзист тәмәнтә калынц ىбыр әлвыдәй дәр. Әз әм әдзынәг бирә фәкастән, стәй йә әрбахъәбис кодтон:

— Фәзәрөнд кәныс, ме ‘фсымәр. Әгъгъәд скән. Бирәйә хәйрәг дәр не ‘фсады. Иу ран әрбынатон у. Бинонты хъуыддаг бакән әмә цәрын райдай. Дә карәнтән сә цот ныр сәхәдәг цотджын сты, ды та? Әхсар, комдаз үйн цәттә, нозт скъаппы. Мухары истәмәйты хорз фен. Әз бынтон әрәджы кәнын күистмә. Мухар, әнәмән ма аңу. Тагъд үйдзынән.

— Аминәт, бахатыр кән. Мәнән хъәумә әнә ныууайтә нәй. Изәры сабатәхсәв у. Борәханән мәхи номыл фынджы дзаг ныххәлар кәнөн. Бира мә фәрәвдида. Мә мад мә-иу мә фыдуаджы тыххәй нәмынмә куы хъавыд, уәддәр-иу Борәханмә лыгътән. Театрмә дәр мын-иу билеты аргъ сусәгәй Борәхан ләвәрдта.

— Цы тагъд кәныс, кәд дә фәдисәттә нә сурынц. Әндәр сабатизәр дзы нал үйдзән?

— Әмә гъа... фәдисәттә дәр... Цыбыр дзырдәй... Айразмә дәр мәм мә мад фыста, әнә бинонтай базәронд үйдзынә, зәгъгә. Ныр та дзы ногәй райстон фыстәг. Җавәрдәр уәлар-вон зәд нә хъәумә ‘ртахт әмә интернаты әрфысым кодта. Кәд ма, дам, дә дә ныйярағ мад истәмән хъәуы, уәд ай фен. Әз дәр фәтагъд кодтон. Куы, зәгъын, аирвәза. Әндәр искуыдәм куы атәха. Ныртәккә мәрггәтән сә тәхын рәстәг у.

Әртәйә дәр худынц.

— Фәләуу, фәләуу! Кириматтай ма зәгъа? Әрыдойнаг чызг. Айфыщаг дәр сәм йә кой үйд. Тынг сәрән ай хонынц. Хуынынмә, бафснайынмә, хәринаг скәнүнмә. Цыбыр дзырдәй, сылгоймаджы күистытәй аләмә дәр иттәг хорз арәхсы.

Æвæцçæгæн, мæнау къæдзкъүх нæу. – Йæ сахатмæ ‘ркаст. – Æллæх! Байрæджы кодтон!

– Хуыңау æй дæу хуызæн фækенæд! Хуыздæр нæ нæ хъæуы!

– Йæ фæстæ ма адзырда Мухар.

– Цæй-ма, дуаргæрон худысқæфджыты хуызæн лæуд цы кæнæм? Æхсар Мухары цонгыл фæхæцыд, уатмæ йæ баҳуыдта.

– Адæймаг дзы бадгæ цæуыл æркæна, уый дæр нæм нæма ис. Цæй, ницы кæны. Мæнæ уал ацы зæронд бандæттыл нæхи æруа-дзæм...

Мухар уатыл йæ цæст ахаста, мидæггаг уатмæ бакаст.

– Хорз уæттæ уын сты. Йæ ран дæр хорз. Парк, Терк йæ фарсмæ. Уæлдæф сыгъдæг. Амондджын бынат уын фæуæд! Цардæй дзы бафсæдүт. æз та аз цухæй кæхçæй хæсджын куыд уон! Кæннод алы аз кæхçытæ хæссын кæй бон у? – Худгæйæ ма загъта Мухар æмæ Æхсары комкоммæ æрбадт.

– Бузныг дæ арфæтæй, – худæнбылæй дзуры уый дæр. – Фæлæ нæм нырма хæдзары дзаумайæ дæр куы ницы ис. Дæ хойæн афтæ зæгъын, иу стъол уал уæддæр балхæнæм. Нæ уадзы. Æххæст, дам, æртæ улæфæн мæйæн мызд куы райсæм, уæд нын нæ сыхаг ус, дыууæ уатæн æмæ цæлгæнæнæн цы хъæуы, уыдон райсæзæн. Ахæм дуканийы кусы.

– Æмæ ма уæ бирæ хъæуы каникултæм?

– Дыууæ мæйы...

– Гъемæ ма дæхи барæвдз кæн æмæ ды махмæ рацу кусынмæ.

– Хынджылæг кæныс? – Æхсар фæкуыддæрау.

– æз дын æцæг зæгъын. Ам æнцад бадыны бæсты, иу уæлдай сом куы бакусай, уæддæр пайды у. Нана иу афтæ загъта, фараст сомыл, дам, иу сом куы сæвæрай, уæд фараст сомы нал уыдзысты, фæлæ – туман. Туманæй дæр иу сом куы фæхъæуа, уæд туман нал уыдзæн.

Æмхъæлæсæй ныххудтысты.

– Дæ нана рухсаг уæд. Зондджын адæймаг уыд.

– Дæ сæр бынтон ахалас, Мухар. Раджы дын нæу?

– Афтæ дæр ма кæй у. Ахæм куысты. Ома, куыст уийбæрц уæззаяу нæ уыд, тæссаг цас уыд.

– Тæссаг та цæмæй? – афарста Æхсар.

– Фæдисмууджытæй... Æхсæв алы уынæрмæ дæр фæстъæлф-фестъæлф кæн. Алы машинæйы уасынмæ ракæс-ракæс кæн... Дæ къæбæр æдасæй ма бахæр.

Әртә мәйы та ме ‘мбәлтты тыххәй ахәстоны агадтән. Борәханы зианы дәр уымән нә уыдтән. Цыбыр дзырдәй, уәд цемент ласынмә ақыдтән. Ләппутә күистой. Ферматә арәзтам. Цыппар машинәйы нәм фых дур әрбаластой, дыууә та – хъәдәрмәг. Әвдәлон дәр сә нә ракодтой, афтәмәй сә әрбайәй кодтой!

Горәты стыр уынджы әхсәз машинәйы сә тәккә дзагәй кәрәдзи фәдыл күи араст сты, уәд сә милицә баураңтой. Әрцыдтән. Күисты ничи. Уалынмә милицә фәзындысты. Раластой мән дәр. Әз та мә сәрән ницы зыдтон...

– Уәд афтәмәй мән ахәм ранмә күид хоныс?

– Дәу ахәм күистмә нә кәнүн. Дәу хонын, брутә кәмәй кәнүнц, ахәм телин хызтә бийинмә. Ныртәккә әз дәр уыцы күист кәнүн. Да тәрх аууоны сәвәр, хур дә күиннә хъыгдар. Әңцад бад әмә телы кәрәттә аркъяуәй лыг кән. Җафон дә фәнды, уыцы афон дә күист райдай, кәнәе йә ныуудаз. Ничи дын ницы зәгъдән. Да ахуыргәнәджы мәйы мызд уым боны әмбисмә бакусдынә. Әппәлүни тыххәй нә, мә ныхәстү рәстдзинады тыххәй мәнә ‘ркәс ме ‘хцаты чиныгмә.

Әхсар райста чиныг. Йә цәститыл нә баууңдыд.

– Әвәццәгән, нымәңтә әртывәр кәнүнц. Уыйбәрц әхца... Җәй, бынтондәр ныхәстүл фестәм. Җәй-ма цәлгәнәнмә. Фәйнә сыйкәй...

– Бузныг, Әхсар. Рагәй нал нуазын. Нуазгә ма күи кәнин, уәд мә дзыппы уыйбәрц әхца нә уайд. Җәй, кәд мәм цәуинаг уай, уәд тел ратдзынә. Әз дыл фембәлдзынән. Ныр цәуон...

Мухары ақыды фәстә Әхсар джихәй фәләууыд. Дуар әрбахгәдта. Сабыргай уатмә баздахт. Бандоныл әруагтыйа йәхи.

– Ахъуыды, дам, кән... Җауыл дзы хъуыды кәнөн, Мухар? Фындаәс азы уымән фәахуыр кодтон, әмә ныр арвы кәрөнмә телты кәрәттә лыг кәнүнмә аңауон даргъ сомты тыххәй? Нә! Уый нә уыдзән!

...Аминәтән йә зәрдә сүнгәт.

Бәласы дәрзәг зәнгыл йә фәлмән цәнгтә әрбатыхта, цыма йыл йәхи фәдзәхста, уыйай. – Хауын мә ма бауадз, хорз бәлас! Дәу хуызән фидар ләууын фәнды мән дәр зәххыл. – Бәласы пәләхсар хихтәм скаст.

– Цәмән у цард фәлывд, мәнә зондажын бәлас? Әви адәм сәхәдәг сты аххосдажын? – Аминәт, йә цәститысыгтә рустыл

ләдәрстысты, афтәмәй йә мидбыл баҳудт. — Баҳатыр мын кән, Арухъыз, мә ләмәгъдзинад. Афтә мәм кәсы, цыма әнәхъән къуыри хорз куы фәкәуин, куы фәхъарәг кәниң мәхиуыл, уәдәр цыма мә зәрдәйи тыппыртә, мә мастьи әлхыңцытә мә риуәй не ссыгъдәг уаиккой. Уәдә уәд куыд? Куыд цәрон афтәмәй? Куыд цәргә мын у дардәр, Арухъыз?

Әхсар тамако нә дымдта, нуазга нә кодта, йә мызд хәдзармә әнәхъәнәй хаста. Иу райсом куыстмә цыдтән. Уый дәр мемә йәхии арәвдз кодта. Әз, дам, газеттә алхәнон. Әз куыстмә баздахтән, уый стыр уындырыдәм ацыд. Уый фәстә мын куыд дзырдта, афтәмәй, рестораны размә куы ныххәццә, уәд фембәлд Елхъан әмә Быдиккоыл. Быдиккоимә скъолайы дәс азы иу партәйыл фәбадтысты. Елхъанимә та институты иумә ахуыр кодтой. Ныр уыдан базарадон куыст кәнынц, әхпаджын. Тынг бацин кодтой Әхсарыл. Стәй йын йә цәнгтыл фәхәңдысты әмә йә ресторанмә ласәгәу бакодтой. Официанткә сын уайтәккә сахатыл фынг әрәвәрдта, арахъхъы авдажы сәр фегом кодта. Агуывзәтә әрүдзаг кодта.

— Уә бадт рәсугъд уәд, нә нозт, нә хойраг та уын, хәлар. Быдиккомә йә цәстытә фәзынг кодта, йә мидбылхудгә ацыд. Быдикко нуазән систа. Уыңы рәстәг буфетыхицау базарыд:

*Цард сәумәйә аразгә у,
Зонынай әз дәр, бәргә,
Фәлә уәд куыд цәргәйә у –
Мах куы нуазәм ‘рмәст әртә.*

Арахъхъы агуывзә йә сәрты әртә зылды әркодта, йә уәраг бәрзонд систа, әмә йә ныр та йә зәнджы бинты цәхгәрмә байста, уырдәм әм нығтуыбыр кодта, йә дәндәгтәй йә систа әмә йә, йә фындаштарыд, афтәмәй банаизта. Адәм ын сәмдзагъд кодтой. Быдикко фестад:

— Уый дын дзы ләг! Әз кәй уарзын, ахәм ләг! Мәнәй дәр әм цыдәр хәццә кәны. Раст цирчы кусәг. Аргъуаны стән! Әппиндәр чи нә нуаза, уый дәр, амә кәсгәйә, банаузазән! Цәй, уәдә банаузәм нә бәркадкъух, мах хъәлдзәггәнәг фысымты цәрәнбоны тыххәй. Хорз нә куыд сбуц кәной, мах та сә зәрдәхудты куынна бацаям, ахәм арфә нын иунәг каджын Хуыщау саккаг кәнәд.

Елхъан ай әнә исты зәгъгәйә банаизта. Әхсар йә агуывзә әрәвәрдта. Быдикко йәм тәссармә бакаст:

- Нæ дæ бамбærстон, Әхсар!
- Мæнæн бахатыр кæнут. Әз нæ нуазын. Кæд гæнæн ис, уæд донæй...

Елхъанæн фырхудтæй йæ цæссыг йæ рустыл æрлæсæн кодта. Быдикко рамæсты, йæ цæсгомыл фæзынд сырх хъулæттæ. Йæ масты дзækъул равдæлон кæнынмæ хъавыд, фæлæ йæхи-уыл ныххæцыд. Исадуг Әхсармæ æнæ дзургæйæ фæкаст, стæй йæм хæстæг бабадт æмæ сабыргай загъта:

– Әхсар, исчи дын кад куы кæна. æгъдау куы дæтта, уæд æй дæ сæрмæ хæсс! Max дæ ардæм æрбахуыдтам сыгъдæг зæрдæйæ. Ницæмæ дæм æнхъæлмæ кæсгæйæ. Кæд нын аргъ кæнис, уæд æй бæназдзынæ – уый тыххæй ныхас куыннæ уал уа, афтæ бакæн.

Әхсарыл цыма ихджын дон æркалд, афтæ асалд. Цасдæр æндзыгæй абадт. Адæмыл йæ цæст ахаста. Исты ма куы зæгъя, уæд сæм ацы дзыллæ æрыхъусдзысты. Бахауд къæппæджы. Гъемæ цы уа, уый уæд. Агуывæз систа. Әнæ исты зæгъгæйæ йæ бæнзыста.

Иу цалдæр сидты ма куы фæкодтой, уæд Елхъан йæ бандон баввахс кодта Әхсармæ:

– Әхсар, ныууадз дæ ахуыргæнæджы куыст. Әрмæст уымæй пайда нæй. Сыгъдæг улупайæ цæрæн нæй. Әз æй афойнадыл ныууагътон мæ ахуыргæнæджы куыст. Әз дæс бонмæ кæй ба-кусон, уый ды дæс азмæ дæр нæ бакусдзынæ. Гъе ныр ма мын зæгъ, цæмæн дæ хъæуы ахуыргæнæджы ахæм куыст?

– Елхъан, ды раст нæ дæ. Ахуыргæнæг æрмæст æхçайы тыххæй нæ кусы. Фындаæс азы дæргъы цы зонындзинæдтæ райста, цæмæй уыдон кæстæртæн бацамона. Кæннод, адæм æмхуызонæй пайдаджын куыст куы кæной, уæд дын дæ сывæл-лæтты та чи ахуыр кæндзæн?!

Буфеты хицау та базарыд:

– *Рауай, рауай, дæ ком бахус,*
Ауымæл æй кæн мæнмæ.
Ды ‘хçайæ дæ дзыпп ма дымс,
Уый нæ вæййы, нæ, хæрзмæ.

Елхъан фестад:

– Дæ цæрæнбон нын бирæ уæд! Хъæлдзæг нæ дарыс æмæ дæ Хуыцау барæвдауæд. – загъта, сбадт.

Буфеты хицауæн æфсон хъуыд – базарыд та:

*Ануаз, ма ләүү, дзургә ма кән,
Нозты тәф ңаугә кәны.
У стыр пайда ләдҗы буарән:
Кълоп уа, зулкъ уа – амәлы.*

Быдикко дәр сләууыд:

– Цәй, уәдә, нә кълоппыта, нә зулчытәй иу дәр мауал баззайәд! Нәхи цәрәнбон та нын Хуыңау дәргүвәтин ауадзәд. Зулчыты цард куыд нә кәнәм әмбәхстәй, сусәгәй та кълоппыта хәрд, ахәм арфә нын Дунескәнәг ракәнәд!

Быдикко йә нуазән куы аныста, уәд Әхсармә дзуры:

– Әхсар, мә хур акәнай, арахъх куы анысы, уәд-иу комдзаг дәр скән. Кәннод нозт сәрмә цәвө. Нә хъауы цәрәг зәронд фелсыры ма хъуыды кәнис? Рухсаг уәд. Уый-иу афтә загъта: «Агуывзә арахъх банаң әмә килә дзиңда бахәр».

Елхъан хинхудт бакодта:

– Худән ыл нәй, худән: студенты цардәй цәрын сахуыр, әмә фыдызгъәл нал йә дәндаг кәрдү, нал әй йә ахсән кусы.

Әхсар ницы сдзырдат. Елхъан әнәнхъәләдҗы рафыхт:

– Дәумә гәсгә әз институт дзәгъәлы ныууагътон? Фонд азы буфеты акуыстон. Хәдзар, «волгә» балхәдтон. Ныр та экспедиторәй кусын. Мә хәдзар мыды къусы хуызән аләмәй әххәст. Мә бинонтә әфсәст. Мә дзыпп иудадзыг әхдайә дзаг. Ды та?

– Әз дәр цәрын, мә хәлар экспедитор, Елхъан! Фәдән ахуыр. Кусын. Фатер мын радтой. Бинонты хъуыддаг бакодтон...

– Фатер ын радтой! Хәсгә та йәм цы бакәнис, хәсгә? Чингүйтә?

Быдикко смәсты Елхъаны әлхыскъ ныхәстәм.

– Елхъан! Дә къәртт сәхгән! Сидтәй уәлдай ма дә иунәг ныхас скәнгә куы фехъусон, уәд мә-иу хъаст ма ракән!

Елхъан ницәмә ‘рдардта Быдиккойы әртхъирәнтә. – Әхсар! Ды куыд әнхъәл дә? Диплом кәмә нәй, уыдан фос сты?! Әви фос хизынц?

– Әхсарән фырмәстәй йә нозт йә сәрәй фәлыгъд:

– Әз ахәмәй куы ницы загътон. Цәмән ахәм дәрзәг ныхас кәнис?

– Әз дә әнә дзургәйә дәр хорз әмбарын! Фәлә уый зон, фараст дипломы дәм куы уа, уәд дә дә фараст дипломимә әлхәнгә дәр әмә уәй дәр акәндынән!

– Быдикко, Хуыщауы хатыр бакән әмә нә бадт фәңзыбыр кәнәм.

– Бахордтай, банызтай, ныр лиздгә, и?! Фидын дәр ма дзы хъәуы.

– Елхъан! Ныхъхъус у! Әгәртә та дзурыс! Әхсар, ма йәм мәстү кән. Йәхәдәг нә дзуры.

– Дәхәдәг, куызды мыггаг! Әхсарән әастмәмитә кәнис!

Быдикко Елхъанмә куыд фестад, афтә та зарын райхъуист:

Ирон бәгәны ‘нхъизгәйә

Куы нуазай арәх ды.

Үәд уәнгты туг әхсидгәйә

Цәджджинагау фыцы!

Елхъанән йә лыстәг цъәх әастытә туджы разылдысты, дзуры буфетгәсмә:

– Ныхъхъус у, әввонгхор! Кәннод дын де ‘фсәры кәдз фәдыйдаг кәндзынән.

– Уадз әмә зара. Цы дә хъыгдары?

– Куынә мә хъыгдарид, уәд нә дзурин!

Әхсар фырәфсәрмәй йә сәр ныггуыбыр кодта. Уәззаугай систад:

– Елхъан, Быдикко! Бузныг уә бәркадәй. Мәнән та бахатыр кәнүт... Әз ам хъыгдарыны хос дән әрмәст. – Әхсар, ды ардыгәй нәма аңаудзынә. – Елхъанмә бакаст. – Фәлтау әндәр исчи дуарәй асхъиудзән. – Әмә Елхъаны йә тәрттәй фелвәста – куынә ныхъхъус уай, уәд дын Беккайы хәрәджы мард иу әәфән акәндзынән, – йә къух бәрzonд куыд систа, афтәйн әй Әхсар ацахста:

– Ма ныщәв! Худинағ у адәмәй.

– Цәй, хорз! Әз әңгә ныхъхъус уыдзынән мәнә раст мыст гәдйиы дзәмбыты куыд ныхъхъус вәйиы, афтә. Фәлә уә зәрдил бадарут, мәнән мә масти әրәгмә кәй аңауы, уый.

Быдикко раугъята Әхсар әмә йәхизән, бакуывта:

– Цәй, нәхи җәрәнбон бирә уәд. Иннәтәм Хуыщау хуыздәр зонд әруадзәд.

Буфеты хицауы зараг та стахт:

Әппәлой ләг әдилү у –

Макуы йәм кән мәстү.

Нә йә худт, нә йә куыд

Нә ахадынц әастү.

Елхъан фәгәпп ласта:

– Кәмәй зәгъы, кә?!

Быдикко сонт худт ныккодта:

– Мәңгәй нә фәзәгъынц уырыс, худ давәдҗы сәрүл сузды, зәгъгә!

– Чи у давәг? Әз – давәг? Быдикко та – зәд? Әмә давәгату давдды куы кәенүс! Стъараполәй цал машинаейы радавтай стурвос?

Быдикко йын әваст тымбыл къухәй йә былтә тыхдҗын ныццавта.

Елхъан йә къухтәй йә былтыл хәцы, туг сыл аәрләсән кодта. Быдиккойы цәсгом фырмәстәй цикъәйау ныффәлурс. Әхсар Елхъаныл схәцынмә куыд хъавыд, афтә аәртә милиционеры сә уәлхъус аләууудысты. Быдикко официанткәйи дзыппы аәхца аңа нымадәй аттыста. Милицә сә аәртәйи дәр сә машинаейы аластой...

Изәрдалынгтә уыд, афтә Әхсар милициәйи дуарәй рахызт. Уынджы дыууәрдәм афәлгәссыд. Тындзгә иннә фарсмә бацыд. Бәләстү бинты сәхирдәм араст. Мәстәлгъәд хъуыдитә кәны: «Цард афтә мәңгард цәмән у? Рәстәй кусәдҗы кад цәуылнә ис? Әз сывәлләтти ахуыр кәнүн рәстдзинадыл, уәздан уагыл, адәймагән аргъ кәнүнүл, сыгъдәг зәрдә уәвүнүл. Уыдон та мыл сәхи мидәг, әвәецәгән, худгә фәкәнүнц. Уымән, әмә йә уыннынц, сә ныйардҗытә цы митә кәнүнц, уый. Быдиккотән әмә Елхъантән суанг бәрzonд бынәттыбаддҗытә дәр, фембәлгәйә сә сәртәй ныллағ салам дәттынц. Ома комкоммә сәхицән? Нә! Сә ләдҗыхъәдән? Нә! Уәдәмә сә дзыппән! Се ‘хцатән! – Хәдзары дуар куы байтом кодта, уәд ма фәстәмә ракаст, цыма йә исчи уыны, әви нә уыны, уый бәлвырд кодта, уйайу...

...Аминәт арәхстгай Арухъызы фарсмә әрбадт әмә дарддәр дзырдта:

– Әхсар цалдәр боны әдзәмәй ләууыд. Йәхимә ныххъуиста. Әнхъәлдтон, әмә уыцы боны митыл фәсмон кәны. Иу бон та күистәй әрбацыдтән. Әрбайяфтон ай хәдзары. Бадт та уыцы әнкъардәй. Мә чингуитә нәма әрәвәрдтон, афтә райдыдта дзурын:

– Зоныс, мә зәрватыкк, әз сഫәнд кодтон Мухаримә аңауын. Аәртә мәйи акусон, цалынмә уәгъд дән, уәдмә. Нә къумты исты дзаума әрәвәрәм. Уәдә нә цәрүн дәр хъәуы. Адәймагән дыууә царды нәй...

— Ципинкә! Әртә мәйы бирә у. Әртә боны дәр нә! Әртә сахаты дәр нә! Мах, даргъ сомты фәдым никуыдәм цәүәм. Дә сәрмә та йә куыд хәссыс?

— Алы куыст дәр у сәрмә хәссинағ. Мах куыд цәрәем, уйй та нәу сәрмә хәссинағ. Җард әнә ‘хәйә мәйдар әхсәвәй уәлдай нәу. Зәрдәмә дзы рухсы цырытт никәцәй хауы. Мәнән мә дзыппы газеты аргъ уыд әрмәст, Елхъан әмә Быдиккойән та әнәнәнимад минтә. Уыдан паддзәхты бадт кодтой сәрыстырәй, хъәлдзәгәй. Әз та фәннычы норст картофы хуызән әлхъывд уыдтән. Уыдан сә минты кой кодтой, мәнән та фырәфсәрмәй мә хид мә къәхты бынаәй калд. Мә быны зәхх куы аскъуыдаид, куы дзы фәдәлдзәх уыдаин, уәд мәм хуыздәр фәкастаид.

— Гөемә ныр кәссыс? Уыдан ахәстоны бадынц, ды та дә хәдзары. Уыдонән сә исбон зилгә дымгә паддзахады къәбицы хорз куы смидәг кодта! Иуцасдәр Әхсар аңауыны кой нал скодта. Иу бол куыстәй әрбаңытән әмә стъолыл әрбаййәфтон Әхсары къухфыст гәххәтт: «Мә зәрватыкк, кәй дәм нә байхъуистон, уйй мын ныххатыр кән. Мухармә дәр нал әнхъәлмә кәссын. Ме ‘мхәрәфырт Сослан җәуы Җалдәр ләппуимә. Мәхи уыднимә фәкодтон. Августы мәйы кәрон нәхимә уыдзынән».

Нә мә бауырныдта. Загътон, әмә мә хынджыләг кәны. Базармә кәнә дуканимә ауад. Әрбаңауын әнхъәлмәй үәм кастән. Фәлә уәддәр мә зәрдә мә риуы йәхицән бынат нал ардта фыр катайә. Уаты къуымты дыууәрдәм кодтон. Куы рудзынгәй кастән уынгмә, куы дуары уынәр мә хъустыл уад әмә уырдәм згъордтон. Фәлә никуы әмә ницы. Бирә әнәхуиссәг әхсәвтә арвыистон, мә цәссыгәй мәхи әхсгәйә. Раңыд әртә мәйы. Әхсар зынәг нәй. Райстон дзы тел: «Дән дзәбәх, әнәниз. Хорз куыстыл фәххәст стәм. Баззайдзынән ма». Адрис дзы нә уыд. Мухармә ныффыистон, ссар ай, зәгъгә. Фәлә уымәй дәр нә райстон дзуапп. Қәимә аңыд, уыдоны бинонтәм баңытән. Уыдан мыл фәхудтысты. Уыдоны, дам. писмотә фыссынмә әвдәлы! Иу талынгәй инна талынгмә куы кусынц.

Бонтә згъордтой, мәйтә цыдысты. Фәлә Әхсар зынәг нәй. Сәррамә мә бирә нал хъуыд. Ноджы адәм хъус-хъус кодтой: «Йә ләг дзы фәлыйгъд, ныууагъта йә». Афәдзы фәстә Мухарәй райстон фыстәг. «Әхсары ссардтон. Бады ахәстоны».

Мә зәрдә куыд нә атъәпп ласта!.. Мәхи арәвдз кодтон.

Мухаримә станцә Караван-Сарайы әрхызтыстәм. Ныр та кәңцырдәм цәүәм – фәндаг бәрәг дзы наәй. Лагерь дәрдзәф. Зисиызын цәүән. Мә тыхстәй фәллад нә зыдтон. Әхсәвы, әнафоны бахәццә стәм. Бәрзонд амад сисы рәбын ныл әрбабон. Дыккаг бөн нын дәс минуты фембәлыны бар радтой...

Әхсар әппиндәр йәхи хуызән нал уыд. Йә дәндәгтә йә тәнәг рустәй әddәмә бәрәг дардтой. Йә рәсугъд сау цәстыйтә сә къуырфыты арф нымбәхстысты. Сәр ахалас. Йә къухы әнгүйләтә слыстәг сты. Мәхиуыл фидар хәңцыдтән. Күү ныббогъ кәнен, уымәй тарстән. Хызынай йын фәткүүйтә, сәнәфсиртә фелвәстон. Зырзыргәнгә дзы дыууә гагайы йә дзыхы бакодта. Бирә сә феууылдата. Афтә мәм каст, цима йын ныхъуырын нә күймәтой.

Сәргүүбырәй фәбадт. Иу ныхас йә дзыхәй не схауд. Уалынмә нәм әрбадзырдтой, фембәлды рәстәг фәсис, зәгъгә. Цыдәридәр ын ныххастам, мидәмә йын дзы ницы бауагътой. Уырдыгәй күү раңыдышты, уәд мын Мухар хабәртә фәдзырдта. Дукани сарәзтой. Райсом ай байтом кәндышты, зәгъгә, уәд ай әхсәвы адатвой. Сызгъәринты дукани. Машинәйил чи бадт, уый милициимә әмкүүл цард. Гуурысхо дәр ылничи кодта. Сә фәд дәр сын наә ардтой. Мәйи фәстә шофыры ус сыгъдәг сызгъәрин фестад. Хъусцәджытә, хәрдо-джытә, къухдарән, цонгдарән, сызгъәрин сахат. Сыхәгты уститә хъус-хъус кодтой. Сеппәты дәр әрцахстой. Рахастой сын марыны тәрхон. Уым чи күиста, ахәм ирон прокурор сын феххуыс кодта. Фындастай азтәм сын сә раивтой...

Нәхимә күү ссыдтән, уәд, мә цәссигәй мәхи әхсгәйә, хъарәг кодтон. Сыхәгтә, хәстәджытә мә иунәг нә уагътой. Сабыр мә кодтой. Ныфситә мын әвәрдтой. Фонд мәйи фәстә Мухарәй тел райстон: «Әхсар нал ис. Йә мард ын ласын нә бауагътой...» Ныр ма зәгъын, мә цард циу? Цы фәсис мә амонд?

Арухъыз ай әрбахъәбис кодта:

– Афтә ма дзур, дә фәххъяу фәуон, Аминәт. Дә цард нырма разәй ис. Дә зынтә фәсте аззайдышты, ферох уыдышты, цард дыл күү бацайдагъ уа, уәд. Кәсис, уартә та дәм Таймураз йә чызгимә әрбаңыд. Нә наә федтой. – Рынчындонмә баңыдышты...

Ды ма уәддәр әмбаргә дә. Әз бинтон әрыгонәй әрцидтән чындызы. Уәд та чызджы фәндонәй чи фарста?

Чындызәхсәвы фәстә дын фыццаг әхсәв мә уатмә әрбаңыдышты фондзәй. Әмә сә къухылхәцәг әмә әмдзуардҗыны

зыдтон. Иннæ әртæйæ мæ мойаг чи уыд, уый нæ зыдтон. Иуды уыд әнæдаст, абырағхуыз. Мæхи нымæры Хуыщаумæ скұывтон: «Хуыща! Дæ бærны дæн, ма мæ фенамонд кæн! Әксæвæй бонæй дæм кувдзынæн, әрмæст мын ацы абыраédжы мæ уаты мæ мойы номыл ма ныгуадз!» Фынг әрæвæртой, фæйнæ анызтой. Әнæ даст сæ разæй ахызт әddæмæ. Лæппутæн сæ дзæбæхдæр баззад. Уæд загътон, бузныг, Хуыщау, бынтон әнамонд нæ дæн. Бауарздзынæн әй! Уалынмæ иу иннæйы фæдыл ныххал сты сывæллæттæ. Цыппар лæппуйы әмæ цыппар чызджы. Нæ лæг хæстмæ куы цыд, уæд мæм мидæггаг уатмæ бадзыртa: «Әз цæуын. Мыйайаг, әрæгмæ куы здæхон, кæнае, куыд вæйиы цы вæйиы, хæст хæст у! Зонын әй, зын дын уыдзæн уал сывæллонимæ. Фæдзæхсын дын, дæхи удæңцойдзинады тыххæй сæ сæ ахуырапай ма бакуылымпы кæн...»

Арухъыз арф ныуулæфыд. – Цæугæ ма мын кæцæй ракæндзæн, фæлæ йæ цот цы баисты, уый ма уæддæр куы базыдтаид. Схьюмыл сты, сахуыр кодтой. Алчи дæр сæ царды йæ бынат ссардта. Ди тыхсæ ма кæн. Дæуæн Таймураз әвзæр цардæмбал нæ уыдзæн. Йæ хæстæджытæ дæр дыл тынг әнувыд сты. Уæлдайдæр та чызg. «Мамæ» дæ куы хоны. Йæхи мады нæ зоны.

– Әмæ-гъя, бас кæй басудзы, уый уазал донæн дæр фу фækæны, фæзæгъынц...

– Мауал тæрс. Әрдæй дын афтæ нывгонд уыд.

Фатимæ разæй әрбазгъордта, Аминæты къæхтыл йæ чысыл фæлмæн къүхтæ әрбатыхстысты. Аминæт әй йæ хъæбысмæ фелвæста, йæ рустæн ын абатæ кодта.

– Мамæ, мах та дæу агуырдтам. Бæласы фæстæ бамбæхстæ?

– Нæ бамбæхстæн, мæ гыццил чызg.

Таймураз дæр әрбацыд. Салам сын радта. Арухъызы әрбахъæбыс кодта. Фатимæ дын чысыл цыдæртæ алхæдта, палатæйы сæ әрæвæртам. Аминæт, ды та дæхи арæвдз кæн. Рафыстой дæ. Цæуæм.

– Әмæ Арухъыз та?

– Уый дæр тагъд рафысдзысты әмæ уын иумæ куывд скæндзыстæм..

– Әнкъард иу ма кæн. Бæрағ дæ кæндзыстæм.

Арухъыз систад:

– Әз дæр уæ айяфдзынæн. Сымах та кæрæдзи уарзgæйæ цæрут. Әңдæт амонд дын әй Хуыщау фækæнæд!..

АБОЙТЫ Зарә

ÆРВÆРТТЫВДЫ ТÆГТАË МÆЛÆТ УЫН НÆЙ

(Хæсты чи байсæфт, уыцы журналисттæн)

Цы лæгтæ уыдыстут, цы лæгтæ,
Цы хæхтæ нæ федтат, цы рымдз!
Ныр дæр ма уæ тохы фæндæгтæ
Æрвæрттывды тæгтау зынынц.

Зæххы буар уæ тугæй ыскултæ,
Нæ зæрдæ уырауы уæ мæт.
Нæ дзыллæйы номдзыд хъæбултæ,
Нæй не 'хæн сымахæн мæлæт.

Уадз суадон нывæндæд йæ хъарæг,
Уадз сай æхсæв тарæй кæсæд, –
Æрмæст нæм нæ хæхтæй уæ зарæг
Йæ базыртыл уадымс хæссæд.

УАЛДЗÆГ

Зæхх дидинæг калы,
Йæ сæрмæ та – мæй.
Рæсугъд арвы малы
Уый худы фærнæй.

Гуылф-гуылфгæнгæ дæттæн
Ныннæры сæ зард
Цъæхмил фæлыст кæмтты
Цъæх денджызмæ дард.

Уый уалдзæг у, уæртæ
Нæ кæрты æрхызт.
Ысрухс дзы мæ зæрдæ,
Æрæнцад мæ рыст.

* * *

Æз уарзын уалдзæгæн йæ зарын,
Йæ изæрдалынгты цæуын.
Куы баҳуды уæларвæй стъалы, –
Æрцæуы зæрдæмæ цæрын.

Йæ цæхæр калгæ мæй фæтулы,
Фæсхохмæ адардта йæ хъус.
Мæ риуы уалдзæг кафы, дзуры,
Æмæ мæ удырындз ныррухс.

— ♫ —

МАЛИТИ ГЕУÆРГИЙ ЗАР

Дигори коми
Дзинагъай астæу,
Дзинагъай астæу
Уорс кегъог адтæй.
Махæн Геуæрги
Фæдеси доги,
Фæдеси доги
Нæ федог адтæй.

Дæлæфардæги,
И рагуалдзæги,
И рагуалдзæги
Зæнки æвзартæ.
Махæн Геуæрги
Устур хæзнайау
Бунæн ниууагъта
Æ дессааг зартæ.

Циликъай бунмæ
Сay къотæргæрон,
Сay къотæргæрон
Лæгæт байбун æй.
Махæн Геуæрги
Æ зарафони
Цъаммарти цъухæй,
Охх, ку бабун æй.

Хæреси комæн
Æ нæртон хæзна –
Сayæрти хуæздæр
Рæсог Дзирасгæ ‘й.

Геуәрги дзоруй:
Мæ мæгур зæнæг,
Охх, байзадæнцæ
Кæугæй, дзиназгæй.

Дигори хуæнхтæн
Сæ бæрzonдdæр ба,
Сæ бæрzonдdæр ба
Рæсугъд Уаза æй.
Геуәрги дзоруй:
Идард Сибири,
Охх, ку ниссалdtæн
Аци уазалæй.

Сay хонхи фахсæй
Ирæфи донмæ
Ирæфи донмæ
Уорс дор фæззилдæй.
Геуәрги дзоруй:
Сay зæнхи къоре,
Охх, æностæмæ
Мæнæн мæ цирт æй.

ХЪАЛДЗАЕГ НЫХАЕСТАЕ

* * *

Хистәй иу ләг сәхәдзармә фәңәйцыд. Йә зонгәе йыл амбәлд әмәе йәе афарста:

— Куыд уыди уыцы хисты?

Ләг уыцы мәгүүрхузызәй дзуапп радта:

— Кард кәмәе уыд, уыдонән хорз уыд, фәлә мәнән мәхәрынкъа ферох нәхимә әмә...

* * *

Астемырән тәрхон кодтой. Тәрхонгәнәг йәхъяуккаг уыди, сәхәлләпүйи бонтә иумә арвыстой.

Астемырән тәрхон рахастой әмәе йын фәстагмә ныхасы бар радтой. Уәд Астемыр тәрхоныләджы фәрсы:

— Зәгъюн мәз зәгъинаг?

— Зәгъюн, — загъята тәрхонгәнәг.

Уәд та йәе Астемыр ногәй афарста:

— Зәгъюн ацы әппәт адәмы астәу мәз фәстаг ныхас?

Әмәе тәрхоныләг куы загъята, зәгъюн, зәгъягә, уәд ай Астемыр афарста:

— Уәдәх хъәзиндзыры тыххәй та цал азы әмбәлә?

— Астемырән тәрхон кәнән нәй, раст ләг у, — әваст фәкодта тәрхоныләг.

Хъәзиндзыр у, фос әмәе хәрдҗиты кәм фәхизынц, ахәм ран. Уым тәрхоныләг ләппуйә кәйдәр усимә фәрәдый әмәе йын ай ныр Астемыр йәе цәстмәе бадардта.

* * *

Цалдәр азы размә иу ләг йәхи фәндәй сарәзта әхсәнад әмәе йәе схуыдта «Уастырджи». Йә сыхәгтәй чидәртәе йәе фарс рахәецысты, фәләе цы? Фәстагмә газет «Рәестрдинад»-ы раугъята сидт: «Хорз адәм! Баххуыс кәнүт «Уастырджийән».

Нæ сыхæгты лæг Бибо йæ куы бакаст, уæд загъта:

– Диссаг куыд нæ у. Нырмæ Уастырджимæ куывтам, баххуыс нын кæн, зæгъгæ, ацы лæг та нын Уастырджийæн æххуыс агуры.

* * *

Æххормаг заманы, сækæр æлхæнымæ куы нæ уыд, уæд хохаг мæгуыр лæг æртæлитрутат балоны дзаг сækæр самал кодта æмæ цай цымыны рæстæг бинонтæй алкæмæн дæр лæвæрдта дыгай къæрттытæ. Балонмæ æвналын никæй уагъта. Сусæгæй исчи сækæр систа æви нæ, уый базоныны тыххæй-иу бындз æрцахста æмæ-иу æй балоны ныппæрста. Зыдта йæ: кæд бындз балоны ис, уæд сækæрмæ ничи бавнæлдта. Кæд бындз балоны нал ис, уæд чидæр сækæрæй систа. Æмæ-иу уæд бинонты йæ цуры æрлæууын кодта, æмæ-иу сæ цалынмæ исчи басаст, уæдмæ сæ дæрæн кодта.

* * *

Иу лæг иннаейы суры. Сурæг лидзæгмæ хъæр кæны, æрлæуу, науæд дæ марын, зæгъгæ. Лиidзæг сурæгмæ хъæр кæны:

– Куынæ мæ æйяфыс, уæд мæ куыд амардзынæ?

Ногæй та йæм сурæг хъæр кæны:

– Аэрлæуу, сар мын дæ къона кæндзæн!

Уæд та лидзæг сурæгмæ фæстæмæ дзуры:

– Дæхæдæг æрлæуу, дæу ничи суры, мæн та ды сурыс æмæ куыд æрлæууон?

АДӘМДИН СФЕЛДЫСТАД

АРГЪÆУТТАЕ

ЗӘРӘДТЫ КУЫД НАЛ МАРДТОЙ, ҮЙИ АРГЪАУ

Иу паддзахмæ уыди ахæм закъюн: лæгыл æртиссæдз азы сæххæст и, зæгъгæ, уæд æй хъуамæ йæ фырт амардтаид. Иу лæджы хъуыди æртиссæдз азмæ иу бон, æмæ йын йæ фыртмæ фæдзыртой. Фæрсынц æй:

– Дæ фыды амардтай?

Лæппу загъта:

– Нæ амардтон, иу бон ма йæ хъæуы.

Уæд ын загътой:

– Райсом æй куы наæ амараий, уæд дын мах дæхи æмæ дæ фыды дæр амардзыстæм.

Лæппу рацыди æмæ хъуыдитæ кæны: «Ay, ныр мæ фыды куыд амарон, чи мæ схъомыл кодта, на-а, наæ йæ амардзынæн». æрбацыд æмæ йæ мадæн загъта:

– Хæринаг-ма скæн иу къуыриваг. Мæ фыды мын марын кæнынц, æмæ йæ фæлтау искуыдæм аласон.

Мад хæринаг сцæттæ кодта, лæппу йæ бæх сифтыгъта, йæ фыдимæ сбадтысты уæрдоны. Иу ран уыди сау хъæд, уырдæм бацыдисты, мусонг скодтой, æмæ лæппу загъта йæ фыдæн:

– Ам уал цæр. Мæнæ дын топп, топпыхос æмæ-иу цуан дæр акæн. æз дæм алы къуыри дæр цæудзынæн.

Дыккаг бон лæппу æрбацыд æмæ фæрсы йæ мады:

– Исты ног хабар наæ ис?

Йæ мад йæ цæстистыг сærфы æмæ дзуры:

– æвзæр хабар, мæ хур! Кæфхъуындар, наæ дон малмæ кæцæй цæуы, уым бабырыд æмæ бирæ фос баҳордта, стæй адæймæгты дæр аныхъуыртда цалдæр. Адæм дæр æмæ фос дæр дойныйæ сæфтмæ цæуынц, мæхицæн дæр мæ хъуыр ныххус и æнæ донæй.

Уæд лæппу загъта:

– Уæдæ мын наæ лалым рахæсс.

Мад лалым рахаста æмæ йæ лæппумæ радта. Уый бæхыл

абадт әмәе, йә фыд кәм уыди, уырдаәм аңыди. Уәд әй йә фыд фәрсъ:

— Цәй тагъд фездәхтә, ләппу?

Ләппу йә фыдән радзырдта, кәфхъуындар доны раңауәнны күнд бабырыд әмәе адәмь дәр әмәе фосы дәр күнд хәрь, уый, стәй адәм дәр әмәе фос дәр әнәе донәй хъырды күнд кәнинц, уый.

Зәронд ләг фәрсъ йә фырты:

— Әмәе уыцы кәфхъуындарән цы кәнин хъәуы, уый ничи зоны?

Ләппу загъта:

— Ници ницы зоны.

Зәронд ләг загъта йә фыртән:

— Үәдә ацу әмәе цыппар дынджыр айдәнү балхән әмәе, дон кәдәм цәуы, уыцы малән сәе йә цыппар фисыныл сәвәр, сәе скәсән донырдаәм күнд уа, афтә. Стәй уәд бәрәг уыдзән.

Ләппу йә лалым донәй байдзаг кодта әмәе раңыди. Әрбахәццә әмәе цыппар дынджыр айдәнү балхәдта әмәе әхсәвы баңыди, кәфхъуындар фынәй күн уыди, уәд, әмәе малән йә цыппар фисыныл айдәнтә сәвәрдта.

Райсомәй кәфхъуындар рабырыд әмәе йә размә – кәфхъуындар, фәстәмә акаст – уым дәр кәфхъуындар. Иуырдаәм акаст, иннәрдәм акаст, әмәе кәфхъуындарәй мал байдзаг. Уәд фәтарстї: адон мын мәхі дәр бахәрдзысты, зәгъгә, әмәе фыртарстәй йә уд систа, аскүүид йә зәрдә.

Ләппу къәртатимә баңыди әмәе дон әрбахәссы. Уәд ыл адәм ныккалдысты: иу доны хүүпп мын авәр, мәе уд схауы, зәгъгә. Ләппу сәм дзуры:

— Уәртә баңаут әмәе рахәссүт дон.

Йә дыууә къәртайыдзаг дон баназын кодта әмәе дзуры адәммә, раңаут мемә, зәгъгә. Аңыдысты әмәе, кәфхъуындары күн федтой мардәй, уәд айхъуысти адәмыл, әмәе кәрәдзимә згъорынц хәрзәггурәджы.

Уайсахат паддзах ләеппумә фәситди әмәе йә фәрсъ:

— Чи дын баңамынта айдәнтә сәвәрын?

Ләппу загъта:

— Ници, мәхәдәг.

Стәй йә күн нал уагъта, уәд загъта:

— Мәе фыд мын баңамынта.

Үәд әй фәрсы:

– Әмә дә фыды нә амардтай?!

– Нә амардтон, – загъта ләппу.

Падзах загъта:

– Ацу әмә дә фыды ардәм әрбакән.

Ләппу йә фыды әрбакодта падзахмә. Падзах стыр хәрзиуджытә ракодта зәронд ләгән, бирә адәмы фервәзын кодтай, зәгъгә, әмәз загъта:

– Абонәй фәстәмә зәронд ләгтән марыны дзырд күйд нал уа, афтә, фәлә сын кад күйд кәнәй, афтә!

Уый уыди зәронд адәмән кад кәнәнын райдайән. Уымә гәсгә ныртәккә дәр зәронд адәймагән кад кәнәниң әмәз сәкүсын дәр нал уадзыниң, фәлә, әнцад бадгәйә, әхца исыниң әмәз аргъауттә кәнәниң.

ХИСТАРӘН ЙӘ ФЫНДЗ АМАЕРЗ ӘМӘЙ ЙӘ ЗОНДӘЙ БАФӘЕРС

Раджы кәддәр нә фыдәлтыл, нәртон адәмыл, мәгууры бон әртихст: тыхгәнәг знәгтә сә хәхты цъассытәм батардтой, әмәз сә зәрәдты биләй әппәрстой, цәрәнхос кәй нал фаг кодта, уый тыххәй. Уыцы был хуытой «Хистәрты әвзилән къарди».

Нарты Батрадз дәр йә фыд Хәмьцы фәласта әмәз йә расхуиста әхгәд къутуиы. Къуту бәласы бындзәфхадыл фәхәцыд, әмәз ләг ауындзәгәй бazzад. Батрадз әм айнағыл ныххылд, хъавылд әй йә къахәй ныссонынмә, фәлә йәм Хәмьц дзуры:

– Хуыцау мә кәм нә мары, уым ды цы кәнәй?

Батрадз әй уәлбылмә схаста, къәдзәхы тәрхәгыл ын бынат сарәста, уырдәм ын сусәгәй хәринағ хаста.

Иухатт Батрадз әнкъардәй ссыд. Хәмьц әй фәрсы:

– Цы кәнәис? Кәд нә адәм, мыйяг, базыдтой?

– Нә, – зәгъы Батрадз. – Нарты фос цагъды кәнәниң цыдәр низәй, әмәз уый тыххәй әнкъард дән.

Хәмьц ын бацамыдта: «Бирәгъы дәндаг, гәдйын хъуын әмәз мысты къәдзил басудз, сә сыгъдәттә сын доны баппар хурыскасты агъоммә».

Батрадз афтә бакодта – фос нал зиан кодтой.

Иннаэ хатт дэр та мэтъяләй ссыд Батрадз.

– Цы бæллæх та æрцыд?

– Хор нæ уыдзæн, æвзар йæ быныл баруад, бампылд.

Хистær ын: «Фыры хæлцоны мысты хъус амæ хъусхилæг нывæр амæ сæ хæрæгбæдæн бæласы бын баныгæн». Бакодта та Батрадз уый дэр, амæ хортæ зайын байдытой фыццаджы хуызæн.

Æртыккаг хатт йæ чемы нæй Батрадз, æрхуымæй æрлæууыд Хæмыцы раз йæ хæринæгты бастимæ:

– Нартылрын систад, мæлынц.

Ныр та зæронды ныхас уыди: «Куыдзы фист, уасæджы сис амæ хуыйы бæркъа чьиссайы æвæрдæй халоны æфцæгыл æрца-уындз амæ сæ Cay хохæй разыввытт лас». Ирвæзыны хос фæци ацы амынд дæр.

Батрадзы хорзæх куыннæ бафиппайдой Нарт:

– Нæ ирвæзынгæнæг! Нæ ирвæзынгæнæг!

– Аэз нæ дæн уæ ирвæзынгæнæг.

– Уæдæ чи?

– Куы йæ базонат, уæд мæныл зæрдæхудт нæ уыдзæн?

– Нæ уыдзæн.

Амæ син радзырдта Хæмыцы хабæртæ.

Нарты дзыллæ уæдæй фæстæмæ сæ зæрæдты билæй нал аппæр-стой, уæлдай кад син кодтой, сæ бадæн – уæле, кусарты сæр амæ бæрзæй син сæ разы æвæрдтой, фарстой сæ уынаффæйæ.

Ацы ныхас дæр уæдæй бæzzад: «Хистæræн йæ фындз амæрз амæ йæ зондæй бафæрс».

КÆРÆФДЗИНАД

Цардис амæ уыдис иу æлдар, уыдис ахæм кæрæф, амæ иу сомы тыххæй дæр мардта адæймаджы.

Æлдарæн адæм иууылдæр уыдисты йæ бар, æнæ уий барлæвæрдæй улæфгæ дæр нæ кодтой, ус дæр нæ хастой, чын-дзы дæр нæ цыдисты, балцы не ‘фтыдисты. Кæй куист йæ зæрдæмæ нæ фæцыдаид, уымæн йæ сæр кодта лыг. Афтæ карз сси, амæ зæронд фæлтæр цагъды кодтой, ног фæлтæр æнафоны зæронд кодтой, рæзгæ сабитæ хъомыл нал кодтой, ног чын-дзытæ мард сабитæ артой. Цагъды кодтой йæ адæм. Алкæй

кусын кодта, алкәй тона кодта. Нал уыдис зәрәдты бон күсын, әмәе зәгъы әлдар йә дәлдәртән:

— Адәмыл цард нал әххәссы, зәронд ләгтә әмәе устытә кусынән нал бәэззыңц, әмәе сәе ныццәгъдүт.

Цы гәнән уыдис әлдары дәлдәртән. Райдытой зилинта хәдзәрттыл, әрәмбырд кодтой зәрәдты – усәй, ләгәй – әмәе сын сәе сәртә алыг кәнин кодта.

Иу ләппу йә фыды бирәе уарзта. Бамбәхста йә зәронд фыды ләгәтә әмәе йын уырдәм кәрдзын сусәгәй хаста.

Иу бон әлдар җады был ләууы әмәе дзы сүйдәтә әрттиваг зынаргъ дуртә. Зәгъы йә адәмән:

— Цадәй мын дуртә күү нә сисат, уәд уәе ныццәгъдзынән!

Әрвитын райдытта адәмы радыгай җадмәе, фәләе чи баҳизы, уый аирвәзы доны әмәе амәлы. Әрциди ләппуиы рад дәр, уый йә фыдмәе ссыдис әмәе йә бафарста. Фыд зәгъы йә фыртән:

— Җады дуртә бәласыл әвәрд уыдзысты, әмәе сәе ныв зыны, әмәе сәе уырдыгәй райс.

Ләппу раздәхт, бәласыл әңгәгдәр уыдис зынаргъ дуртә, райста сәе ләппу әмәе җады сәе ныв нал уыдис, фәбузныг дзы ис әлдар.

Иннә хатт әлдар зәгъы йә адәмән:

— Фәйнә пүти сыгъзәрин мын чи нә радта, уый әрцауындздзынән!

Адәм тынг старстысты, қәм ссарой уыйас сыгъзәрин? Ләппу йә фыдмәе ссыди әмәе йын ракодта әлдары ныхас. Фыд та зәгъы йә фыртән:

— Сымах сыгъзәрин не ссардзыстут, фәләе йын йә къазнайы бынмә, зәххы бынты баҳуынкъ кәнүт, рахәссут ын йәхи сыгъзәрин әмәе фервәездзыстут.

Ләппу әрциди сәхимә. Райдытта цалдәр әмбалимә зәхх къаян. Рахастой йын йә сыгъзәrintә әмәе зәххы бын фәндаг фәстәмә бамбәрзтой сыйджытәй.

Радтой утәппәт сыгъзәрин әлдарән. Әлдар сцин кодта әмәе сәе йә къазнамә хәссын байдытта. Къазна күү ауыдта, уәд кәсү әмәе йәхи сыгъзәrintә уым нал сты. Зәгъы йә дәлдәртән:

— Тагъд мын, мә сыгъзәrintә чи адавта, уый ссарут, кәннод уә иууылдәр ныццәгъдзынән!

Адәм тынг старстысты мәләтәй. Ләппу йә фыдмә ссыдис, радзырда йын хабар. Фыд зәгъы йә фыртән:

— Уымәй ма тәрсүт, ацы ләгәтмә йә расайут, кард мәм радтут әмәй йын зәгъүт, зәгъгә, уыци ләгәты ис дә къәрных, стәй йын аэз хос кәндзынән.

Ләппу әрцидис әлдармә әмәй йын зәгъы:

— Цом, дә къәрныхы дын бацамонон!

Әлдар ләппуимә ацыди. Ләппу йә ләгәтмә барвыста. Ләппуиы фыд кардәй рариуыгъта, әмәй әлдары сәр фәхаудта. Рацыйис йә фыдимә ләппу сәхимә. Әлдары фәллой адәмән байуәрста, әмәй зәронд ләдҗы әлдарәй равзәрстoy.

Афтә фервәзтысты кәрәф әлдарәй адәм.

ХҮР – МЕ ‘ВДИСӘН

Раджыма-раджы цардис иу сыхы мидәг авд хәдзары. Кәрәдзимә уыдысты хәрам, афтәмәй фәбыңау сты әмәе кәрәдзийи ныңцагътой. Иу сывәрджын ус дзы хъәдмә алыгъд әмәй йын уым ләппу райгуырди. Ләппу куы фәхъомыл ис, уәд цуаны цәуын байдыдта әмәй-иу цъиутә мардта, стәй сагтә марын байдыдта әмәе сагдзәрмтәй хәдзар скодта. Ләппу куы схъомыл ис дзәбәх, уәд иухат ацыд цуаны, амардта саг әмәе әрәфтийд фәнәдажы былмә. Уым ыл әрәмбәлд әхсәз барәдҗы әмәй йәм сдзырдтой:

— Дәе бон хорз уа!

— Хуыщауы хорзәх уәт уәд, — загъта сын ләппу. Барджытә әрфистәг сты, әмәе сын ләппу физонәг кәнын байдыдта. Уәд әм барджытәй иу дзуры:

— Күйдзы хъыбыл, дәе саг дәр нахи куы у әмәе дәхәдәг дәр нахи куы дә.

Ләппу ницы сдзырдта, фәлә дарддәр кодта йә куыст. Иуырдәм сагмә авналы, иннәрдәм сын физонәг кәны, бәхтәм кәссы. Стәй йын загътой, әргәвдгә дә кәнәм, зәгъгә. Ләппу сын афтә зәгъы:

— Иу дзырды бар ма мын раттут.

Уыдон сразы сты, әмәе ләппу загъта:

— Уәт хур, ды ме ‘вдисән, уәт тәгәр бәлас, ды мә фидар!

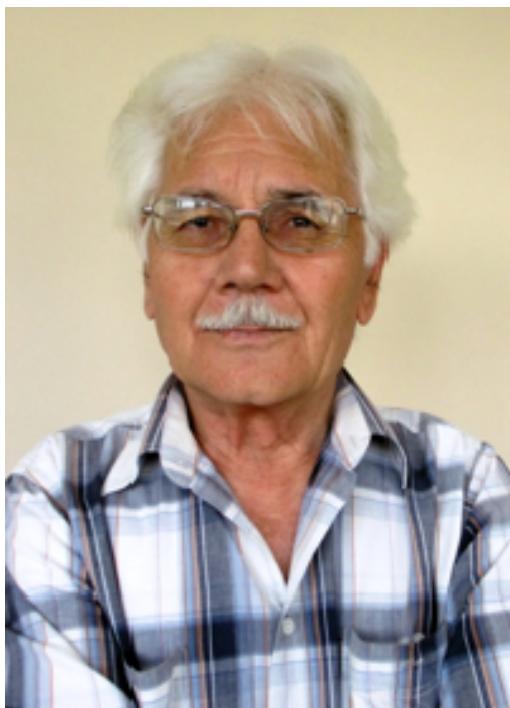
Стәй йә аргәвстой. Йә мад куы базыдта хабар, уәд

хәстәджытән фехъусын кодта, әмә ыйн хист скодтой. Хистмә уыцы әхсәз барәджы дәр әрбафтыдысты, мидәмә сә бакодтой әмә сә хицәнәй әрбадын кодтой. Уырдыгыстәг нуазән күү радта, уәд хуры тын нуазәны астәумә ныккаст, уый фәстә та тәгәр бәласы сыйфтәр әрбатахт әмә нуазәны хүүлфы стәлфыд. Ләйтә кәрәдзимә бакастысты әмә хатиагау дзурынц;

— Цы диссаг уа! Уыцы ләппу күүд загъта, афтә күүд әрцыд.

Уырдыгыстәг зыдта хатиагау әмә хъуыддаг күү бамбәрста, уәд ауад, әмә хисты цы ләгтә бадтис, уыдонән загъта, ләппуйы марджытә ацы әхсәз ләджене сты, зәгъгә. Уыдон баңыдысты әмә әхсәзы дәр амардтой.

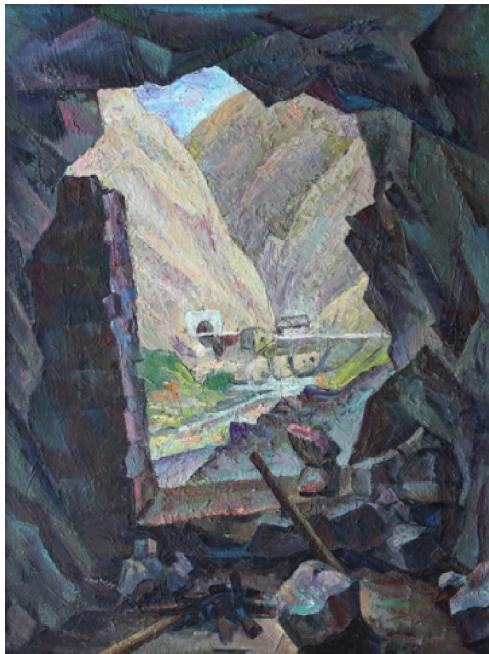
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

*Нә равдысты фендзыстут
Гәбәраты Феликсы куыстытә.*

*Феликс райтуырди 1940 азы Хус-
сар Ирыстоны. Касть фәзи Тугъанты
Махарбеджы номыл аивадон училищә
Цхинвалы. Къорд азы бакыста Дзәү-
джыхъәуы проектон институты, стәй
та УСФСР-ый аивадон фонды Цәгат
Ирыстоны хайады, нывгәннынады учи-
лищәйи.*

*Аивадуарзджытә йын йә куыс-
тытә арәх феныңц республикон әмә
зоналон равдыстыты.*

Хәхты фәстә.

Сәумәрайсом хохы.

Зәронд хид.

Кәсагахсұжытә.

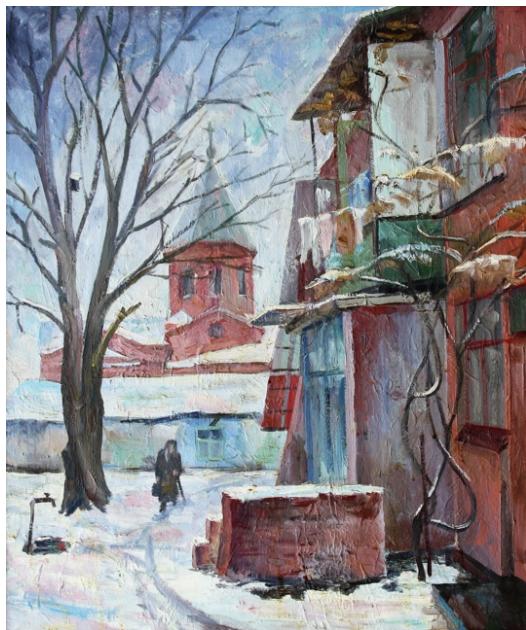

Авд ләппүйи хистәр фәй!

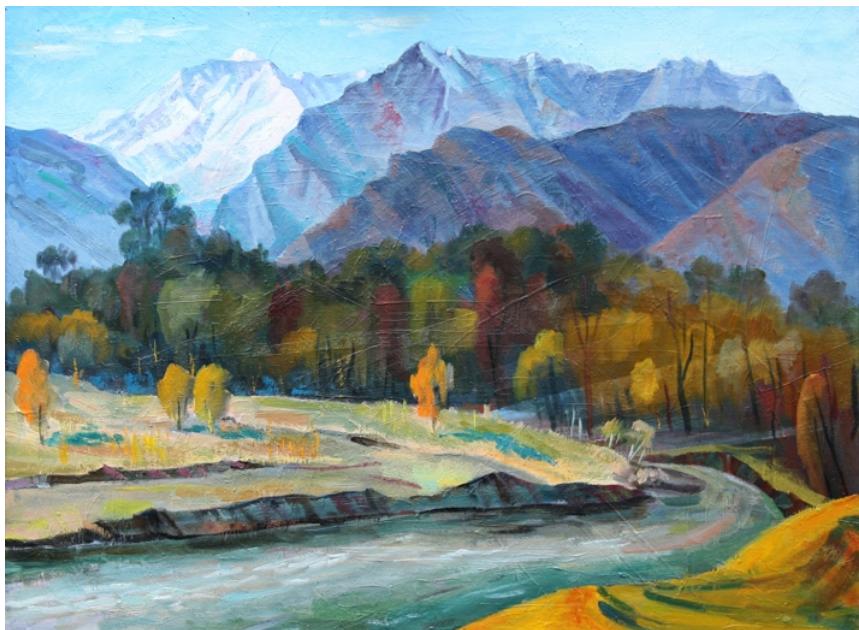

Мәх ныййарджытә.

Kæpt.

Сызгъәрин фәzzәг.

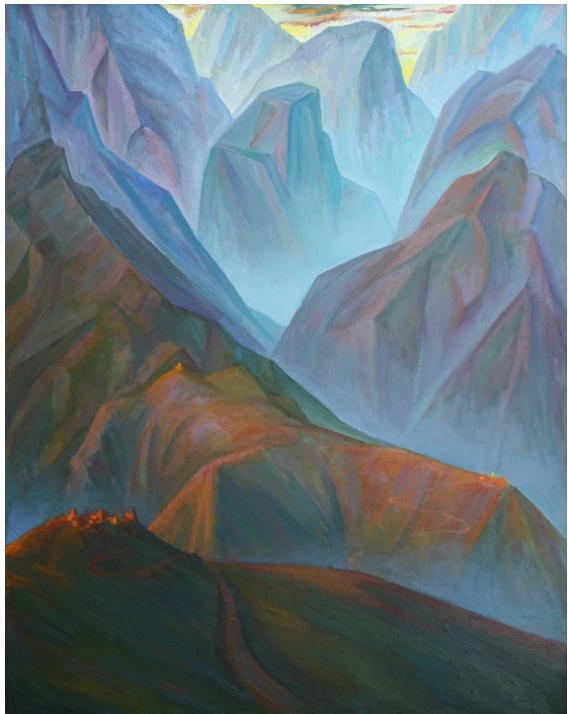

Диптих «Хæхтæ – адæм».
I. Тарф фынæй.

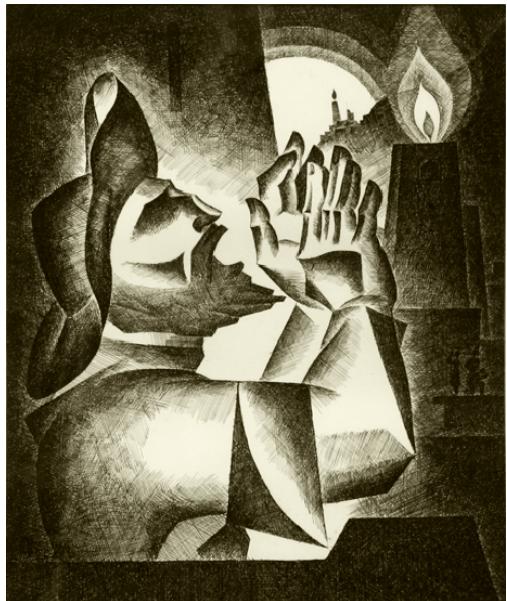

Контрасттæ.

Диптих
«Хæхтæ – адæм».
2. Амыран.

Барæг.

Сери «Рагон Ирыстон»-әй.
Фидиуәг.

Зарәг.

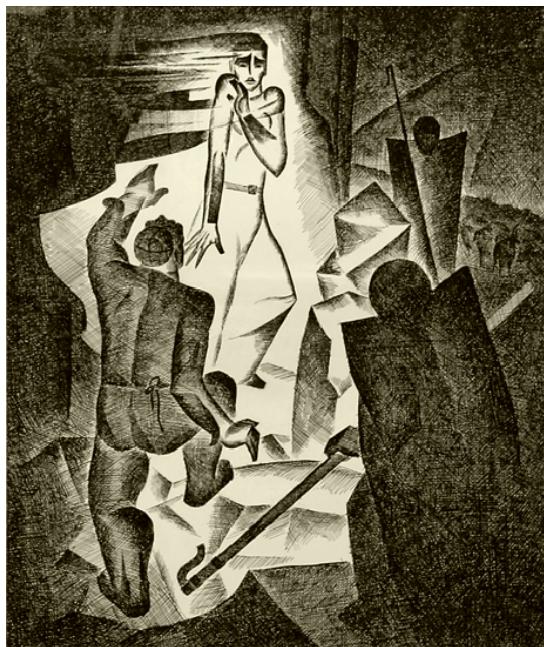

Иллюстраци Къостайы әмдзәвгә «Ләскъдзәрән»-мә.

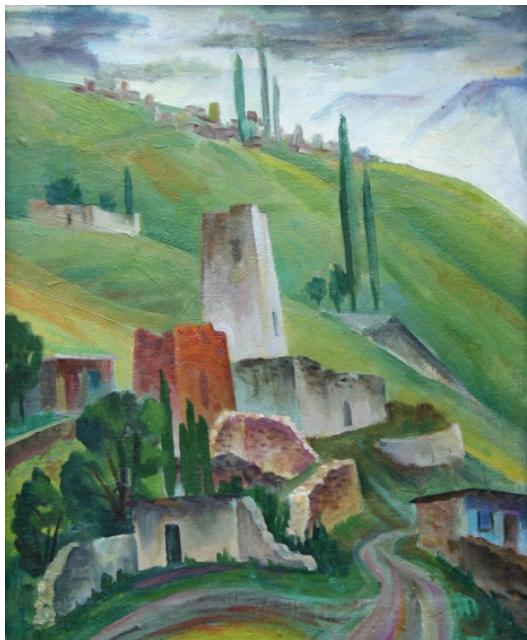

Иллюстрацыя Секъайы радзырд «Азар»-мæ.

Хохаг хъәю.

Күйрттаты ком.

Триптих «Хæхтæ – адæм».

2. Уалдзæг.

1. Хъарæг.

3. Зарæг.

АХУЫРГӘНӘДЖЕН ӘХХҮСӘН

МЗОКТЫ Асләнбег

«УӘХИ АЛИ ФОН ТОКАТЫ – ДӘРГЪӘВСАГ ПАША»

(Токаты Алиханы сфәлдыштад астәүккаг скъолайы)

Әртыккаг урок*

I. Ахуыргәнәджы ныхас.

Ацы урок дәррайситеттән музыкалың уақымысәй – Алиханы әмдзәвгә «Изәрәй»-мә гәсгә фыст зарәгәй (музыка ныф-фыста әмәе йә зары Бестауты Дианә). Арәх ын фехъусән ис «Ирон радио»-йә, әрмәст, «Буләмәргъ», зәгъгә, ахәм номимә. Әмдзәвгәйы кәсәм:

Зәрдә әңцадәй ныр – хъәлдзәг, әнкъард,
Диссаджы зардәй мә зәрдә әрцард.
Хъусын, ләууын,
Худын, кәуын...

Алихан дәсны уыд дзырдәй ныв қәнүнмә әмә ацы әмдзәвгәйи әрдзы нывтә әңгом басты адәймаджы зәрдәйи-уагимә: «Хъусын, ләууын, худын, кәуын...»

Әрдзы ныв әмә адәймаджы зәрдәйи сагъәсты иудзинад ноджы баелвырдәрәй зыны поэты инна әмдзәвгә «Малусәг»-ы».

II. Ахуыргәнәг аив дзуры әмдзәвгә чиныгмә наә кәсгәйә.

Малусәг

Сүсәгәй уалдзәг әруләфыд зәхмә,
Сүсәгәй зәхмә әрдымдта йә тәф.
Фәлмән тәф ацыди зәххәй дәлдзәхмә,
Уазал уыд, уазал, уәddәр ма уәлдәф.

Быдыр цәгәр сәрау хъулон фәдардта,
Ранәй-ран урсәй ләууыди ма мит.
Малусәг митәй йә буц сәр ысдардта,
Малусәг фехъуиста уалдзәдҗы ‘хситт.

* Райдайен «Мах дуджы» фароны фараестәм әмә дыуудаесәм номырты.

Малусәг митәй нә тарсти, нә сыди,
Уазалы митимә тарф уый хәңзыд.
Уалдзәджы цинәй-иу бонгай рәзыди,
Хъаләй, фырбуцәй уый Рухсмә фәңзыд.

Рухсмә йә буц сәр уый митәй ысадардта,
Хурмә бәллүди ‘мә Рухсы цәры.
Малусәг Рухсы йә мәләт ыссардта –
Хурәй мәлы.

Мыхырғонд қауы журналај: Max дуг, № 12.

III. Фарстытә әмә хәсләвәрдтә әмдзәвгәмә:

1. Дә зәрдәмә фәңзыди ацы әмдзәвгә? Цәмәй?
2. Алихан равдыста уалдзәджы әрцид әмә Малусәджы фәзында. Цавәр поэтикон фәрәзтәй пайда кәны автор?
3. Зәгъут әмдзәвгәйән йә сәйрагдәр поэтикон мадзал. («Афтә Алиханы поэтикон дунейи иу әүүәлы-миниуәджы ныхмә әвәрд әрциуы инна әүүәл, инна миниуәг, стәй күйд-фәстәмә уыңы әүүәлтә, миниуджытә рахизынц бынтон әндәр уавәртәм, райсынц ног хүзүз, ног уаг». Хъодзаты А.) Ранымайт әмдзәвгәйы ныхмәвәрдтә. Цәмән пайда кәны уыданәй поэт?
4. Цәй мидәг ис ацы әмдзәвгәйы сусәгдзинад? Раргом кән дә хъуыдтыә уацмысы әвзаджы тыххәй.
5. Ранымайт уацмысы символикон фәлгонцтә (Малусәг, уалдзәг, Рухс).
6. Цәмә бәллүди Малусәг? Кәңзы ныхәстәй бәрәг у йә хъуыды царды нысаны тыххәй? Аив бакәс уыңы ныхәстә.
7. Цы ссарадта Малусәг Рухсы? Цәмән?
8. Күйд рауд фыццаг сгарәдҗы хъысмәт? Алиханы къухы бафтыд равдисын рухсмә бәллүндзинад, рухсмә қауыны бәрзонд трагизм?
9. Райхалут әмдзәвгәйы ацы рәнхъыты мидис:
Малусәг Рухсы йә мәләт ыссардта –
Хурәй мәлы.
10. Дзырд «Рухс» әмдзәвгәйы әмбәләи артә хатты. Цавәр нысанниуәг ын ис? Цәмән у фыст стыр дамгъәйә әмә қауыл дзурәг у уый?
11. Уацмысы мидис әнцион бамбарән нәу. Хъодзаты Ахсар

зæгъы: «Алы дзырд дæр æмдзæвгæйи сæмбæлы йæ нысаныл, уымæн æмæ уды тавсæй, æнкъарæнты рухсæй сты цардых, фидауцджын, рæстдзæвин». Зæгъ дæ хъуыдитæ Ахсары ныхæсты фæдыл.

12. Цы у «Малусæг»-ы идея?

13. Алиханы сфæлдыстад иртасæг поэт Хъодзаты Ахсары хъуыдимæ гæггæ, æмдзæвгæйи «поэты идеал – Малусæг – у Хъаруы, Ахсары, Афсармы, Фидауцы символ». Күнд æмбaryс ацы ныхæстæ? Разы дæ йæ хъуыдимæ?

14. Цавæр аивадон мадзал ис Алиханы ацы рæнхъыты:

Малусæг митæй йæ буц сæр ыссардта...

Малусæг Рухсы йæ мæлæт ыссардта...?

15. Ныффысс нывæçæн-миниатюрæ ахæм темæйыл «Царды нысан Токаты Алиханы æмдзæвгæ «Малусæг»-ы.

IV. Урочы дыккаг хайы ахуыргæнæг æмæ скъоладзаутæ аив кæсынц æмæ æрдзурынц Алиханы иннæ сонет «Алыхуызон мæсыг»-ыл.

Алыхуызон мæсыг

Сонет

Сывæллонæн йæ мидбылты фæхудтæй,
Фæллойгæнджыты алыбон хъæрзтæй,
Сырх тугвæдон æнамонды хæстæй,
Кæй тыххæй зайд тар бæстæ гаффуттæй,

Зымæгæн та йæ тымыгъы фæфуттæй,
Мæ сидзæртæн сæ гом сыд сай фæрстæй,
Мæхицæн та мæ зæрдæйи мæстæй –
Æз ниуын, зарын уыдонæн сæ уdtæй.

Æз амайын ныр адонæй мæсыг,
Æхсад – цæссыгæй, тугæй – сырх йæ дуртæ,
Æлыгæн ын – Рæстдзинад, Зонд – фыдмуртæ.

Фæйнæрдæм дзы æрттивдзæни цæссыг,
Æддæмæ дзы зындзæни мæйтæ, хуртæ,
Йæ хуылфы та уыдзæни судзgæ зынг.

Мыхуыргонд цæуы чиныгæй:

Токаты А. Амдзæвгæтæ. Дзæуджыхъæу: Ир, 1973, 173 ф.

V. Фарстытә әмә хәсләвәрдтә әмдзәвгәмә:

1. Уә зәрдәмә фәңғыдис ацы сонет? Җәмәй?
2. Хъодзаты Әхсар афтә зәгъы ацы сонеты тыххәй: «Ам ис Алихан әнәхъәнәй дәр: хъуыдыта, әнкъарәнтә сты хәдәвәрд, фәлгонцтә дәр – афтә – әрдзон, сәрибар уагыл нывәст. Поэт нә әвиппайды бакәны, йәхәдәг ңыравдышы, чемы ис, уый уацары». Җавәр хъуыдыта әмә әнкъарәнтә, бавәрдта автор йә әмдзәвгәй? Разы дә Әхсары хъуыдымә?
3. Җәимә бары Алихан фыссәджы күист сонеты?
4. Җәмәй амайы поэт йә мәсый? Җавәр хъуамә руайа мәсый?
5. Җавәр поэтикон мадзәлттәй пайды кәны поэт?
6. Алиханы уацмыс арәзт у әртә хъуыдыйадәй. Уыдоны ирдәй зыны йә поэтикон дәснүздинад әмә сонеты сәйраг хъуыды. Разы дә поэты ныхәстимә?
7. Сонеты дыууә хатты әмбәләм ныхас «цәссыг»-имә. Җавәр нысаниуәг ис ацы дзырдән сонеты?
8. Җәмәен фыссы поэт дзырдә «Рәестдзинад» әмә «Зонд» стыр дамгъәттәй?

VI. Әмдзәвгәты анализы фәсттә ахуырдаутә рахизынц әндәр күистмә. Алы ахуырдауы размә дәр ис гәххәттыл Алиханы тетрәйттәй ист ныхәстә. (Мыхуыргонд җәуынц журнал «Max дугәй», 2003, № 6, 45–46 ф.) Ахуыргәнәг ратты скъоладзәутән хәсләвәрд: ләмбынаң бакәсүт поэты ныхәстә, ахууыды сыл кәнүт әмә раттут дзуаппитетә фарстытән.

Алиханы тетрәйттәй ист ныхәстә

- Изучить хорошо Нарты таурәгътә. Изучить кадәджы әзваг.
- Люблю ваши согнутые скорбные спины, о мои горцы.
- Бызгъуыртә, мызгъуыртә, дызгъуыртә – Даут уал хәхты уым, даут.
- Райгуырдтә рухсы, талынджы ныммәл. Родился при свете, во тьме ты умирай.
- Вот с неведомой вершиной я на пир волков в огонь бросаюсь и небесными песнями их ободряю и ласкаю.
- Җәуын әз дәлдзәхмә. (Слиться с мраком). Хочу я чистым зеркалом быть. Хочу я радугой быть многоцветной и слиться с эфиром и пропасть в небесах.
- Хочу я зеркалом быть и отражать в себе тьму и свет.

– Мах цәүәм асиныл (куда, неизвестно безумным).
– Я не молюсь вашему старому богу, бейте камнями меня...
Я ишу... за мною, за мною, друзья.
– Два великих творца жизни человека – Бог и Сатана, добро и зло.

– Человек блаженство познает только перед смертью...
– Люблю вас, о черти, за ваши шутки.
– Чтобы постичь все неземное – ты нищим будь. Тогда лишь только будешь со мною.
– Найти книги: Рембо, Э. По, Верлен, Метерлинк, Гете, Э. Верхарн, Ш. Бодлер («Цветы зла» и «Стихотворения в прозе»), Роденбах, Вилье де Лиль-Адан, Ницше («Переоценка всех ценностей»), Малларме, полное собр. соч. Дю-Преня («Философия мистики», «Загадочность человеческого существа», «Монистическое учение о душе» и др.), сочинения Владимира и Сергея Соловьевых...

– Когда бывают праздники, когда веселятся тысячи людей, я сижу дома всегда печальный и грустный. Не умеем праздновать. Молимся Богу, будучи пьяными. Неужели так надо праздновать? Все это ведет к пагубным делам...

– Меня радуют праздники религиозные, но не радуюсь праздничной суete, когда веселятся тысячи людей. Был холодный декабрьский день. Я поехал в родной город Владикавказ к родителям. Снег. Мороз. Улица многолюдная...

Оборванный мальчик с коробкой ириса. В лохмотьях. Пустая коробка. Пятнадцать лет. Покрасневшее от холода лицо. Окоченевшие руки. Красные. Плакал: пьяные господа отняли ирис. Жевали. Ругались. Я отдал мальчику 23 копейки. Он поблагодарил меня и побежал.

Грустно и печально стало в душе... «Веселые люди». Кто без фуражки, кто в одной рубашке, кто с бутылкой в руках, богатые нищие, пели, плакали, ругались.

VII. Фарстыгтә әмәх хәсләвәрдтә Алиханы ныхәстәм.

1. Җавәр хъуыдытә әмәх әңкъарәнтә гуырын кәныңц үәзәрдәты Алиханы тетрәйтәй ист ныхәстә?

2. Җавәр ләгәй февзәры на разы Алихан, йә тетрәйтәй ист ныхәстә йын куы базонәм, уәд?

3. Җавәр нысантә әвәрдта поэт йә разы, җәмәй хуыздәр базона Нарты каджытә әмәх се ‘взаг’?

4. Цәуыл дзурәг сты ацы ныхәстә: «Хочу я зеркалом быть и отражать в себе тьму и свет?» Цавәр нысаниуәг ис айдәнән Нарты каджыты? Ранымайт-ма, цавәр миниуджытә ис кәсәнмә ирон царды әмә мифологийы?

5. Күйд әмбарут Алиханы ныхәстә: «Мах цәуәм асиныл (куда, неизвестно безумным)? Цавәр ахадындзинад ис асинән царды, ирон аргъяутты әмә каджыты?

6. Алиханы тетрәйтәй ист ныхәстә әмә хъуыдытән ис философон нысаниуәг («Райгуырдә рухсы, талынджы ныммәл», «Цәуын әз дәлдзәхмә. (Слияться с мраком)», «Два великих творца жизни человека – Бог и Сатана, добро и зло» әмә а. д.). Күйд әмбарут ацы ныхәсты хъуыдытә? Цәмән уыд афтә цымыдис Алихан философон фарстаратәм: цы у адәймаг, цавәр у йә удыконд, цы у хорз әмә фыд әмә а. д.?

7. Цәмән әфтыдтой ирон адәмы цард әмә әгъдәуттә Алиханы әнкъард хъуыдытыл? Цәуыл кәнән цин әмә цы у поэтән йә мәт, күй акәсү йә алфамблаймә, уәд? Цы наә цәуы йә зәрдәмә царды?

8. Цавәр фәсарәйнаг (францаг әмә немыщаг) поэтты, ахуыргәндты әмә уырыссаг философты чингуытә кәсүнмә хъавыдис Алихан? Цәмән әй хъуыдысты ацы поэтикон әмә философон уацымытә? Цы зәгъян ис Токайы-фыртәй күйд чиныгқәсәгәй?

9. Йә зәрдәйи әнкъарәнтә, йә сусәг хъуыдытә Алихан бавәрдта йә тетрәтү. Уыцы ныхәсты руаджы мах зонәм ныр, цәуыл кодта мәт әмә сагъәс. Ахуырдаутәй бирәтә дәр дарынц ахәм тетрәтә. Дәумә дәр ис ахәм тетрад?

VIII. Хәдзармә күист: зәрдывәрдәй сахуыр кәнән әмдзәвгә «Малусәг»; йә бон кәмән у ахуырдаутәй, уйй йә тыхтә ба-фәлварәд уалдзәгыл әмдзәвгә ныффыссын; фәсурокты Алиханы әндәр әмдзәвгәтә кәсүн: «Райгуырән бәстә», «Хох! Мә хох...», «Асин», «Хъәды фынта» әмә а.д.; ахуыргәнән чиниджы 318–320 фәрстыл бакәсүн әмдзәвгәты тыххәй.

Уроктәм цәттә кәнгәйә, ахуыргәнәгән пайда уыдзысты, дәлдәр цы чингуыты номхыгъд дәттәм, уыдон:

1. Токаты А. Уацымытә. Чиныг сарәзта Хъодзаты А. Дзәуджыхъәу, Ир, 1973.

2. Токаты А. (1893–1920) Әмдзәвгәтә. Мах дуг, 2003, № 12, 134–149 ф.

3. Токаты А. Уацмыстә. Дзәуджыхъәу, Ир, 2004.
 4. Биазырты К. Токаты Алиханы сфәлдыстад әмәе ирон культурә. Мах дуг, 2006, № 4, 146–160 ф.
 5. Биазырты К. Иу дзырд әмәе иу зәл – «зәрдә» әмәе «ә». Мах дуг, 2006, № 4, 146–160 ф.
 6. Джусойты Н. Токаты Алихан. Джусойты Н. Ирон литеratурә. Ахуыргәнән чиныг IX къласән. Дзәуджыхъәу, Ир, 2009, 316–325 ф.
 7. Тлаттаты А. Токаты Алиханы сонет «Цыкурайы фәрдыйг». Мах дуг, 2000, № 3, 133– 137 ф.
 8. Хъодзаты А. Токаты Алихан. Токаты А. Уацмыстә. – Дзәуджыхъәу, Ир, 1973.
 9. Хъодзаты А. Мәе цәссыджы – мәе уарзт. Рәестдинад, 2003, 10 декабрь, № 237.
 10. Хъодзаты А. Ыалдаәр этюды. Мах дуг, 2008, № 5, 113–143 ф.
-

КРИТИКАЕ ӘМӘ БИБЛИОГРАФИ

ТАХЪАЗТЫ Харум

ИРОН ӘВЗАДЖЫ ПРОГРАММАӘТӘ ӘМӘ АХУЫРГӘНӘН ЧИНГУЫТЫ ТЫХХӘЙ*

ЮНЕСКО-йы кафедрәйи 2009 азы арәзт 1–11 къләстү ирон әвзаджы программәйи къухфыстыл фыссын әртыккаг хатт. Фыццаг хатт ыл куы ныффиистон, уәд, нә министрады экспертон къамисы фембәлды (2011 азы 1 февралы) бацамыдтон, программәйи хъуагдзинәйтә. Программәйи хиңау мын скодта ахәм тәрхон: «Токазов руководствуется своими материальными интересами». Ома, ацы ног программә куы сфидал кәнәм, уәд не скъюлаты ирон әвзаджы ныры программәтә әмә ахуыргәнән чингүйтә (сә аразағ әз дәр уыдтән), нал бәздзысты, нал сә уадздзысты, әмә, уымәй тәрсгәйә, әз хъахъхъәнын мәхі «личные материальные интересы». Фәлә экспертон къамис не сфидал кодта программә. Уый фәстә Цопанты Ритәйән хәсгөнд уыд программәйил ма иу хатт бакусын. Әмә та нә Республикаеи рухсады әмә наукәйи министрады курдиатмә гәсгә фарон дәр дыккаг хатт ныффиистон рецензи. Ритәйи вариантыл. Министрадмә йә радтон 24.10.2011 азы, әмә мын загътой, мә рецензийән мын Цопанты Ритә әмә Дзампаты Ларисә цыдәр дзуәппитә кәй радтой. Цавәр дзуәппитә, зәгъгә, куы бафарстон, уәд мын загътой, әмә, дам, сә нә зоныс, Цопанты Ритә, дам, афтә куы зәгъы, Харумән сәй яхшицән дәр дзырдтон, зәгъгә. Әз бамбарын кодтон, уыци дзуәппиты тыххәй кәй ницы зонын, әмә мын уәд дзуәппиты әмә мә дыккаг рецензийи фәстә мыхуыргонд программәйи къопитә радтой. Ныр мә әртыккаг рецензийи зәгъдзынән, цас хуыздәргонд әрцыд проект, уый тыххәй: ниңас!

Ларисә йә «Дзуапп...»-ы, мә рецензийи 1–4 къләстү программәйи тыххәй цы 15 фиппаинаджы ис, уыдонай әрхаста әрмәстдәр 6 фиппаинаджы әмә сә иуимә дәр разы нәу.

* Мыхуыр ай кәнәм цыбыртәгондәй.

Цопанты Ритæ дæр йæ «Ответ...»-ы, мæ рецензийы, јэмткæй, цы 21 фиппаинаджы ис, уыдонæй æрхаста 11, æмæ уый дæр сæ иуимæ дæр разы нæу. О, фæлæ, мæ 21 фиппаинагæй кæй кой не скодтой Ларисæ дæр æмæ Ритæ дæр, уыдонæй кæд истæимæ разы сты æмæ уый фæдыл кæд исты ивддзинад уæд та бахастой программæмæ? Ахæм «фыдракæндæй», куыд фæзæгъынц, дзуапдæтджытæ сæхи бахызтой. Уыдонмæ гæсгæ, Ритæйы редакционд программæйы иунæг аипп дæр нæй. Афтæ кæй хъуыды кæнынц, уымæн æвдисæн – Цопаноны ныхæстæ дæр: «Испытываем чувство радости от того, что будут изданы новые учебники по осетинскому языку, которые помимо языковой компетенции учат функциональной грамотности. Считаем, что осуществление всех поставленных перед учебной литературой по осетинскому языку задач в новой программе обозначено достаточно правильно».

Фыццаг уал Дзампаты Ларисæйы «Дзуапп...»-ы тыххæй. Ларисæйæн хæс уыд мæ рецензийы ныхмæ ныффиçсын (ахæм хæс ын куы нæ уыдаид, уæд мæнæн дзуапп дæттын хъæугæ дæр цæмæн кодта – рецензимæ гæсгæ фæхуыздæр кæн программæ, æмæ фæци...). Æмæ йæ хæс сæххæст кæнынæн æгæгъæдыл банимадта мæ 15 фиппаинагæй фæд-фæдыл уæд та æхсæзы ныхмæ йæ æппæрцæг ахаст равдисын. Æркæсæм ын йæ «Дзуапп...»-мæ.

1. Æз фыссын, зæгъгæ, программæйы раттын хъæуы разныхас. Уый хъуамæ бацамониккам, цы хъуаг уыд зæронд программæ æмæ цы ногдзинад ис нæ ныры программæйы.

Ларисæ фыссы: «Ныры программæйы хъуагдзинад, махмæ гæсгæ, уый мидæг ис, æмæ уымæ гæсгæ арæст сты ахуыргæнæн чингуытæ дæр. Уыдон та схонæн ис грамматикон очерктæ. Фæлтæрæнтæм лæвæрд цæуы æрмæст грамматикон хæслæвæрдтæ, лексикон хæслæвæрдтæ сæм æппындæр нæй, скъоладзауты коммуникативон арахстдзинæдтæ рæзын кæныны куыстæн фадат нæй».

Гъеуый дын, гъе! Нæ зæронд программæ Ларисæйæн æмæ Ритæйæн сæхи арæст дæр у, æмæ, фыццаджыдæр, сæ арæст программæмæ гæсгæ фыст цыдысты чингуытæ дæр. Иннæмæй, кæд чингуытæ, зæгъæм, нæ бæззынц, уæд уый программæйы аххос цæмæн у? Нæ зæронд программæ æмæ ног программæйæ кæд искацы дзуапп дæтты стандарты домæнтæн, уæд уый

әрмәстдәр зәронд программә күы у, ног нә, фәлә. Нә ирон әвзаджы зәронд программәйи кәсәм:

«Лексикә. Ныхасы культура. (8 сах. + 2 сах.)

I. Лексикә күүд әвзагзонынады хай. Дзырд – лексикәйи иуәг. Дзырдты лексикон нысаниуәг. Иунисанон дзырдтә. Дзырдты бирәнысаниуәгад. Комкоммә әмә ахәсгә нысаниуәг. Синонимтә. Антонимтә. Омонимтә.

II. Дзырды нысаниуәг ирон-уырыссаң дзырдуатмә гәсгә бәрәг кәнын. Синонимтә әмә антонимтәй ныхасы пайда кәниыммә арәхсын.

III. Ләвәрд тексты бындурыл әндәр текст аразын әмә йә хәйттыл дих кәнын. Ныв әрфыссын, хъаугә әвзагон фәрәзтәй пайда кәнгәйә».

(Ирон әвзаг әмә литературајы программатә. 1–11 къләстә. Дзәуджыхъәу, 2005, 42 ф.)

Ног проекты та кәсәм:

«Лексикә (12 сах.)

Лексикологи күүд әвзагзонынады хай. Дзырд – лексикәйи иуәг. Дзырды лексикон нысаниуәг. Иунисаниуәгон дзырдтә. Дзырдты бирәнысаниуәгад. Дзырды комкоммә әмә ахәсгә нысаниуәг. Синонимтә. Антонимтә. Омонимтә.

Дзырды лексикон әвзәрст.

Аәмбарынгәнән дзырдуат».

(Ирон әвзаджы программа. 1–11-әм къләстә. Дзәуджыхъәу, 2011, 37ф.)

Ныр уәхәдәг үйнүт, кәңү программә дәтты дзуапп стандарты домәнтән, уый. Кәңү программә домы темәйән ләвәрд сахәттәй раст спайда кәнын әмә темәйи фәдил бәрәг хъомыладон күист бакәнын? Уәдә цәмән хъәуы, кәнә хъуыддаг не ‘мбаргәйә, кәнә барәй даутә мысын нә ныры программәйил?

Ларисә фыссы, Харум, дам, күүд домы, афтәмәй «ныхасы компетенцийән» сәрмагонд сахәттә дәттын нә хъәуы. Фәлә уый Харум нә домы, стандарттәй домы, әмә программә хъуамә дзуапп дәтта хуымәттәг стандарты домәнтән.

Дардәр, Ларисә нымайы, ног программә ма «нырыккон домәнтәм гәсгә» йә размә цы хәстә әвәры, уыдәттә. Аәмә бафәрсән ис: нә зәронд программә үыцы хәстә не ‘вәры йә размә? «Дзуап...»-ән йә иумәйаг әмә әнәбындуру ныхастә

нæ ныры программæ әмæ ахуыргæнæн чингуыты тыххæй куы аиуварс кæнæм, уæд ма дзы бæззайдзæни дыууæ хъуыдаджы æрмæстдæр: ног программæ ныхасы рæстæн сæрмагонд сахæттæ нæ хицæн кæны, ныры программæ та, стандарты дæр әмæ уырыс-саг программæйы дæр куыд у, афтæ хицæн кæны; ног программæ скъоладзаутæн амонын кæны, зæгъæм, «Къæйджын хъæд Лунаны (Китайы)», «Шоколадхуыз къуылдымтæ Филиппинты» æ. а. д., ныры программæ та сæрибар у ахæмтæй, фæлæ тынгдæр зонгæ кæны скъоладзауты әмæ сын уарзын кæны сæхи Иры-стоны «бæстæзонæн æрмæджытæ әмæ царды уавæртæ».

2. Ирон сывæллæттæн дыгурон диалекты хицæндзинæдтæ амоныны ныхмæ әз дæр нæ дæн. Программæмæ әз фau хæссын æндæр хъуыдаджы: иуæй, фыццагкъласон ирон сывæллæтты дыгурон диалекты фонетикон хицæндзинæдтыл ахуыр кæнын дзæгъæлы хъуыдаг у, куыд фæзæгъынц, Хуыцау зæгъæд, әмæ уал уыдон, алыхуызон ныхасыздахтытыл дзургæйæ (къуыдай-раг, чысайнаг, туаллаг æ.æнд.), фыццаг къласы ирон литерату-рон æвзаджы фонетикон домæнтæ базонæнт.

3. Мæ рецензийы әз амонын: райдайæн кълæсты программæ æнæхъуаджы даргъгонд цæуы.

Æз фærсын, цавæр дзырдатæ уыдзысты уыдон, сæ мыртæ дамгъæтæй кæмæн нæ хицæн кæнынц? Мæ фарстæн дзуапп нæй. Æз фærсын, цас хъæугæ хъуыддагыл бæнымайæн ис, фыццаг-къласон ирон сывæллонæн ирон æвзаджы программæйы амо-нын кæной, цы у бандон, дуар, мад, фыд, æвзаг, æрфыг, дæндаг, дзых, къах, къух æ. æнд. ахæмтæ. Дзуапп нæй ацы әмæ æндæр ахæм фærстытæн дæр.

Үæлæнгай ныхæстæй къæм абадын дæр нæ уадзы программæйыл. Мемæ та иу ран дæр нæ разы кæны. Иннæмæй та, мæ 21 фиппаинаджы иннæ 15 фиппаинаджы тыххæй Ларисæ зæгъгæ дæр ницы кæны.

Ныр та байхъусæм Цопанты Ритæмæ. Йæ «Ответ...» цæмæндæр уырыссагай фыссы. Фæлæ та әз мæ хъуыдитæ иро-нау зæгъдзынæн. Ритæ дæр мæ рецензийæн иумæйаг аргъ нæ кæны, фæлæ мæ 21 фиппаинагæй æрхæссы æрмæстдæр 11 әмæ семæ не сразы вæйиы, иумæйаг ныхæстæй ног программæйæ æппæлы, зæронд та æнæвгъяу фуау.

Йæ «Ответ...» фыццаг райдышта мæн тыххæй диферамбтæй, сæ хæд фæстæ Ритæ фыссы: «хотелось бы верить, что замечания,

которые делает Х. А. Таказов, направлены единственно на то, чтобы в новой программе было бы как можно меньше недостатков...» О, «хотелось бы верить», фәлә кәй нә «верить» кәнү, уый аәртыккаг хъуыдыйады бынтондәр нал әмбәхсү әмә мын мә фиппаинәгтә иу иннәйы фәдыл хәссы әмә сә иуы дәр раст нә хоны.

Зәгъәм, Ритә, йәхәдәг иннәты цәмәй хызта («не прислушаться к мнению Х. А. Таказова... по меньшей мере считаем неразумным»), уыцы «неразумондзинад» йәхәдәг фәд-фәдыл әххәст кәнү. Афтәмәй, зәгъән ис, мә амынд бәлвырд аиппыта әмә къуыхцытә ног программәйи, әмткәй, әнә дзуаппәй бazzадысты.

Әппәт быцәуаг ныхәстә әгәр дардыл цәуиккой, фәлә мәнә «Ответ...»-ы 4 пункты кәсәм: «Самое негативное отношение, даже категоричное неприятие, в новой программе у Х. А. Таказова вызвала ее структура, кардинальное отличие которой заключается в том, что в программу введены понятия «Языковая компетенция» («Әвзагон компетенци»), которая содержит грамматический материал, и «Речевая компетенция» («Ныхасы компетенци»). В «Речевой компетенции» системно определена лингворечевая деятельность учащихся. В ней указываются «Сфера и тематика речи» («Ныхасы сфератә әмә тематикә») и «Коммуникативные умения» («Коммуникативон арахстдзинәдтә»)). Әмә Ритә йә «Ответ»-ы дарддәр ләм-бынағ дзуры, цы сты уыцы компетенцитә, ууыл.

Әмә, уыцы иумәйаг ныхәстә, компетенцитә цы сты әмә цәуыл ахуыр кәнүнц, уыдаттә амонын ам цәмән хъауы? Әз мә рецензийи дзурын программәйи уыцы әвзаджы әмә ныхасы «компетенцитә» стандарты домәнтәм гәсгә араэт әмә ләвәрд кәй нә цәуынц, къласы сахәттә иууылдәр «әвзаджы компетенцитән» ләвәрд кәй цәуынц, «ныхасы компетенцитә» та сә асмә, сә бәрцмә гәсгә «әвзаджы компетенциты» ас уәвгәйә, әнә сахәттәй ләвәрд кәй цәуынц әмә, иуәй, уыдон әвзаджы сахәтты хардзәй ахуыр кәнгәйә, әвзаг ахуыр кәнүнән къуылымпы кәй хәсдзысты, иннәмәй, әз дзурын мә рецензийи уыцы «компетенцитә», Ирыстоңән әцәгәлон чи у, сә уыцы Филиппинты къуылдымтә, лунайаг (китайаг) къәйдҗын хъәдтә, антикон философтә әмә әндәр ахәмтәй кәй нә дәттынц хъәугә зонындзинәдтә нәхи бәстәйи, Ирыстоны,

нæхи царды уаджы тыххæй, кæй нæ хъомыл кæнынц уарзондзинад нæхи Ирыстонмæ, нæ ирон царды уагмæ, не 'гъдæуттæм, нæ культурумæ æ. а. д.

Ритæ æвæллайгæ ног программæйæ æппæлы, зæронды та фауы. Ёмæ та мæнæ зæронд программæйы пырх скaldta: «Следует обратить внимание на то, что в программе осетинского языка 2005 года (под редакцией Х.А.Таказова) работа по развитию речи подается без всякой системы, нет приемственности и разнообразия в этой работе по классам. Например...» æмæ дæнцæгæн æрхаста 7-æм къласы, дам, публицистикон стилы хицæндзинæдтæ амонын кæнынц, фæлæ, дам, уымæн куыд гæнæн ис, раздæры кълæсты иннæ стилтыты куы нæма бацамыдтой. Дзуапп дæттын æмæ фæрсын, диссаг, æмæ публицистикон стилæн хицæнæй бацамонæн нæй æнæ иннæ стилтæй? Уымæй диссагдæр та уый, Ритæйæн йæхи редакцигонд программæйы дæр 7-æм къласы программæйы «Публицистикон стиль» лæвæрд цæуы иунæгæй æнæ иннæ стилтæй. Стæй ноджы диссагдæр та уый, æмæ зæронд программæйы публицистикон стиль лæвæрд цæуы ног æрмæгимæ, ног программæйы та «5–6-æм кълæсты рацыд æрмæг зæрдyl æрлæууын кæнын»-ы, афтæмæй та йæ 5–6 кълæсты нæ цыдысты.

Уæд, цымæ, цæмæн хъæуы дæхи рыгтæ ныссыгъдæг кæныны бæсты искæуыл цыыфтæ мысын.

Ритæ фыссы: «Кафедра ЮНЕСКО обвиняется в том, что она по своему хотению...взялась составлять новую программу и новые книги по осетинскому языку... В действительности такое создание кафедра получила от Министерства образования и науки РСО-Алания». Ёмæ, æцæгдæр, æцæг, Министрад ЮНЕСКО-йы кафедрæйæн цæмæн бахæс кодта ирон æвзаджы программæтæ æмæ чингуытæ аразын, уыцы кафедрæ, куыд фæзæгъынц, йæ къæхтыл дæр куы нæма слæууыди æмæ æндæр рæттæй, æндæр кусæндæттæй рæстæгмæ æрхонгæ «совместительтæй» куы царди, уæд? Ёз сæ паraphat программæты фæдыл мæ рецензийы загътон, æппæт уыдæттæ, цыбырай зæгъгæйæ, «фантастикæ» кæй сты. Ёмæ та уæд Министрад æмæ ЮНЕСКО «Концепци»-йы дыккаг вариант сарæзтой, кæцы, зæгъæн ис, фæцыбырдæрæй фæстæмæ ницæмæй хицæн кодта фыщагæй, æмæ йæ æз мæ дыккаг рецензийы дæр, ирон филологийы факультеты æмæ Министрад æмæ ЮНЕСКО-йы иумæйаг æрбадты растыл нæ банимадтон.

Загътон, 9-æм, 10-æм, 11-æм кълæсты географитæ, экономикæтæ, ОБЖ-тæ æмæ æндæр ахæм предметтæ ирон æвзагыл ахуыр кæнын æмæ уыдонæн ирон æвзагыл ахуыргæнджытæ æмæ ирон æвзагыл ахуыргæнаен чингуытæ цæттæ кæныны хъуыдьтæ, фидæн кæмæн нæй, ахæм пълантæ кæй сты. Фæлæ, куыд зонæм, Министрад æмæ ЮНЕСКО ацы «Концепция осетинского национального образования и программа ее поэтапной реализации» ныф-фидар кодтой, æмæ йæ, куыд зонæм, абон дæр ници аивта.

Æппын фæстагмæ сфæнд кодтой, кæд географитæ, историтæ æмæ æндæр предметты урокты ирон æвзаг ахуыр кæнæн, ирон æвзагыл аразæн нæй, уæд уыцы предметты æрмæг уæд та ирон æвзаджы сахæтты цæуæм, зæгъгæ, æмæ ахæм æфсонæй, Ритæ куыд зæгъты, цæмæй «охватить в контексте школьных учебников все стороны жизни не только в Осетии, но и в России и за рубежом, что ведет к расширению функциональных возможностей осетинского языка», о, ахæм æрхъуыдыгонд æфсонæй сæ «концепци» раивтой «компетенци»-йæ æмæ ирон æвзаджы гыццыл сахæтты сæ «ныхасы компетенциты» бар бакодтой æмæ ирон æвзаджы чингуытæй сарæзтой кæсыны чингуытæ географийæ («Шоколадхуыз къуылдымтæ Филиппинты», «Къæйджын хъæд Лунаны» æ. æнд.), историйæ (А. Энштейн, А. А. Чижевский, К. Юнг, Антикон наукæ æ. æнд.) æмæ æндæр ахæмтæй. Æмæ Ритæ, цингæнгæйæ фыссы: «Рецензируемая программа является руководством для учебников нового поколения по осетинскому языку, созданных и создаваемых на кафедре ЮНЕСКО СОГПИ в рамках проекта «Теория и практика полилингвального образования на Кавказе. Руководителем проекта является доктор филологических наук, профессор Т. Т. Камболов». Æмæ ма ноджы: «Многообразие сфер и тематическое богатство текстов обогащает словарный запас учащихся, они могут общаться на осетинском языке во многих сферах деятельности: общественно-политической, научной, правовой, духовной и др. Учащиеся разных возрастов через родной язык приобщаются к культуре не только своего, но и других народов».

Ритæйы ацы ныхæстæй бæрæг у, программæ аразджытæ уæлдай буц сæхицæй кæй сты, сæ къухы кæй бафтыд ахæм программæ саразын.

Ларисæ дæр æмæ Ритæ дæр сæ «Дзуапп...» æмæ сæ «Ответ...»-ы мæ рецензийы 21 фиппаинагæй, кæмдæр се ‘мбисæн

дәр дзуапп нә радтой, цы фиппаинәгтән сәм ис дзуапп, уыданәй та, иумәйаг ныхәстәй иуимә дәр нә разы кәнынц. Уый уымән, әмә, иу хатт ма йә зәгъын, сә хәс уыд бацархайын мән равдисын программәй үәзәттәй, үәзәттәй үәзәттәй фервәзын кәныныл аудәгәй нә, фәлә ахәм программәйән ницы әмбарағәй, ацы программәйән әрмәстәр зиңгәдә хәссәгәй. Цәмән, уый дәр уәлдәр загътон – уымән әмә, иуәй, ацы программәй үәзәттәй алчи, хәсгөнд ын цы ахуыргәнән чиңиг ныффиқсын уыд, уый сарәста, стәй, алчи үәзәттәй алчи чиңиджы цы ныффиқста, уый иумәйаг программәмә бахаста, суанг ма фәлтәрәнты сәргәндәтә дәр. Әмә ныр программәмә ма исты ивдзинад бахәссын уый тыххәй нал уадзынц. Уымән әмә ма сә уәд сә «новое поколение учебников»-ыл бакусын хъәудзән, уыданы сә ног әрхъуыдығонд «ныхасы компетенцитәй» кәмдәрты ссыгъдағ кәнын хъәудзән...

Фәлә та цымә ма зынаргъ рәстәг ныр әртыккаг хатт дзәгъәлы сафын әмә бәлвырд фиппаинәгтәй ныр әртыккаг хатт амонын, программәйы ма цы хъуагдзинәдтә, цы сраст кәнинағтә ис, уыдан. Стәй ма фиппаинәгтәм гәсгә программәйы исты куы сраст кәнынц, уәд уый зәгъын дәр сә сәрмә нә хәссынц. Зәгъәм, программәйы фыццаг варианты къләсты программәтү суанг фәлтәрәнты сәргәндәтә дәр ма кәм ләвәрдтой («Филиппинты шоколадхуыз къуылдымтә» әмә әндәртә), уыдан дыккаг варианты баиу кодтой әмә сә «ныхасы компетенциты» «Дунейы диссәгтә» әмә әндәртә схуыдтой. Әртыккаг варианты та уыцы «компетенцитә» «зонындинәгтәй» баивтой, «ныхасы компетенцитә» та «ныхасы сферәтә әмә тематикә»-йә баивтой әмә сә программәйә фәстәмә ахастой ә. әнд. (О, ферох ма, фәстаг хатт та ма программәйы иу хъуыдыйадыл әнәхъән дәр дәр бафтыйдтой...). Фәлә әмткәй, уыдәттә, куызды хъуыны ахсәнкъ, зәгъгә, куыд фәзәгъынц, афтә программәтү, ай-гъай, зынгә дәр нә фәкодтой. Әмә, диссаг у, ма 21 фиппаинагмә гәсгә дәр, әвзаджы программәтү ног стандарттә әмә уырыссағ әвзаджы ныры программәтү арәзтмә гәсгә дәр ног программәйы ивинаг, сраст-гәнинаг, фәхуыздәргәнинаг әппындәр маңыуал ссар...

Әппынфәстаг, программәйыл рецензи канд әз нә ныффиқстон, фәлә ма нә зындгонд ахуыргонд, педагогон наукәты

доктор, Мæскуыйы паддзахадон гуманитарон университеты профессор Сæбæтхъуаты Рамазан дæр. Ёрхæссæм цыбырæй, Рамазан та йæ рецензийы цы хъæнтыл дзуры, уыдон.

«1. Необходимо предусмотреть в программе работу по практическому усвоению учащимися текстообразующих возможностей частей речи родного языка.

2. В программе нужно усилить внимание к воспитательной роли родного языка, представляющего собой национальное достояние всего осетинского народа. Сегодня это очень важно, так как часть молодежи стала недооценивать свой родной язык и родную культуру, не понимая, что потеря родного языка ведет к национальной катастрофе. Не случайно великий русский педагог К. Д. Ушинский писал: «Пока жив язык народный в устах народа, до тех пор жив и народ...»

3. Программу желательно снабдить общей объяснительной запиской в двух тесно связанных между собой частях – по начальной школе и по 5–11 классам. Это помогло бы учителю хорошо представить себе всю систему обучения родному языку в осетинской школе и правильно использовать резервы психического и речевого развития учащихся. В настоящее время в программе начальная школа и 5–11 классы плохо связаны друг с другом.

4. В объяснительной записке следует четко сформулировать современные подходы к изучению родного языка, принципы и методы обучения.

5. Вызывает некоторые сомнения порядок подачи в программе изучаемого материала в соответствии с формируемыми у школьников языковой и коммуникативной компетенциями. Эти компетенции тесно связаны друг с другом, поэтому учителю трудно будет определить, какая именно компетенция должна формироваться при изучении той или иной темы. Так, например, согласно программе при изучении структуры текста в 5 классе необходимо формировать языковую компетенцию. А разве при этом коммуникативная компетенция не развивается?

Думается, что вопрос о компетенциях достаточно подробно осветить в объяснительной записке, а в самой программе материал не распределять по компетенциям.

6. В объяснительной записке нужно указать на необходимость проведения систематической работы по формированию

у школьников толерантного сознания при изучении ими родного языка. Это способствовало бы развитию у них навыков не только межличностной, но и межнациональной коммуникации.

7. В лексическом минимуме для начальных классов встречаются давно известные детям слова, которые не требуют семантизации.

8. Нуждается в пересмотре используемая в программе научная терминология: иронский и дигорский диалекты называются то языками, то диалектами: в программе слишком много терминов, взятых из русского языка, которым можно было бы найти эквиваленты в осетинском языке (например: структура, сфера, анализ, функция, параллелизм и т. д.).

9. Программа недостаточно ориентирует на проведение патриотического, нравственного и трудового воспитания учащихся.

Общий вывод: Чтобы «Программа по осетинскому языку для 1-11 классов» полностью отвечала современным требованиям методической науки, в нее целесообразно внести в соответствии с вышеуказанными замечаниями и пожеланиями ряд изменений и дополнений».

Æз Рамазаны фиппаинæгтимæ се ‘ппæтимæ дæр разы дæн, йæ 2, 5, 7 амæ 9 фиппаинæгты цæуыл дзуры, уыдоныл та æз дæр дзурын мæ «Рецензи...»-йы.

Гъе, хæрз цыбырæй ууыл фæдæн мæ æртыккаг рецензи – «Дзуапп...» Ларисæ амæ Ритæйæн, стæй, æмткæй, ЮНЕСКО-йы «новое поколение учебников»-ы программæ аразджыты къордæн амæ зæгъын, уыдон мæн цы æрхъуыдыгонд «материалон интерестæй» аххосджын кæнынц, уыцы материалон интерестæй арæзт къæрмæджытæй кæй хъустæ не сты æхгæд, уыдон фехъусæнт амæ бамбарæнт мæн дæр амæ Рамазаны дæр амæ ссæрибар кæнæнт, ныр 2009 азæй нырмæ куыстгонд амæ фидаргонд чи næма æрцыд, уыцы программæ næ амынд хъуагдзинæтæй, амæ мауал хонæм næ æппæлгæ «новое поколение учебников»-тæй næ фæсивæды ирон адæмы «новое поколение» Ирыистонæй, ирондзинадæй, кæм цы æцæгæлон къуылдымтæ амæ хъæдтæ ис, уыцы фæсарæнтæм, фæлæ сын амонæм амæ уарзын кæнæм нæхи, нæхи адæмы æгъдæуттæ, культурæ, æвзаг.

P. S. Мә ацы дзуапп та әз радтон 2012 азы июлы мәйы нә Ахуырады әмә наукәйи министрадмә, кәд зәгъын, әппын-фәстаг, программә ссәрибар кәнын кәнилккой йә аразджытән мә бацамынд әмә Рамазаны бацамынд зынгә хъуагдзинәйтәй. Әмә мәм уымәй ىалдәр мәйы фәстә, 2012 азы 3-әм октябрьи нә министрад хуынды гәххәтт күй ‘рбарьиста, министрады цуры цы экспертон къамис сарәзтой не скъолатән ахуыргәнән чингуытә әмә ахуырадон-методикон пособиты къухфыстытә әвзарынән, уйй әрбадтмә, уәд загътон, программәйи фарст дәр дзы куыннае уыдзән, зәгъгә. Әмә дзы әңгәдәр уыд. Фәлә куыд? Программә аразәг ЮНЕСКО-йи кафедрәйи минәвар цыбырај загъта, программәмә рецензенттә цы фиппаинәгтә скодтой (чи әмә цавәр фиппаинәгтә, уйй дәр нә загъта), уыдон равзарынмә, дам, «согласительная комиссия» сарәстам, әмә сә уйй растыл нә банимадта, әмә, дам, программә, куыд у, афтәмәй ныффидар кәнәм. Әз уәддәр әргомәй загътон, ныр дәр цыбырај зәгъын, уйй уыд әрхъуыдыгонд, гәдү ныхас. Ахәм «согласительная комиссия» арәзт дәр не ‘рцыд, әрбадты дәр уыдонәй ници уыд, чи сты уыдон, уйй дәр нә загътой. Фәлә къамисы уәнгтәй фәрсгә дәр ници бакодта, чи уыдисты уыцы рецензенттә әмә сәм цавәр фиппаинәгтә уыд программәмә, «согласительная комиссия»-йи та чи уыд, кәм сты әмә цы зәгъынц программәйи тыххәй. Гъе афтәмәй, әвәццәгән, раздәр куыд банихас кодтой, афтәмәй экспертон къамис әнә иу уәлдай ныхасәй программә йе ‘ппәт уыйбәрц хъуагдзинәтимә ныффидар кодта.

Әмә ма уйй цы? Къамис ма уыцы бон йә уыцы иу әрбадты программәйә уәлдай ноджыдәр әвзәрста ЮНЕСКО-йи арәзт 13 чиньдҗы къухфысты. (Иу әрбадты – 14 чиньдҗы!..) Уәвгә ам әвзәрста, зәгъгә, зәгъән зынтәй ис. Программәйи къухфыст куыд, афтә уыцы 13 чиньдҗы къухфысты дәр әнә иу уәлдай ныхасәй ныффидар кодта къамис. Уыдонимә ирон әвзаджы ахуыргәнән чингуытә дәр 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 къләстән, дыгурон әвзаджы ахуыргәнән чиниг 4-әм къласән, Ирыстоны историйи ахуыргәнән чиниг 4 къласән. (10 ахуыргәнән чиньдҗы иу әрбадты әнә иу фиппаинагәй. Гъе уйй дын «новое поколение учебников»!..).

Иннае ахәм та, куыд зонәм, программә хъуамә ахуыргәнән чингуытәй раздәр рацәуя, уйй бындурыл, уйй домәнтәм гәсгә

та ахуыргәнән чингүйтә фәаразынц. Ам та – иннәрдәм: программа, уәлдәр күйд загътам, арәзт дәр нәма уыд, ахуыргәнән чингүйтә та 4-әм къласәй 11-әм къласмә йә разәй фесты.

Уәлдәр цәуыл дзырдтам әмә цы загътам, уыдәттәй цыбырәй скәнән ис бәрәг хатдзәгтә, әмә зәгъян ис, не ‘взаджы абоны зын уавәр фәхуыздәр кәнин домы, не ‘взаг ахуыр кәнин, не ‘взагән ахуыргәнән программәтә әмә чингүйтә аразыны хъуыддәгты хъуамә уәм, әмткәй зәгъгәйә, бәрнондәр, профессионалон әгъдауәй уәлдәр.

ИРОН
ПРОЗАЙЫ
АНТОЛОГИ

ДЗЕСТЫ КУЫДЗӘГ (1905–1981)

Дзесты Габрелы фырт Куыдзәг райтуырди 1905 азы Едысы хъауы Урстуалты комы Хуссар Ирыстоны. Фонд азы йыл цыд, афтәмәй фәсидзәр – йә фыд амард.

Әмәк кәд цыфәндү зынвадат цард кодтой хохаг стыр бинонтә, уәеддәр әй йә мад – адәмы әхсән каджын сылгоймаг Джыккайты Маро – ахуыры фәндагыл сарәзта. Сәхи хъауы цы әртәкъласон скъола уыд, уым куы бакаст Куыдзәг, уәд та ахуыр кодта Дзауы сәрмагонд скъолайы.

Уалынджы дуне фәсәрбихъуырой кодта, мидхәсты тугкаләнтә схәццә сты Кавказмә дәр. Гуырдзыйы адәмы кәңцидәр хайы нәх хъуыд советон хицаудзинад, әмәк се ‘фсәдтә зынг бафтыдтой советты фарсхәцәг Хуссар Ирыстоныл. Иннаст дзылләтимә Дзесты бинонтә дәр сәр бафснайыны охыл Цәгат Ирма ‘рбалыгъысты, әрәнцадысты Ногирь. Куыдзәг йә ахуыр дарддәр ахәццә кодта Дзәуджыхъауы обләстон фыццәгәм фәлварән-фәзминағ скъолайы.

1925 азы сси газет «Рәестдинад»-ы кусәг – уый тыххәй арфәйаг уыд Гәдиаты Цомахъәй. Афәдзы фәстә зәрдәргъәвд ләппүйи арвыстой Мәскуымә – ам баңыд журналистикаjы паддзахадон институтмә. Партийы рәенхъытәм дәр әй райстый, фәлә большевиктән се ‘пәт архайдимә разы кәй нә уыд, уәлдайдәр та, зәхкусджыты хъысмат куыд лыггонд цыд, уымә, уый тыххәй йыл троцкисты бәлләхаг ном аныхәстий әмәк фәстәмә сәрвыстой, партийы Цәгат Ирыстоны обкомы әвдҗид әй бакәнгәйә.

Ирон коммунисттә та сәхи иннәтәй коммунистдәртәй әвдыштой, әмәк куыд фәстәмә Куыдзәджы Астәүуккаг Азимә ахастой әртә азы әмгъуыдмә.

Афәдзы фәстә ссаeribar, райдыцта «Рәестдинад»-ы редакторы хәдивәгәй кусын, ахуыр дәр та кодта, ныр Хәххон педагогон институты. Схызт ахуыры уәлдәр къәпхәнмә – сси

наукон-иртасәг институты аспирант. 1934 азы баңыди Фысджыты Җәдисмә, равзәрстөй йә фысджыты ӘппәтҖәдисон съезды делегатәй.

Фәлә уәдмәе йә хәсджеигәр күист адәмы хуыздәрты ахсын кәмән уыд, уыдан дын сә рагон амәддаджы рохуаты уа-дзыны! Уәддәр әвәсмон троцкист дә, зәгъгә, та йә 1936 азы августы әрцахстөй. Советон зындоны фәцис 1947 азмә. Раирвәзт та, Норильсчы хъазуатонәй кәй күиста, уый тыххәй ма йын Берия Кады Гәххәтт дәр радта...

Күидзәг, «Max дуджы» бухгалтер уәвгәйә, ногәй сഫәлды-стадон күистмә күид бавдәлд, афтә та йыл сә хъадамантә бакъуыртой, дә антисоветон-троцкистон тәриғъәдтә әххәстәй нәма бафыстай, зәгъгә. Уый уыд 28 октябры 1948 азы. Цалдәр мәйи фәстә та йә скүиси кодтой Норильсчы комбинаты арәзтады.

Сәрибар әрмәст Сосойы мәләтты фәстә – 1954 азы. Бынтон әназымджен та сси 1989 азы.

О, йә уә раирвәзт, фәләе йә бирәхъомысджын курдиат «зылындзәст» фәци: советон цардарәзтады әргом аиппүтәй дәр ницуал уыдта – фу кодта советон доныл дәр.

Фәлә цыфандыйә дәр ирон аив дзырды амонд уыд, Күидзәг дунемә кәй рантыст, уый. Аив дзырда циу, цы ад кәнен, цы ахады адәймаджы царды, уыдәттә ‘мбарәгән ахәм хатдзәгимә әнә сразы уәвәен нәй.

Күидзәджы уацмыстә абоны онг әппәтәй әххәстдәрәй иу цъары бын рацыдысты 2007 азы Дзәуджыхъәуы, рауагъадад «Проект-Пресс»-ы. Чиниджы ном у «Фәндагасар Уастырджи».

ХОРХАЕССАЕГ

1

Знон дәр ма Уәллагкомы хуымтәй зәрдә рухс кодта. Саджил хохырдыгәй-иу дымгә күы рацыд, денджызы уыләнтау-иу сә күы афәйлидта, – хуыздәр ма цы уыдаид уыдонмә бакә-сынәй! Хуыматәдҗы зад не ‘ркодтой ацы аз! Уалдзәдҗы, әвзараeftауын афон, дзәбәх рәстәг ахаста, әмә әнәхәмпәл сфердәг сты.

— Ацы аз хортæ къухы куы бафтой, уәд мәгуыр нал уыдзыстæм.

— Бәргæ хорз сты, фæлæ сæ цалынмæ дæ мусы мækьюлтæй фенай, уәдмæ мацы дзур.

— Хуыңау ма раудзæд иухатты аз. Уәddær афтæ хорз уыдystы, фæлæ...

Ахæм ныхæстæ кодтой хосдзæуттæ, сæ хуымтæм кæсгæйæ. Фæстаг дзурæт зæгъынмæ хъавыд, иу сæрд сын сæ хортæ их куыд ныццагъта, уый, фæлæ йæ зæрдæ нал бакуымдта æмæ йæ ныхас æрдæгыл фæуагъта. Ныхасгæнджытæй сæ иу ратыдта цалдæр æфсиры, аууэрста сæ йæ армы дзыхъхы æмæ сæ ‘вди-сы’ ие ‘мбæлттæм:

— Ай хуызæн ма хор снаercgæ уыдзæн! Аеркæсут-ма йын йæ хъуыдьытæм, — иунæг цъæмæл дзы най!

— Табу йæхицæн Хоруациллайæн. Уый куы фæнда, уәд ын дзы йæ ном ссаrdзыстæм, — дзуры иннаэ.

Йæ райсомы хос кæрдынмæ ничи ацыд. Раст кæркуасæнтæй райдыдта уарын æмæ суанг изæрмæ нал бандад. Стæй мигътæ фæлыгъдысты, æмæ арвил къæмы мур нал аzzад.

Сæрдыгон æхсæв хæххон лæг бирæ наэ фæбады. Фæсахсæвæр фæллад уæнгтæ хуыссæнмæ ивазынц сæхи.

Иннаэ ‘хæвты асафон хъæуы уынгты змæлæг наэ фендзынæ. Фæлæ ахсæв ничи хуыссы. Аегас хъæубæсты лæгтæй чи дуармæ бады, чи — уæлхæдзæртты, чи та — Ныхасы.

— Тас у, наэ хортæ куы басийой...

— Халас куы æрæвæра, уәд сæфдзысты...

— Дымгæ куы ракæна, уәд сын ницы уыдзæн.

— Хъæбæр хъуыдьы сты, æмæ сын кæд ницы уайд... «Хортæ сæфдзысты! Хортæ сæфдзысты!» — æндæр ныхас нал хауы адæмы дзыхæй. Кæрæдзийæн ма ныфсытæ бæргæ æвæрынц, фæлæ алчидæр зоны: наðæр дымгæ ис, наðæр хъæбæр хъуыдьы сты хортæ.

— Марадз-ма, лæппу, гæнахы сæрмæ схиз, кæддæра дымгæ чердыгæй цæуы! — дзуры Ныхасы бадджытæй иу.

Лæппу схызт бæрzonndæр агъуыстгæнахы сæрмæ, разил-бæзил фæкодта алырдæм æмæ, йæ цæгомыл дымгæйы улæфт куы никуыцæй аныдзæвд, уәд рахъæр кодта:

— Никæцæй бæргæ дымы!

«Æппындæр никæцæй дымы» зæгъын йæ зæрдæ наэ загъта.

Хардзау куы фәкәса Ныхасы бадджытәм, хъыг сын куы уа, мыйаг.

«Хортә сәфдзысты!» – уыд адәмән сә хъуыдыйы, нә хицән кодта се ‘взагәй, хъуысти хәдзәрттәй, Ныхасәй. Хаттәй хаттиу чидәртә ауад фәсхъәуы хуымтәм сгарынмә, халас сыләрхәңәй әви нә?»

– Ма тәрсүт. Хоруацилла наә афтә әнамонд не скәндән. Акәсүт-ма Санкъайы рагъымә, мигъы къуымбил дзы фәзынди! – хъәлдәзәгәй дзуры уәлхәдзарај иу зәронд.

Ныхасы бадджытә се ‘пәт дәр фәзылдысты Санкъайы рагъирдәм.

– Уым мигъ куы фәзыны, уәд ын әнә сасадгә нәй.

– Әвәццәгән ма рагъы аууон әндәр мигътә дәр уыдзән, уый дзы хицәнәй кәм февзәрдаид!

– Уый ардәм афтә зыны, уыйеддәмә йәхәдәг дәр бирә у...

Дзурынц. Кәрәдзийы дзыхәй исынц ныхас. Алчидәр тәрсы йәхәдәг, фәлә уәддәр иннәтән дзуры «ма тәрсүт». Ныхасы уәвдҗытә сә цәститә нал исынц мигъы къуымбиләй.

«Ма тәрс» – мәгуырән мәсүг у, – афтә фәзәгъынц адәм. «Мәсүг» ай хонынц, цыфәнды әвзәр мәсүг уа, уәддәр. Әмә Уәллагкомән уәлә уыцы мигъы къуымбил – сә фәстаг мәсүг, сә ирвәзынгәнәг. Уыцы мигъ куы сдынджыр уа, кәмтү куы ахәлиу уа, хуымтә куы әрәмбәрза, уәд халас әрбадынәй тас наәу, уәд хуымтә нал басийдзысты.

Мигъы коймә, хәдзәртты чи уыд, уыдон дәр әддәмә ра-калдысты. Уыдон дәр кәсынц мигъимә, дзурынц, кәрәдзийән ныфсытә әвәрынц.

Фәлә мигъ наә фылдәр кәнү. Уынынц бирәтә: фылдәр наә, къаддәр фәци, фәлә йә ныфс ници хәссы уый зәгъын – хъыг уыдзән адәмән. Тайы Уәллагкомән сә цәстит раз сә ирвәзынгәнәг, хәлә фәстаг мәсүг.

Адәмы хъомпалмә рәйынц куыйтә. Кәуыл ма рәйой, уымән сәхәдәг дәр ницы зонынц, фәлә уәддәр рәйынц, дзәгъәл рәйд.

– Беппо, дә куыдзы-ма мидәг бакән, мигъимә рәйы, уый наә уыны! – схуист хъәр бакодта Беппомә йә сыхаг.

Беппо фәкомкомма йә куыдзмә. Әңгәг, бакәс-ма йәм, хәрдмә рәйы. Фәсидт әм, скъяты йә бакодта. Кәд дзы йә куыдзы аххос исты ис, уәд әй фәлтау... Чи зоны, әңгәг афтә

у. Аэвэр куыдз, дам, мигъмæ рæйы. Амæ әндær хатт рæйæд, фæлæ ныр... уанzon нæу!

Хъал фæсивæд, чи зоны, әндær искаð схудтаиккой ацы хабарыл, фæлæ ныр йæ был дæр ници базмæлын кодта.

— Табу кæнут, табу, хохы дзуæрттæн, Уациллайæн! — амонаңц зæрæтдæ.

Ныхасы комкоммæ цы хæдзар уыд, уырдыгæй райхъуыст кæйдæр хъæрныхас, әмæ адæм сæ хъус уыцырдаæм адардтой. Хæдзары әddаг дуарæй ракызт сæ зæронд лæг Дзибо. Йæ къухы судзгæ мыдадзын цырагъ, афтæмæй бацыд кæртмæ әмæ йæ фосы астæу æрлæууыд.

— Мæ фосæй кæй агурыс, уый дын нывонд фæуæд, Уацилла. Кæцы дæ дзы хъæуы, уый мæм дæхæдæг æрбарвит.

Лæг йæ цæстытæ бацьынд кодта әмæ әнхъæлмæ кæсы. Аермахуыр фырытæй йæм иу æрбацыд цæхдарын әнхъæллæй. Дзибо йын йæ сыкъайыл ныххæцыд, цырагъ ын сдардта йæ сæрыйхъуыныл.

— Нывонд дын фæуæд, Уацилла, ацы фыр, әмæ нын нæ хортæ дзæбæхæй æрцæуын кæн.

Адæм Дзибомæ хъусыныл фесты. Бирæтæ әнхъæл дæр уыдисты: уыцы зæрдиаг куывд, уыцы хæлар нывонд куыд нæ айсдзæн Уацилла? Дзибо рацыд Ныхасмæ. Арфæтæ йын ракодтой: дæ нывонд — барст, дæ куывд — ахъаз...

Акастыты та мигъмæ, фæлæ... мигъ уым нал уыд. Аербадæлдзæх. Митын мæссыг батад. Ныр та ма цæмæ ‘нхъæлмæ кæсой? «Йæ бирæ дзырд ма цы пайды у! Хортæ сæфдзисты...» — ахъуыды кодта алчиdæр, әмæ иугай-дыгай әнкъард, мæстæлгъæдæй фæцыдисты сæ хæдзæрттæм.

Аерфынæй хъæу. Фынæй нæ баци. Нæ! Аермæст æрфынæй. Тарфынæй бауын зын у ацы ‘хсæв. Хъæлæба никæцæйуал хъусы. Кæуынæввонг, æрхæндæтæй æхсæвы тары ныххъус ис Уæллагком. Хаттæй-хатт ма куы иу, куы иннах хæдзарæй райхъуысы хъæр:

— Марадз-ма, лæппу, фæсхъæуы хуымтæ абæрæг кæн!

Ахсæв бонæй нæма фæхицæн, стъалытæ ма ‘рттывтой арвæй, цæст дзæбæх нæма уыдта йæ развæндаг, фæлæ Уæллагкомы хуымтæ никæйуал ауагътой сгарæг фæцæуын. Бонрæфты дæр æгæр урсæй зынди сæ цæсгом. Халас æрбадт хуымтыл.

Әндәрәбон дәр ма суинаг рәхснәг әфсиртә нә фәлладысты хъазынәй цыйтийы дымгәмә, әндәрәбон дәр ма быңау кодтой: чи нә фәңуддзән дымгәйи комытәфмә. Цәгат уыгәрдәнәй Әрнәджы ‘хсән не ‘фсәстисты згъорынәй. Нырма сәм бакәс! Күйд базәронд сты әхсәвәй бонмә! Сә сәртә фәкүул сты. Цъәх-цъәхид цыллә сыгтә мәрдон фәлурс ныйисты амә сә мидбынаты хуры тәвдмә сә цәстистыг ләдәрсы. Кәуынц әфсиртә. Кәуынц сусәгәй. Афтә ма фәкәуы ног чындың сәрзәды бын, йә цәгаты зиан фехъусгәйә.

Боны хъарм күйд тынгдәр әндавы, афтә халас тайы, амә әфсирты цәстом тархуызәй разынд. О, мәгуыр әфсиртә! Цал хуызы аивтой! Хъазәд ныр дымгә, күйд ай фәнды, афтә – халасдзагъд әфсиртә худын нә уарзынц. Кәд сә нә уадза дымгә, кәд сә базмәлын кәна, уәд сә къул бәрзәйтә кәрәдзийыл къадзоннәгау сәвәрдзысты, ныббыңау уыдзысты, уәддәр хъазгә нә кәндзысты.

Хуссарварс хуымтәй иуәй-иутә схъуыдьы сты, амә уыдонән ницы уыд. «Ницы уыд», зәгъгә, ныр зәгъән ис, иннәе хортә куы басыдьсты, уәд. Цы сын уыд, уый зоны Уәллагкомы къона. Хор әххәст нәма схъәбәр, афтәмәй басыди. Әфсиртә ныр рәзгә нал кәндзысты, күйд сты, афтәмәй ба-хус уыдзысты, сә царм сә уәлә башылдзән әмә фылдәр – цъәмәл, къаддәр – хор. Искуы уә исчи баҳордта сый хоры кәрдзын? Хъолоджын йе та дзы цәхәраджын куы скәнинц, уәд нә равзардзынә: йә цъар саудәр у әви йә апп.

Сагъәссаг фәци Уәллагком: «Фесәфтыстәм! Бабын стәм!» – әндәр ныхас нал хъуысти уыцы бон. Фәсивәдәй ма-иу чидәртә скодтой хохы дзуәртты амә Уациллайы кой, фәләе уый дысоны куывды хуызән нал уыд. Ныр сын фырытә нал нывонд кодтой, фәлә, дзуары бын зәгъән дәр кәмән нәй, әндәр ахәмтә.

Уәддәр кусын хъәуы, хос кәрдын хъәуы, уәлдайдәр, фәскъәвда цәвәг хорз хәцы. Фосәй куынә балхәной хор, урсаг амә фыдызгъәл әнцой куынә арвитой зымәг, уәд цы уыдзысты! Әмә фосән та хос хъәуы.

Аходән афонмә фәзылд алчи йә хуымты, фесгәрста сә, стәй уәд ацыди хос кәрдинмә.

Абон нә хъуысы хосдзауты «епп-гъопп», нәдәр сә хъәлдзәг ныхас. Стәм хатт ма чидәртә сдзуры: «Цәй сәфт фәкодтам,

цә!» – фәлә уыңы ныхасмә дәр дзуапдәттәг нә разыны, хорз ай зоны алчида, цы ма йыл дзурой! Әрмәст әндәркөймаг ләппу – Табиты фыйяу – базарынмә хъавыд иннә бонтау, фәлә, йә цуры цы хосдзаутә карстой, уыданај йыл чидәр схъәр кодта, әмәе бандад.

Цәй адәм ис абор уығәрдәнты? Әрмәст дзәбүджы къуыртт-къуыртт әмәе цәвәдҗы ‘хситт дзаг кәнынц уәлдәф.

3

Темсырән ма әрмәст иу хұымы гәбаз базад хуссарвахс, иннәтә йын басыдысты. Зыдта, зымәдҗы ‘мбисмә дәр кәй не сфаг уыдзән йә хор, әмәе йә хәстәдҗытәм аңыд әндәр хъәумә. “Мәхицән күист ницы ис, куы сәм фәкәсон, уәд мын қәд хорәй аххуыс кәниккой», – сәнәд кодта йәхинимәр. Фәлә уыңы хъәуыл дәр бәлләхы хабар сәмбәлд, әрдәгкарст уыдаиккой сә хортә, афтә сыл ахәм их әрцид, әмәе әнәе кәрститә нә, фәлә әнәе мәкъуыламад куырис кәмдәриддәр әрәййәфта – әғсирыл гага нал ныуугъя.

Цы бакәна ныр Темсыр? Бәх әм нәй. Иннә азты-иу ай ызыппар-фонд залты бахъуыд бәхбалц әмәе-иу баххуырста куы хос ракәрдинаәй, кәмән та дзоныгъ саразынай әмәе әндәр ахәм күистытәй. Фәлә ныр та? Алчи йәхәдәг куы не ‘ххәссы йәхі бинонты фаг хор хәссын?

Зымәг йә урс дзәмбытә әрәвәрдта хәхты бәрзәндтыл. Ничи әнәе уарзы тызмәг, әввонгхор зымәдҗы, фәлә уый уәддәр йә цыд кәны, әффарм әнәе зоны йә уазал цәстом. Бәрзәндтәй сындағгай ләсі дәләмә кәмттәм, адгуытәм. Адәм удисәдҗы ‘внәлд кәнынц сә хос, сә хоры хъәмп әффна-йынмә. Фәззәт лизды зымәдҗы разәй, әвәндонәй, лизды фәстәмә, уалдзәт цы фәндәгтил әрбаңыд, уыдоныл, йә бур дарәс гәппәлгай тауы, афтәмәй.

Иуәхсәв әрхұуызыд зымәг хъәумә. Йә урс кәрци бын фәзи әппәт бәстә, әрмәст ма ые скъуыттәй сау дардтой айнәг уырдыг къәдзәхтә, мит әрбадән кәуыл нәй.

Цыппурс әрхәецә кәны, Ногбон – йә фәстә. Темсыры къутуты хәрынән әнә, фәлә тауинагән дәр ницыуал базад.

Әхсәвәрафон. Батыгуыр сты бинонта къонайы арты алышварс. Хулыыд бәрз цыхырытә исдугмә фәздәг фәкалынц, стәй та әвиппайды апәр-пәр кәнынц. Темсыр бады

къалатджыныл, әдзынәгәй кәсү цәхәры цәстмә, йәз дзыхәй сыйртт нә хуы, әххормаг сывәлләттәм йәз цәст бакәсын нә тәры. Кәстәр чызг картофы ‘взарәнтә фәнычы бакодта әмә әртыскәнимә сә цуры хъахъянәг ләууы – тәрсү сын йәз хистәр әфсымәрәй. Аксәв ма сын ницы у: фәнычы фәрсәй-фәрстәм сагъд дыууә хъәбәрхоры кәрдзыны әнәлуәрст ссадәй конд – фондз бинойнаджы ‘хсәвәр.

Цы хәрдзысты бинонтә? Цәмәй цәрдзысты? Аксәв ма фәныкмә әнхъәлмә кәсынц, фәлә райсом та? Амал хъәуы, змәлын хъәуы, цалынмә удәгас у, уәдмә.

Иу путы бәрц цыхт бамбырд сәрды бонты. Чъребамә сә күү ахәссид, уәд ын иу бәхү уаргъ хор райсиккой. Фәлә сә цәуыл ахастәуа? Бәх кәм ссардзән? Уырдәм дыууә бонцау у, фәстәмә дәр афтә. Фистәгәй йәхи ‘ккөй цас әрбахәсдзән? Стәй нырма зымәг бирә у. Уыцы цыхты пут күү фәуа, уәд та ма? Нәе, уәддәр амал хъәуы.

Хъуыдитә-иу дардыл фәңгизисты, фәстәмә здәхтысты, уәддәр та хор нәй, фәлә ссарын хъәуы, амал нәй, фәлә исты амал скәнин хъәуы. Уәдә күүд? Адәймаг цалынмә удәгас уа, уәдмә хъуамә амал кәна. Ацы фәнд цима ‘лхынцъ кодта се ‘пәнти кәрон дәр. Фәлә күүд?

Бады къалатджыныл Темсыр, бады әнәзмәлгәйә. Цәстүтә цәхәрмә кәсгәйә баззадысты, уынгә ницы кәнүнц, афтәмәй, фәлә хъуыдитә зилдүх систой зәххы кәратты: атәхынц әфцәдҗы сәрты, әрзилинц Цәгат Иры быдышты, хор сә бәхтән дәр әнәвгъяу кәм дәттынц, уымыты, атәхынц Гуырдзыстоны быдирағ хъәутәм, фездәхынц фәстәмә әмә та ам, мәнә әххормаг сывәлләтты ‘хсән, сә тъәпп фәңгәуы.

Уәддәр цәрдуд адәймагән нәй әнә амалгәнгә. «Цәуын хъәуы фәсәфцәгмә. Дыууә путы бәрц әрхәсдзынән әккөйә. Ләппүйи дәр мемә акәндзынән. Фәсхох мын мә хәстәдҗытә иу-әртә путы нартхор ләвар күүд нә ратдзысты! Дыккаг, ие та әртыккаг бон фәстәмә әрьиздәхдзынән».

Ацы хъуыды иннәты фәбынай кодта, әмә Темсыры фәндтә ууыл ахицән сты. Йә уынаффә бамбарын кодта йәз ус Бәдимәтән. Йә райсомы Темсыр ацыд сә сыхаг хъәумә, йәз хистәр фырт аххуырсты кәм уыд, уырдәм.

«Әмбалимә ләг зәрдәдҗындәр у, стәй йәхәдәг дәр иу пут уәддәр әрхәсдзән».

Миты рухсмә цы зынди фәндаг, әндәр цәст бәрәг ницыма ‘взәрста, афтә Темсыр әмә йә фырт Доди фәфале сты, әфцәгмә әввахсдәр цы хъәу уыд, уырдыгәй. Уәды онг галвәндагыл цыдысты әмә сын әңцион уыди, фәлә ныр фистәг цәуджыты къахвәдүл араст сты. Темсыр – разәй, Доди – йә фәстә. Чысыл фәстәдәр бахызытысты уәрәх наудзарм коммә, Үәллагкомы сәрдигон хизәнтәм. Ацы комы Темсыр фыйяу бирә фәңцид, әмә ныр йә фыртән дзырдта әмә дзырдта йә сабийы бонты хабәрттә. Афтәмәй, ныхасгәнгә, бахәцә сты әфцәджы бынмә. Уым әрбадтысты, аходән баҳордтой.

Схәрд кодтой Зымәгон къуылдымыл. Ныронгәй сын ам бирә фәзынәр. Къәхтә се ‘мбәрп биринц фәстәмә, ләгәрдүн сә хъәуы астәумә миты. Къәбыртыл хәңгәйә, ләдзәдҗы әнцойә сындаттыйбырынц уәләмә.

– Темә, сәрдигон фәндагыл әңциондәр нәу? Ам әмхәрд әмән цәуәәм² – фәрсү Доди йә фыды.

– Уылты цәуәән нәй, мә хур, иууылдәр зәйуат у. Уыдоны хал нә фыдгул ахәрәд, фәлә иу зымәг Ахболәтты ләппутә ацы ‘фәңгүл раңайцыдысты. Зымәгон кәуылты цәуын хъәуы, уый нә зыдтой әмә сәрдигон фәндагыл рауырдыг кодтой. Күйдәридәр уәртә уыңы фахсмә бахәцә сты, афтә, әвәццәгән, сә къәхты хъәрмә зәй ныггуыпп ласта, утәппәт кәмттә фехәлдисты, әмә дә балгъитәг афтә: сә дымгә дәр нал фәзынә. Зәй сә фәласты, уый бәрәг дәр нә уыд, фәлә сә фәд уырдәм баңыд әмә сә афтәмәй базыдтой. Фәдис ма бәргә раңыд, фәлә уыңы стыр зәйи цы ссардтаиккой! Суанг уалдзәгмә базадысты миты бын...

Әмбисбон хъуамә уыдаид, афтә әфцәджы сәрмә схәцә сты. Темсыр дардыл фәкуывта әфцәдҗы дзуәрттән, фәндараст күйд фәүой, дзәбәхәй сә хәдзарыл күйд сәмбәлой. Ауырдыг кодтой дәләмә. Әфцәг цәгатырдәм хуссары хүйзән цәхгәр нә фәуырдыг вәййы, фәлә иуцасләр әдзәтвәз ахәссы, стәй, фәсхох цы фыңцаг хъәу ис, уырдәм цәхгәр фәуырдыг кәнны.

– Гъей, цәй туджджын дә, цә, ацы әфцәг! – дзуры та Темсыр цәугә-цәуын. – Барызбег цы аз амард, – уәд ма ды чысыл уыттә, уыңы зымәг йә фырт, Бәрзәфцәгүл күсгәйә, йә фыды тарфрынчын күй фехъуыста, уәд раңыд иунәгәй. Әфцәдҗы

сәрмәй йә бирә нал хъуыд, афтәхорз фәңцид, фәләй йыл уым схъызыд әмәе уартә цъитийрдәм барәдыд. Стәй уәд, уәртә нае бакомкоммә цы къәдзәх зыны, уырдыгәй ахауд. Адәм әй әндәр рәтты агуырдтой әмәе цалынмә сәрдү мит бынтондәр стади, уәдмәй йә сыйджыты хайыл дәр нае сәмбәлд. Кәнае мәнәе ам, – дзуры, дардәр цәугәйә, Темсыр. – Гәндүтә әртә ‘фсымәрәй хор хәссынмә рацыдысты әмәе се ‘ртә дәр, мәнәе ацы цырт амад кәм и, уым миты хъәпәны бын басыдысты.

Уым, дәләмә цәугәйә, Темсыр цал цыртыл әмбәлд, алкәй хабар дәр дзырдта Додийән, уым та уый амард, зәгъгә. Уыцы хабәрттәй Додийи зәрдә бамәгүүр әмәе афарста йә фыды:

– Темәе, әмәе мах нае фәдзәгъәл уыдзыстәм?

– Ирд бол куы раңауәм, уәд фәндаг хорз зонын әмәе махән фәдзәгъәләй тас наеу, – загъта Темсыр.

Хурәй бирә нал уыд, афтәхорз фәуырдыгәннәмә ныххәцца сты. Ацы ранәй сәм сзындысты фәссохы хъәутә уәрәх ләгъзбын комы доны фәйнәфарсәй. Доди бынәй комы бәхүәрдәттә куы федта, уәд афарста йә фыды, цы сты, зәгъгә.

– Уыдон, мәе хәдзар, бәхүәрдәттә сты. Амы цәрдҗытә дын, махау, хор әккөйә, мыйиаг, куынә хәссынц! Әхсәз-авд бәхы цы ахәссой, уый уыциу әвәрд бакәнинц уәрдоны әмәе йә сә хәдзары тәккә къәсәрмә баласынц. Фәлә, цәй, кәд махмә дәр искуы сыраэзид цәлхвәндаг.

Хур әххәст наәма аныгуылд, афтәхорз Темсыр әмәе Доди ныххәцца сты, фәсәфәцәг әвваҳсдәр цы хъәу уыд, уырдәм, сә хәстәдҗытәм.

5

Ацы ‘хсәв сә фаг баҳордтой кәрдзын Темсыр әмәе Доди. Хорз сә суазәг кодтой сә фысымтә. Темсыры фәндыд, райсом сә фәллад куы суагътаиккой әмәе иннәе бол куы ацыдаиккой сәхимә, фәләй йә ныфс нае баҳаста: мыйиаг, куы схъыза, фәндаг куы әрәхгәна. Әхсәвы әрцәттә кодта йә хәссинағ – йәхицән къәссайы дыууә путы, Додийән та дзәкъулы – иу пут. Әфсина тә син нывәрдтой фәндагғаг: цыппар нартхоры кәрдзыны әмәе фәлмән цыхт.

Бон куы ‘рбаңъәх, уәд рараст сты хъәуәй. Цалынмә комы цыдысты, уәдмәе сәм рог фәкастысты сә хәссинағтә, фәләй әвәд миты куы схәрд кодтой, уәд син се ‘цәг уәз базыдтой.

Темсыр хъавыд йе зноны фәдыл цәуын, фәлә үйн ницы рауда уымәй. Дәләмә цәугәйә къуләй, фәзәй не ‘взәрстой, әм-уырдыг ңыдысты, фәлә әмхәрд афтә цәуән нә уыд.

Темсыр ныфсджынай цәуы разәй, Доди – йә фәстә.

«Афонмә Бәдимәт әххормаг сывәлләтты зәрдә аргъяуттәй әлхәны, стыр ныфситә сын әвәры, Темә уын бирә кәрдзынта әрхәсдзән, зәгъга. Изәрырдәм сывәлләттә уәлхәдзармә рацәудзысты, әркәсәнмә сә ңастытә ныццаудзысты, а-ныр, а-уәд разынәнмә әнхъәлмә кәсдзысты махмә. Нәхимә куы ныххәццә уәм, уәд нә размә разгъордзысты, къасса кәрдзынай үә тәккә дзаг у, әнхъәлдзысты... Әмә фыдәнхъәл дәр нә фәуыдзысты, сә фәндагагәй ма баззайдзән әмә үә сывәлләттән байуардзысты. Әксәвәр та ноджы хуыздәр уыдзән, мад бирә кәрдзынта скәндзән, уадз әмә ахсәв сә фаг бахәрой сабитә».

Ацы хъуыдтыәй Темсыры зәрдә бахъәлдзәг, үе ‘ргъом ңыма фәрәуәгдәр, әмә рәвдзәр цәуын байдынта.

Доди дәр хъуыдтыә кодта, фәлә уымән үә дзәкъуләй дарддәр никәдәм хәццә кодтой. Темсыры къаҳдзәфтәм бәргә хъавыд, фәлә сәм не ‘ххәссый әмә әвәд миты үә бон нә уыд үә фыды әмдзу кәнын. Дзәкъулы босы къәбәл үә риумә ныбыццәу, әмә үәм афтә кәссы, ңыма дзәкъул дәлиу комы бazzад, үәхи къубал та уалә рагъы сәрмә фәтоны үәхи, фәлә үә дзәкъул нә уадзы, фәстәмә үә ивазы. «Мыйиаг, куы баффәллайон, куынәуал афәразон», – әндәр хъуыды нал ңыди Додийы сәрмә.

«Дәләмә фәуайәнт нә фыдәлтә, ацы хохы цъассы чи ‘рцард. Уәрдонвәндаг нәм куы уайд, уәд фәззыгон дә къәсәры раз дә уәрдоны сбад, дә базайраг демә алас быдыры хъәутәм әмә афәдзваг хор слас. Уәд нә, әвәдза, әххуырстыты цәуыны сәр дәр нал хъәуид. Нырма, Доди, дәүән дәр скъоламә цәуынән нә байрәджы...» Уыцы хъуыдымә Темсыр фәстәмә фәзылл әмә, үә фырты үә цуры куынә федта, уәд фәдурдзәфу. Доди фәстиуа бazzад. Үә фыды ныхасгәнгә куы федта, уәд әм үә ңастом нал бахъәццид «сындағдәр цу» зәгъын, тырнынта үә байяфыныл, әнхъәл дәр уыди, кәй үйн бантисдзән, уый, стәй үәм худинаг дәр касти, ома афтә дзы куы зәгъя, «куыд тагъд баффәллади».

Темсыр үә къасса әрәвәрдта әмә ныздәхти фәстәмә.

– Гормон, цәуыл дәхи фыдәбонай марыс! Фәдзыртаис мәм, әмә сыйнадағдар ақыдаин. Мәнәй афтә мә фәстә цәуыс әмә дын әз та ныхастә кодтон. Дзәкъул-ма ардәм әрис әмә мә къаваңдастәм хъав. Бафәлладтә?

– Фәллайтә нә бакодтон, фәлә мә дзәкъулы бос хъындары.

– Уйын дәр бадзәбәх кәндзыстым, фәлә хъәбәр фәләуу. Бирә нә нал хъәуы әмхәрд суайын, стәй уырдыгәй фаләмә фәзаудәр у, әмә нын әнциондәр уыдзән. Ныртәккә нә фәллад дәр суадззыстым.

Къасса кәм әвәрд уыди, уырдәм күү схәццә сты, уәд әрбадтысты. Темсыр дзәкъулы бос фәңзыбырдәр кодта, къәбәләй кәрәттә кардәй азамадта.

Доди әнәуый дәр мадзура уыди, фәлә йә ныр хәрзәнкъардәй күү федта Темсыр, уәд ын фәтәригъәд кодта. «Афонмәй ие ‘мәлләтә сә зәрдәйи дзәбәхән хъулай хъазынц, ие та скъолайы сты, мәнән та удхарәй мәлә... Әмә мә аххос дәр нәу. Гал кәмә нә вәйиы, уйын йә уәныңды дәр баифтынды».

Чысыл ауләфыдысты, стәй та ахәрд кодтой уәләмә. Бон ныронг ирд уыди, фәлә сә бирә нал хъуыди, әфциәгмә цы рагъыл базилын хъуыди, уырдәм, афтә хурныгуыләндыгәй әрбазындысты мигътә. Чысыл фәстәдәр, рагъымә әххәст нәма схәццә сты, афтә арвы цъәх никуыуал зынд, мит бәзджын тъыфыләй уарын байдыдта. Темсырән йә зәрдә бамағуыр, фәлә йәм уәддәр фәстәмә раздәхыны фәнд не ‘рцыд. Мигъ ныбадат кәмтү, бәлләттәм ничиуал зынди бынәй комы хъәутәй, әмә сә зәрдә ноджы ныммәгүүрдәр. Афтә сәм каст, цыма сәм хъәутә күү зыной, уәд бахъуыды сахат сә цуры февзәрдзысты әмә син баххуыс кәндзысты.

Рагъымә күү схәццә сты, уәд син тымыгъ дымгә үүциу цәф ныккодта сә цәсгом. Темсыр ма йә синәг сарәзта дымгәмә әмә афтәмәй цыди размә, фәлә Додийән цыма йә былтә раңавд, афтә цәхгәр фәзылд фәстәмә, сәр фәгуыбыр кодта әмә дзуццәг әрбадт.

– Дәхи фәхъәбәр кән әмә кәд фыццаг цыртмә схәццә уаиккам. Тынг дымгә күү вәйиы, уәд хъызт бирә нә хәссы, – ныфсытә ийин әвәры Темсыр.

Әнәбарыгомау сыйстад Доди әмә йә фыды аууэтты хъавгәйә араст и. Темсыр цәуы размә. «Размә», зәгъгә,

йәхимә афтә кәсү, әндәра кәдәм цәуы, ацу әмәй йә дыравзар. Сәрдигон цәугәйә ацы фәндагәй Темсырән иу къаҳдәф дәр әнәзында нәу, фәлә-ма йәм ныр акә! Зәххәй иу сау къуыбыр нал зыны, цәст ницы уыны. Цыма уәләйә нае уары, фәлә ағас кәмттәй ногуард мит сыйстад, расчыил әмә дымгәхәццә зәйә цәсгоммә ныккомкоммә, афтә кәсү бәлццәттәм. Уадидәгән цәсты къуырфытә митәй айдзаг вәййынц, уәжсчытыл уыдисны бәрц цъар авәры мит. «Цәй, кәд фенцайа, уәд уаргә бирәе нәма ракодта», – уәддәр ма ныфсытә әвәры Темсыр йәхицән әмә ләгәрди размә. Доди дәр архайы цәуыныл йә фыды фәстә, цы йә бон у, уымәй, фәлә бафәллад, йә хъару нал у арф миты ләгәрдин әмә дымгәимә тох кәнин.

Иу хатт Темсыры къаҳдәфтәй фәиппәрд, фәңудында әмә ногуард миты хъәпәни аирвәзт. Цалынмәй йә дзәкъулымә архайдта, уәдмәй йә къухы нал бафтыд йә фыдмә фәдзурын. Тыххәй-фыдәй рабырыд хъәпәнәй, фәлә Темсыры нал ауыдта. Фәтарст Доди. Йә дзыхы дзаг ныххъәр кодта. Байхъуиста. Нәй дзуапп никәцәй. Дыккаг, әртыккаг хъәрән дәр афтә. «Айафын ай хъәуы, кәннод фәдзәгъәл уыдзыстәм», – загъита йәхицән Доди әмә, цы йә бон уыд, уымәй тындын байдында Темсыры къаҳвәдтыл. Күзд фалдәр цыд, афтә фәд къаддәрәй-къаддәр зынди, стәй бынтондәр йә ныв бәрәг нал дардта, дымгәй йә митәй бамбәрзта. Ныр та ма кәдәм цәуа, кәм агура йә фыды? Иу-цалдәр хъәры ма ныккодта Доди, әмәй йәм Темсыры хъәр күү никәцәй әрбайхъуист, уәд йә мидбынаты әрхауд, цыма йә зәнгтә йә уәлә нал уыдисты, уйяу.

Әнәрхъуиды, әгүүдзәг ләгтыл нымад нае уыд Темсыр ағас хъәубәстү ‘хәсән. Цыбыркъух, әнәзәхх адәймагуәвгәйә, ахәм амәлтә кодта, әмәй йәм бирәтә хәләгәй дәр ма мардысты. Фәләй йыл цард уййәрц уәззая уаргъ әрәвәрдта, әмә цәргә-цәрәнбонты йә сәр схъил кәнин никүү бафәрәзта. «Кәдмә афтә уыдзән? Кәдмә хәсдзыстәм хор зымәгон әфцәгыл не ‘ккой? Ныр, мыййаг, ләппү күү бастай...» – күзд ахъуиды кодта, афтә фәкаст фәстәмә, әмә та Доди йә цуры нал. Цавдурау аzzад йә мидбынаты. Йә хъәләсү дзаг ныххъәр кодта, әмәй йәм дзуапп күүнә уыд, уәд къәсса ие ‘ккойә феппәрст, митыл ай әрәвәрдта, йә цуры йын ләдзәг әрсагъта,

ләдзәгыл йә хәлын әрмхудтәй* иу әркодта, фәстәмә цәугәйә бәрәг күйд дардтаид, афтә, әмә фәстәмә уайынмә фәци. Цәуы йәхи фәд-фәд, фәлә, күйд дардәр цәуы, афтә фәд сәфы, цәст әй дзәбәх нал әвзары. Әпүнфәстаг нал иртәста фәд, фәлә уәддәр уыңырдаәм кодта йә цыд. Уәвгәе йын йәхи нымадмә гәсгә бахаңцә афон дәр уыди Додимә. «Ардәм куы цыдтән, уәд дымгә галиуырдыгәй цыди. Ныр фәстәмә цәугәйә рахизырдыгәй күйд дыма, афтә куы хъавон, уәд хъуамә раст баңауон», – хъуыды кодта Темсыр әмә, хъәргәнгә, афтә сараңта йә цыд. Уый цәмәй зыдта, әмә дымгә бирә рәстәг иу фәндагыл наә цәуы. Темсыры әна-мондән, хурныгуыләнүрдыгәй дымын райдыта.

Доди, кәм ныллаууыд, уым миты уәлә бадгәйә бazzад. Бирә рәстәг наә рацыд, афтә йә хъусыл цайдәр хъәр ауад. Дзәбәхдәр байхъуиста, әмә – Темсыры хъәләс. Фестад әмә, цас йә бон уыд, уыйас ныххъәр кодта. Байхъуиста. Темсыр не ‘нцайы йә хъәрәй. Хъәр әм кәнни Доди дәр. Фәлә цы диссаг у: йә фыд әм күйд әвваҳсдәр цәуы, йә хъәләс дәр әм хъуамә афтә тынгдәр хъуыса, афтәмәй та кәд кәнни мынәгдәр. «Кәд әм дымгәйә наә хъуысы?» – фәтарсти Доди. Зәххы әмбуар, дам, ныхас тынгдәр хъуысы. Доди дзуццәг әрбадт әмә та ныххъәр кодта. Хәрзгәзәмә ма ауад йә хъустыл Темсыры уынәр, фыңцаг хатт кәңәй фехъуист, уырдыгәй наә, фәлә дард фәрсирдыгәй. «Наә мә хъусы әмә фәдзәгъәл кәнни», – нырдиаг кодта Доди әмә, йә хурхуадынdziә цайбәрц фәрәэтой, уыйас ныххъәр кодта. Фәлә наә! Фәцәуы Темсыр фыдбылызы фәндагыл, фәцәуы Додийы ныфс.

Бәргә ма архайдта Доди, фәлә хъәләс дәр ныффәсус. Дурты цәндау уәззау цыдәр ныббадт йә хъуыры, уләфән ын нал уыд, йә зәнгтә йә быны фәдыдагъ сты әмә йә дзәкъуыл уәлгоммә ‘рхауд.

6

Дымгә цәхгәр фәсабырдаәр. Мит дәр йә уарынәй бандад, фәлә мигъ афтә бәзджынәй әрбадт, әмә ләг дыууә-әртә къаҳдзәфәй дардәр йә развәндаг наә уыдта. Доди хаудәй бazzад йә мидбынаты. Йә хъуыды ницәуыл хәст кәнни, сәр

* Армхуд – әрмәст хистәр әнгүйләдзән кәм ис хицән агъуд, ахән әрмкъух.

зилы, әмәй ийн йәхәдәг дәр ницы ‘мбары: фынәй у әви хъал? Цәйдәр уынәр ауад йәхъустыл. «Кәд мәм әнәуи афтәкәссы», – ахъуыды кодта йәхинымәр. Ницәмәй йә ‘рдардта. Фәләт дыккаг хатт фәңди хъәр. Ёртыккаг хатт базыдта Темсыры хъәләс. Уәләмә фестын на бафәрәзта, фәләт бадгәйә ныхъхъәр кодта. Ёвәццәгән, хъәр ацы хатт фехъуисти Темсырмә, күндәфәстәмәй йәхи хъәр әввахсәрәй әрбайхъуист.

Темсыр әгәр ныффәллад, әмәй исдугмәй йә зәрды уыди хъәбәр ныхәстә скәнин йә фыртмә, фәләт йә мити хаудәй күни байиәфта, уәд ма әрмәст бафарста:

- Цы фәдә, Доди? Нә баргъәвстә?
- Нырма мын ницы у, фәлә...

– Әмәй дын күни загътон, дәхи цәуыл фыдәбонәй марыс, цәуылна мәм фәдзырдтай, фәсте күни бazzадтә, уәд? Мән дәр күни амардтай фыдәбонәй әмәй дәхи дәр.

- Хъәпәны ахаудтән әмәй дәм дзурын нал сферәзтон...
- Әмәй дәм күни хъәр кодтон, уәд та мәм цәуылна дзырдтай? Цас дзәгъәлы фәрахай-бахау кодтон!
- Әз дәр дәм хъәр кодтон, фәләт мә дымгәйә на хъуистай.
- Да къәхтә на басыдысты?
- Нә зонын...

Әңгәр сыйници зыдта Доди. Уәрджытәй дәләмә дыз-дыз кодтой къәхтә, әмәй бәрәг на хатыд: сый сты әви фәллад.

Темсыр асгәрста Додийи къәхтә, аууәрста ийн йә къухтә, йә миттә ийн аәрцагъта, стәй йә уәд афарста:

- Цы зәгъыс, Доди, афәраздзына ма цәуын? Ныр дымгә дәр нал у, әмәй нын әнцондәр уыдзән.
- Нә зонын, – дзуапп та радта Доди.
- Уәдә-ма да дзәкъул ардәм әри әмәй та афәлварәм. Мә күңдиз сәр бахәрәд, мәгуыры цы зәди хай скодта, уый. Ёниу, фәндаг күни уайд, уәд цәй зәд әмәй цәй цыдәр...

Доди сыйстад, фәләт цыма йә къәхтыл хъәдын цырагъы къуыдыртә баст уыди, – афтә сә айсын нал фәрәзта. Дзәкъул ие ‘ккөй кәй нал уыд, уый йә фәргогдәр кодта, әмәй та Темсыры фәстә әнәбәры араст.

Мит бирә нә рауарыд, әмәй кәд фалейә нәхирдыгәй исчитә раңыд, уәд нын уыдоны фәдым әнцион цәуән уыдзән. Кәд мигъ дәр уәлдәр сисид йәхи, уәдә әдзух афтә дәр кәм уыдзән! Мыйяг, нәхимә күнәуал ныххәцца уәм, уәддәр

фыццаг хъæуы бафысым кæндзыстæм æмæ райсом раджы нæхимæ уыдзыстæм.

Дзуры Темсыр. Ныфсджын кæны йæ фырты зæрдæ. Цæмæй зоны, Додий «нæ зонын» «нал фæразын» кæй амоны, уый.

Иудæвгар баудысты æдæвгæзы. «Хъумæ ныр æрбахæцçæ уыдаиккам, къæсса кæм ныуугытон, уырдæм, фæлæ кæм и, уæдæ?» – фæгуурысхо Темсыр. Мигбы тары дардмæ нæ уыны цæст, фæлæ уæддæр кæсның фæйнæрдæм. Нæй, никуыщæй зыны къæсса. Уæдæ кæм уыдзæн? Уыйбæрç бирæ дæр куынæ баразæй. Уый та дын дыккаг мардæрçыд. Хорхæссынмæ рацу, æмæ дæ къæсса дæр мауал ныххæсс. Агурын æй хъæуы, æндæр гæнæн нæй.

– Лæппу, ам уал бад, макуыдæм фæзил. Куы дæм дзурон, уæд-иу мæм хъæр кæн, – загъта Темсыр Додийæн, йæ лæдзæгын райста æмæ, уымæй сгаргæ, агурын байдыдта.

Бирæ фæцагуурудта, бирæ фæразил-базил кодта, фæлæ къæссыйыл йæ цæст никуы схæцыд. «Ныр мын цы зæгъдзысты нæ хъæубæстæ? Хорхæссынмæ ацыд, кæрдзын баҳордта æмæ афтидæй æрыздæхт фæстæмæ. Сывæллон æрхæцçæ кодта йæ дзæкъул, фæлæ дынджыр лæгæн йæ къæсса йе ‘ккойæ фесæфт. Фæстæмæ аздахтæуа æмæ уый дæр»...

Уæззау, æнкъард хъуыдитимæ раздæхт Темсыр. Йе ‘рба-цидмæ Доди дæр хъуыдитæ кодта. «Ныр æмбисбонæй фылдæр уыдзæн. Эз æфцæджы сæрмæ дæр нал сфæраздзынæн. Уым æрдæгвæндагыл куы бæззайæм, уæд дыууæйæ дæр фесæф-дзыстæм. Мæ аххосæй... Фæстæмæ аздахгæйæ дæр, цæмæй зо-нын, куыд уыдзæн! Стæй бинонтæ дæр афонмæ æххормагæй... Темсыр къæсса куынæуал ссара, уæддæр уал дзæкъул куы ахæс-са, уæд къуырилаг уыдзæн. Эз ма кæд фæстæмæ ныффæразон, уæд хорз, кæннод дæр»... – Мæстыйæ æрбаздæхт Темсыр. Нырма ницы бæрæг фæндыл ныллæууыд æмæ йæ тар хъуыдитимæ иу-дзæвгар æнæдзургæйæ бæззад. Доди йæм хæрдмæ скаст æмæ, æрхæндæг хъæлæсæй дзуры:

– Темæ, æз нал афæраздзынæн, фæлæ мæнæ дзæкъул айс æмæ ацу нæхимæ...

Темсыр фестъæлфыд. «Уый та куыд? Дзæгъæлы не скодта йæ фырт уыцы ныхас!» Исдугмæ дзурын дæр ницыуал сфæрæзта. Сонт фарст акодта лæппуйы.

– Эмæ ды та?

– Эз, кæд фæирд уа, уæд фæстæмæ, дысон кæмæ уыдыштæм,

уыдомнæ ныццаудзынæн, стæй, исчитæ куы цæуа нæхимæ, уæд уыдонимæ рацæудзынæн,

Цæстисыг згъоры уазал цæсгомыл. Йæ фыд æй куыд нæ уына, афтæ ма сæ хæлын æрмхудæй асæрфы.

Хуымæтæджы тарст нæ фækодта Темсыр. Уыциу гæпп ба-кодта йæ фыртмæ.

— Цы кæнис, Доди? Стæ-ма, удæгас ма дæ? Уæй, цæй æнамонд боны райгуыртæн, цæ! — йæ дзыхыдзаг нырдиаг кодта Темсыр.

Никæмæ фехъуист йæ хъæр. Äгомыг къæдзæхтæ бæзджын кæрцы мидæг мигъы аууон ныффынæй сты, хъуыды дæр нæ кæнинц хорхæссæджы. Бирæ фæндагонтæ фæцыд ай хуызæн бонты сæ дæлбïнты. Уазæгхор гуымирытæ, иу стæмæй фæстæмæ, никæй афæндараст кодтой сæ къæсæрæй.

Февнæлдта Темсыр Додимæ.

— Дæ къухтæ басыдысты? Дæ къæхтæм мит ныккал? Рав-дис-ма дæ къухтæ, — дзуапмæ дæр нал æнхъæлмæ кæсы Темсыр, афтæмæй лæбуры Додийы къухтæм, сгары къæхтæ, йæ салд зачъетыл йæ цæстисыг уайы, афтæмæй.

Доди йæ фыды кæугæ куы федта, уæд ын фæтæригъæд код-та æмæ йæ фæндыд, исты зæрдæфæлæуүен ныхас ын куы загъ-таид, фæлæ йæ къухы ницы бафтыд.

Бирæ хорздинæтæ ‘нхъæл никуы уыд Доди йæ царды бон-ты. Йæ чысылæй фæстæмæ йæ хуыздæр бæллиц үyди скъо-ламæ цæуын. Фæлæ йæ ныртæккæ исчи куы бафæрсиid, цы хуыз-дæр дæ хъæуы, уæд загътаид: сæ къæсса куы ссариккой, стæй, Дзæуджыхъæуæй-иу чи ‘рцыд, уыдон цы тыхджын Болайы ныхас кодтой, Доди дæр афтæ тыхджын куы фестид, къæсса дæр æмæ дзæкъул дæр йе ‘ккой куы баппариid æмæ, Темсыры разæй лæгæрдгæйæ, абон сæ хæдзармæ куы ныххæцæ уаиккой.

Уыциу хъуыдитæй цыма йæхæдæг дæр фæныфæджындæр æмæ дзууры:

— Темæ, æмæ мын ницы уыдзæн, ницы. Куы фæирд уа, уæд мæхæдæг фæндаг ссардзынæн нæ дысоны фысымтæм. Фæлæ ды ацу нæхимæ, кæннод баталынг уыдзæн.

Ницы сдзырдта Темсыр Додийы ныхасмæ, йæ цæстытæ мигъы фæлммæ ныццавта, хъуыдитæ нылхынць сты сæры. «Кæд фæирд уа...» Äмæ ирд куы фæуаид, уæд та ма цæуыл тыхсиккой! Къæсса дæр ссариккой, фæндаг дæр нал рæдииккой. Бæллæх дæр уый у, æмæ ирд кæй нæу.

Цалынмæ къæсса агуырдтой, ныхæстæ кодтой, уæдмæ бон дæр йæ цыд кодта, æмæ та дымгæ дæр йæ кæнон райдыдта. Хуыздæр гæнæн нал уыд, æмæ Темсыр сфæнд кодта фæстæмæ аздахын.

— Дæхи фæцырд кæн, Доди, æмæ цæуæм фæстæмæ, — тыхарæст хъæлдзæгæй дзуры Темсыр, — дæкъул йæ уæхскыл бавæрдта æмæ схæцыд Додийы къухыл.

Раздæхтысты. Ауадысты иудзæвгар фæзауы. Темсыр æд дæкъул цæуы разæй, йæ фæстæ æнæбары хылд кæны Доди. Ныр хъуамæ бахæцçæ уыдаиккой фæуырдыгæнæнмæ, фæлæ куыд æрæгмæ? «Кæд та раст фæндагыл наэ цæуæм?» — куыд ахъуыды кодта Темсыр, афтæ — «Æллæх!» — зæгъгæ, Додийы тækкæ раз æрбадæлдзæх. Лæппу нырдиаг кодта, фæлæ уайтагъд йæ фыды дзурын йæ хъустыл ауад:

— Æнцад лæуу дæ бынаты! Ницы мын у. — Уыцы ныхас дæр та зæрдæфæлæууынæн уыди. Темсыр аирвæст цæхгæркъул æрхы. Хаугæ бирæ наэ ныккодта, фæлæ йæ зæнг цыргъ къæйдурмæ ныххаста æмæ æгасæй, суанг агъды рæбынмæ, авдæрзти. Дзæкъул дæр аскъуыд, æмæ дзы гага дæр нал аззад. Тыхтæй-амæлтæй кæуылдæрты рахылд Темсыр. Зæнджы туг нал æнцад, æмæ йæ дзæкъулæй æрбатыхта.

— Фæндараст наэ фестæм, Доди, — дзуры йæ зæнгтухгæйæ, — куынæуал дын афæразон, уымæй тас у, мæ зæнг мæ слæууын наэ уадзы. Уæд та, нæхирдыгæй чи рацыд, ахæм цæуджытыл куы фембæлиkkam.

Темсыр цасдæр æнæдзургæйæ алæууыд, стæй йæ фыртмæ бакаст. Хатыркураæт æмæ лæгъстæгæнæг цы хъæлæсы хаттæй фæдзуры, ахæм хуызы фærсы:

— Доди, цымæ, дæхæдæг ныццæуынæн ницы бакæнай? Нæ хæстæджытæн куы фехъусын кæнис, уæд мæм кæд фæдисы рацауиккой.

Ницы йæм сдзырдта Доди. Къуыбар цæстысыг ын æхсы йæ цæсгом, йæ уæрджытыл ма тыххæй лæууы.

— Эз уæддæр чысыл наэ ацарадтæн. Фæлæ ды куы бахъомыл уай, уæд уæддæр уыцы фæндагæн искуы æнæ аразгæ нæй, æмæ-иу дæхицæн бæх æмæ уæрдонæн исты амал скæн, æмæ уæд мæ хуызæн удхар нал кæндзынаæ.

«Кæд мæ ныхæстæй лæппуы зæрдæ мæгуыр кæны, æмæ йæ ныфс сæтты», — ахъуыды кодта Темсыр æмæ цæхгæр фæзылд:

— Кәугә ма кән, мәнә фалдәрты баңауәм әмә уым дәләмә быргә уәddәр кәндзыстәм.

Йә хуыз фәңғид Темсырән. «Кәд та фәдзәгъәл стәм?.. Уә, цъамматә дын нывонд фәүой, цы фәндаг дә! Мә къехтә дыл куы байхсыдысты, уәд ныр куыд фендер дә!» Нә, фәндаг нә фендер. Темсыры аххос дәр нәу. Цәст – амонәг, әмә цәст ницы уыны. Къах куырм у, агууәнк ыл нәй.

Темсыры йә зәнг әрләууын нә уадзы, фәлә уәddәр ләгәрди дәләмә, санчъехтә кәнүй йә дзәбәх къаха. Уәddәр уырдыгмә әнцондәр у, хәрдмә афтәмәй әртә къаңдзәфы дәр не сферазид. Иу ран сә раз бәрәг фәүүрдыгдәр. Темсыр йә хәлын кәрцы фәдджитә йә быны әрбакодта әмә абырыд дәләмә. Афтәмәй әнцондәр у йәхиицән дәр әмә Додийән дәр.

— Тәрсә ма кән, Доди, ныртәккә хъарм пеңзи фарсмә...

Әвиппайды йә раз сау адарда.

— Къәдзәх! Фәстәмә! – әваст цъәхахст фәкодта Темсыр. Бәргә ма фәләбүрдта удисәджы ‘внаелдәй йәхи фәуромынмә, фәлә цәуыл фәхәца – къухтә ногуард миты афардәг сты, әмә ауындузәг къәдзәхы сәрәй мигъы фәлмы аныгъуыл...

Нал баххәст кодта Доди йә фыды фәдзәхст. Нал аздәхт фәстәмә. Бәстә мигъимә зилдүх кәнүй йә алыварс, сәр зилү, цәстистә тартә кәнүинц, фәңудыдта әмә Темәйы фәдым коммә ахаудта.

...Арф ингәнкомы та сәмбәлдысты фыд әмә фырт, фәлә ацы хатт кәрәдзи нал базыдтой.

ХҮР СКАСӘНЫРДӘМ НӘ НЫГУЫЛЫ

Нарәг ком йә ных кәдәм бахаста, тәккә әфцәгрәбын къәдзәх къуылдымыл, раджы кәддәр, хуымзәхх ма галдармәй куы барстой, хъrimag топп йә хәтәлә дзагхорыл куы уәй кодтой, уыңы заманы ацы фыран әрцардысты цалдәр хәдзары. Хъәуы алфамбылай хъәды мыгагәй зади лыстәг бәрз әмә фугә. Фугә – адәмән сәхи хуызән – фәразон алцәмән дәр, тых кодта бәрзыл, әмә сыйнәгтәй, цыма әнәбары рауад, афтә хъәуән йә ном бazzад – Фугәджын.

Зәхх, хуымгәнди зәхх, диссагән бazzади. Ләууынц ныр дәр ма къәдзәхы риутыл дурын зәхгәс фыдәлтыккон мәсгүйтә.

Бирә топпыхос бахардз мыггәгты ‘хсән, бирә зды нәмгуытә батъәпән мәсгүйты дуртыл – зәххы сәрыл.

«Галау уәзәгәй, каркау ныхбынәй» – удуәлдай тохы руаджы адәм скодтой къаннәг хұмыы гәппәлтә әмә цәрүн байдытой.

Әмә дын рацәй-рабон, әмә уыцы зәхх «разынд» әлдары зәхх. Тыхджын цы нә кәны! Паддзахы әфсады руаджы мәгүыр адәмыл әлдәрттә әрәвәрдтой цагъары ‘фсондз.

Цыдысты азтә. Паддзәхтә ивтой кәрәдзи, әлдар йә зәхх әмә йә цагъар адәмы ләвәрдта йә фыртмә. Фугәджын дәр цыди къухәй-къухмә.

Фәлә изаманы ныррызти зәхх, сәнкъуысыд дуне, әнәкәрон цы цагъары рәхыс хуыдтой, уый аскъуыд. Паддзахы нал аивта паддзах, әлдар нал радта дәгъәлтә йә фыртмә. Уыцы аз Фугәджын дәр нал радта әлдарән дәсәм хай, райхъ-ал йә фынәйә. Сапджен уыгәрдәнты, фыбын архыты, зәйуат фәндәгтүл әрдзимә мәләтдзаг хәст чи кодта, уыдон ныр әлдәртты фәсдзәуин меньшевикты хиңаудимә хъазуат тох райдытой.

* * *

Комы рахизәны Хъәргәнән къуылдымы сәрмә фәзынди фәздәджы къуымбіл. Йә бакомкоммә Цырагъдан комы дәр әрбадти фәздәг.

Судзыңц хъәутә...

Хъәумә ‘ввахс уәлвәндаг бады урсачье зәронд ләг. Сау фысдзарм худы билтә әрәнцадысты бәзджын әрфгуытыл. Цъәх фәсмын цухъхъа әмә әргъәвәгджын рон нарәг әрбал-вәстий зәронд, фәлә фидауцджын уәнгтә. Даргъ фәсмын зәнгәйттә, сәракрәхсәнджын фәсмын уәлфад дзабыртә. Астәуыл – хъама, йә кәрдзәмә стәнхъ фәрәдывстытә, ранәй-рәттү аәрттиви йә ком дәр. Галиу фарсыл – ирон аәхсар-гард. Фәсрөн зулаив тъыст – ирон аәхсанджын дамбаца, къорд азты әвнәлд кәмә нал уыди әмә згә кәуыл схәңцид, ахәм. Рагәй нал баҳәццә йә хиңауы къух ацы хотыхмә. Бәргә ма сәрттывта дамбацайы хәтәл, цәуктәйән йә хәдфарсмә әвзистәй нывәфтыд дәр разынд гәзәмә, фәлә уәддәр әнцад-дзинады әнусон знаг – бур згә, дзуарәйрынчынау, фәхәбуз кодта фыдәлты хәзнийай.

Зәронд ләгән йә къухы – ставд, къалиуджын ләдзәг, йә кәрон – әфсәйнаг арц конд. Ләдзәджы фындың әрсагъта зәххы, хъавән къалиуы цур әрәвәрдта дыууә къухы әмә сыл әрүагъта йә сәр. Йә цуры лыстәг михыл – чысыл урс хәцьил конд. Урс тырыса. Састы нысан.

Цымә, чи ‘рхъуыды кодта урс тырыса? Урс цәмән? Сау боналы сау хуыз хуыздәр куы фидауы! Дзанг нә зоны уый.

Әрбакәсәнәй фехъуист топпы гәрах. Дыккаг дәр. Дзанг йә сәрыл схәцыд. Фәцыд әртыккаг гәрах, әмә Дзанг систад.

Әрбацәуынц меньшевикты ‘фсад’.

Цавдурау ләууы Дзанг йә мидбынаты. Йе ‘ргом – хъәумә здәхт, йә галиу фарс – әрбацәуәнмә. Йә зәрдә нә тәрәй йә цәститә зәххәй фәиртасын, фәлә та уәддәр нал фәләууы әмә бакәсү әдзәрәг хъәумә. Күйдзы рәйин дәр дзы нал хъуысы. Уәртә дын уый та Ныхасы фәз. Афтид сты мәсүдҗы раз бадән дуртә. Кәс-ма: къуырттон карк йә цынууты разәй әрбазынд Ныхасы фәзы. Гәдү әрныгъуылд кауы аууон, стәй йәхи ныццавта цынуутәй иуыл, карк гәдыйил йәхи андәгъта, схъуын сты, тонынц кәрәдзи. Ничи сә уыны. Әрмәст кауы сәрәй әрдиаг кәнү уасәг. Оу, мәнә диссәгтә! Бонсихор-фон! Тәккә әгүистдәр рәстәдҗы – хуымгәнәнтәй хосгәрдәнү ‘хәен’.

Фәдзырдтой Дзангән йә фырттә, фәхатысты йәм йә хъәубәстә дәр, уәддәр лиздын нә акуымдта. «Худинаң фәүйдизистәм, ам дзәгъәләй куы амәлай, уәд», – ләгъстә кодтой бинонтә, фәлә Дзанг уәддәр нә басаст.

– Әз зәронд ләг дән, – дзырдта уый, – мәнән та цы кәндзысты! Кәд ма иу мусы къуым әнәсигъыд ныуудзой, уәд уым баләсдзынән... Уалынмә... Ау! Цавәр у! Никуыма фехъуистон, фыдгәнәдҗы уәлахиз бирә ахаста, уый. Сымах дәр фәстәмә ардәм хъәуу.

Ахәм дзуапп ләвәрдта Дзанг, чи йәм хатыд, уыдонән, фәлә ма йәхинимәрү афтә дәр хъуыды кодта: «Хъәуу ничиуал бazzад. Әдзәрәг хъәуәй цәмәй хъуамә фәтәрса знаг? Кәд адәм сты меньшевиктә, уәд сәм баҳатдзынән, әмә кәд хъәу нал басудзиккой».

Ахәм фәндимә ләууы ныр Дзанг хъәумә әрбахизәнү йә урсхәцьил тырысайы цур. Фыдәлтыккон зонд ныры знаджы раз дәр ләууы йә заманы дарәсү. Ници бакәнинаг у Дзанг

йæ хотыхтæй, æрмæст «знаджы раз дæр аргъ лæджы ныхасæн ис, лæг та йæ бакастæй дæр хъуамæ лæджы хуызæн уа», – хъуыды кодта Дзанг æмæ скодта йæ бæрæгбоны цухъхъа. Кард, хъама æмæ дамбаца дæр – йæ уæлæ. Æцæг йæ дамбаца æнæиф-тыгъдæй хæссынмæ хъавыд, фæлæ фефсæрмы, цыма хъазтмæ цыди æмæ йын йæ заманы фæсивæдæй исчи уайдзæф бакодтаид, афтæ. Кæмдæр йæ къухы бафтыд нырыккон фондзæхстоны гилдз: Дзанг ын йæ топпыхос рауагъта æмæ уымæй сифтыгъта дамбаца, кæддæр йæ рæстæджы хъабахъ кæнæ нысанмæ æхсгæйæ стыр лæвæрттæ кæмæй æмбылдта, уыцы дамбаца.

Лæууы Дзанг, лæгау лæгæн куыд æмбæлы, ахæм хуызы.

Знаджы æфсæддонтæ æрбахæццæ сты. Афицертæй иу бакаст Дзангмæ, йæ дзыхы дзаг ныххудтис æмæ дзуры ие ‘мбал афицермæ:

– Кæс-ма, батоно, Калачы музейæн ды цахæм агуырдтай, уæрттæ дын ахæм бынылзад ирон лæг.

Дзанг æнцад лæууы. Бацыдышты йæм.

– Цы дæ хъæуы, зæронд лæг? – фæрсы йæ афицер.

Дзанг йæ лæдзæг зæххыл æрçавта æмæ, йæ къухæй Фугæджынмæ амонгæйæ, дзуры:

– Знаджы охыл æрбацыдистут næ кæмтты. Уæлахиз дæр фестут. Иунæг хæцæг лæг дæр нал бæззад næ хъæуы...

– Цы дзуры, цы? Марадз-ма, йæ диссаджы хотыхтæ йын райс æмæ йæ ракæн! – дардгомауæй ацамыдта хистæр афицер æфсæддонтæй иуæн.

Æфсæддон бауд Дзангмæ. «Æри» дæр næ загъта, афтæмæй бавнæлдта зæронд лæгæн йæ фæсрон дамбацамæ. Дзанг феуæгъд кодта тырысайы хъæд, æфсæддоны цонг асхуыста, чысыл фæстæдæр алæууыд æмæ йæ къух йæ хъамайы сæрлыл æрæвæрдта.

– Ракæн æй афтæмæй! – фехъуыст та афицеры ныхас.

Æфсæддонтæ æрæмбырд сты Ныхасы фæзмæ. Афицертæ дыууæйæ æмæ ма гвардионтæй иу къорд уым бæззадысты, иннæтæ хæдзæртты зилиныл фесты. Иугай-дыгай здæхтысты фæстæмæ дзагармæй. Цыхты гуымбылтæ, царвы хъуырауттæ, дарæсы хæррæгтæ, къумбилтæ сцагъд кодтои* уынджы. Уæдмæ та уал афицертæ худæгæй мардысты Дзангыл. Æрæмбырд сты гвардионтæ. Сæ иуæн йæ къухы – иу зæронд газет, хæдзæрттæй кæмдæр кæй ссардта, ахæм. Иннæ гвардионтæ йæ алыварс амбырд сты, алчидæр сæ систа йæ тамакойы чыссæ, æмæ афтæмæй газет

къухәй-къухмә ацыд. Афицертәй иу фәкомкоммә газетмә. Бакаст стыр дамгъәтәй фыст «КЕРМЕН». Бахаста йә хистәр афицермә.

— Цәгатаг большевикон газет... Райдайут!

Уыцы дзырдмә гвардионта фәпүрх сты фәйнәрдәм. Ахуыр уыдысты уыцы ныхасыл, әмбәрстой йә. Фәлә йә Дзанг дәр базыдта. Уәдә ма ‘ндәр цәмәй загътаид афицер «райдайут»? Хәдзәрттә сын къаҳт күбы фесты.

— Афицер! Әз зәронд ләг дән. Цыртձәвән дур дәм, мыйиаг, күниә дзуры... Цәмән судзыс хәдзәрттә?

— Зәронды буар уазал кәны, кәд схъарм уаис. Худәгәй мәлүнц дыууә хистәр афицеры.

— Раздах дә адәмы, афицер! — хъәрдәр әмә тызмәгдәрәй зәгъы Дзанг.

Үәддәр та худәгәй бакъәцәл сты. Худынц иннае ‘фсаеддонтә дәр, әрмәст иу-цалдәрәй ләууынц хицән къордәй әмә әдзынаәг каст кәнинц Дзангмә. Дзуапп райсын әнхъәл Дзанг йә цәст рахәссы афицертыл, гвардионтыл. Уыны бур ахуырст нымәтын цыбыр цинелтә, кәттаг хәдәттә, сә раз сойә сайрттывд кәмән кәны, ахәмтә.

Хъәуы иу кәронәй скалди фәздәг.

— Афицер, раздах дә адәмы!

Үәддәр та дзуаппы бәстү — худын... Фырмәстәй йә сәр разылд Дзангән. Йә цәсттытыл ма уайы цъәх фәздәг, бур цинелтә, цыма бәстәй йә хуыз аивта.

— Дә цүххъя цинеләй ивынмә хъавыс? И? Гъей, Ос-бәгъатыр! Ха-ха! — ныххудтис афицер әмә Дзанджы дысмә бавнәлдта.

Дзанг фесхъиудта.

— Ивын, зәгъыс? Ахәм бур нымәт махмә саргъы бын дарынц, саргъы бын!

Уыцы ныхас хъыг уыдис дыууә афицерән дәр. Сә иу мәстджынәй дзуры:

— Хуыздәр дын уыдаид, зәронд хәррәгъ, дә зәронд стджытә ды дәр иннәтаяу фәсәфцәгмә күбы ахастаис, уәд.

— Әз зәронд дән, афицер, тагъд әрыйздахинаң чи у, фәс-хохмә уыдан ацыдысты.

Хъәугәрәттәй арт хъәуы астәумә хәстәг кәнин байдыдта. Фәздәг. Бур цинелтә. Пиллон гәпп кәны иу хәдзарәй иннәмә. Судзынц фыдәлтыккон тымбыл хъәдәй агъуыст сы-

джытсәр хәдзәрттә, әнәхатыр зынджы амәддаг кәнынц Ҿәргә-Ҿәрәнбонты конд фәллой.

Дзанджы дывәлдах ныхас бамбәрста афицер әмә ноджы смәстү.

— Гъе, зәронд халон, агәр бирә дә бахъәудән әнхъәлмә кәсын. Нымбийдзынә ам. Фаләмә чи алыгъд, уыдон аныгуылдысты әмә нал скәсдзысты. Цәугә дә большевиктәм әмә сын радзур ног хабәрттә. Кәд дә фәрсой, кәцәй әрцидтә, зәгъгә, уәд-иу зәгъ, кәддәр Хуссар Ир кәй хуыдтой, уырдыгәй, фәлә, зәгъ, ныр уый нал и әмә нал уыңдән.

Арт әвваҳсәр әrbахәццә. Уәззау уыдысты сискүул сыйджытсәр хәдзәрттә судзынма, фәлә гвардионтә әхсидавы бырынкъәй схүистой зынг иу хәдзарәй иннәмә. Ныр та ма җәмә ‘нхъәлмә кәса Дзант? Ницы раудад йә фәндәй. Хъәу судзы. Әмә уәд фәхъәр кодта афицеры:

— Мәңг зәгъыс, афицер! Хур скәсәнүрдәм нә ныгуылы, наәдәр Ҿәгатмә! Ардәм сә хъәуы!

Арт бахәццә Дзантгән йәхи хәдзармә. Уәлхәдзары хуыкком-рудзгуытәй арт әмә фәздәг хәрдмә әппарынц сәхи.

— Уыныс, афицер! Уый мә хәдзар судзы.

— Әмә уәдә куыд әнхъәлдтай?

— Уәдә әз дәр йемә судзын. Фәлә-ма хъус! Әрмәст дәуыл уынын кард де ‘фсадәй. Әвәццәгән, се ‘ппәты ‘хсар дәумә ис. Слас-ма йә!

Бәзджын урсхәццә әрфгуытә әруәз кодтой Ҿәститыл, Ҿәсгомы әңцъылд царм ноджы әрхытә әмә адгуытә фестад, зәрдә нал уромы йә масть. Әхсаргард әрттиви Дзанджы къухы.

— Слас дә кард, афицер, кәд дәм ләджен тут ис, уәд!

Әмә та мәстәлгъәд ләджен кады сидт фәци афицерты худәдҗы бын. Худынц уыдон, фәлә әфсәеддонтәй бирә, дисмә кәсәетау, кәсүнц зәрондмә, сә Ҿәститә дзы нал исынц.

Уә, мәгуыр зәронд Дзант! Цал әмә цал фәнды аивтай! Дә зәрды уыд хъәу фервәзын кәнын. Ницы раудад уымәй. Күйдән баиргъәвән ис, фәлә бирәгъ иргъәвүн дәр не ‘мбары, худәгәй дыл мәлүнц. Дә масть райсынмә хъавыдтә дә карды комәй, әмә та дә кады сидт дәр худәдҗы хос фәци де знагән.

Хистәр афицер худынәй куы бафсәст, уәд дзуры:

— О зәронд хәррәг! Әз дыл мә куыдз сраейын дәр нә бауаддзынән, уый дәр дын агәр кад уаид, фәлә дә зәронд

стджытә алас, цалынмә дәхәдәг дәр нә бавзалы дә, уәдмә.

– Дзуапп ратт мә сидтән, кәд хәппуд нә дә, уәд!

– Зәронд әррайә зәронд куыздәр у, әз мә кард дә хуызэттәм нә ласын, зәронд хәрәг.

– Гъе, уәздан афицер, хуы дзурын куы зонид, уәд дәр ахәм ныхас зәгъын йә цәсгом нә бахъәцид.

Нәй! Ницы та цәуы ам дәр дә фәндөнәй, Дзанг. Ныртәккә цы загътай афицерән, ды дәхәдәг ахәм әфхәрд никәмән ныббарис, фәлә, уәздан кәй схуыдтай, уый та цы бакодта? Сисгәрон бадән дурыл бады әмә дыл уырдыгәй әрбату кодта. Гъе, уый дын йә дзуапп. Ныр та ма цы әрымысдзынә?

Уәddәр та, әхсонджын дамбацайау, фыдаелтыккон зонд фәтых ис Дзангыл әмә ма иу хатт бафәлвәрдта. Ау! Худинағыл худын цы адәм нә зонынц, уыдон хъуамә адәм дәр ма хуийной.

– Иу ныхас ма, афицер! – фәхъәр кодта Дзанг. – Де ‘взаг әлгъитынмә хорз арәхсы, ту кәнынәй дә теуа дәр нә амбулдән, фәлә ма мәм иу ныхасмә байхъус. Иунәг зәронд ләг фембәлд ацы хъәуы раз дәуыл знаджы охыл, әмә фәтарстә. Дә хәппуд зәрдә дә худәжды бамбәхстай. Фәләма бакәс де ‘фсәеддонтәм! Уыдон та дәуыл худынц. Дә абоны хъару дын искуы әрымысдзысты. Файна ләгән әй уәддәр радзурдзысты. Бакәс-ма сәм, бакәс!

Афицер худәенбыләй йә цәст ахаста ие ‘фсәеддонтыл. Әмә, кәс-ма, әңәг йә кәстәр афицер, мәстәймарәгау, хинхудт кәны. Уәд гвардионтә та? Кәмә дзы бакәсы, уый йәхи иннәрдәм кәсәг скәны. Федта афицер әлгъаг, мәстәймарәг цәстәнгас. Чи зоны, ацы хатт фәрәестәмә Дзанджы хъавд. Йә кард мәстүст тъыст әркодта йә кәрддәзәмы әмә дзурь.

– Уәдә кард хәрәжды саргъыл әрцауындаң дәр ис. Уый бәстү дә разы әхсидав бабәтт дә астәуыл, хъәбатыр уымәй дә!

Үыңы ныхасмә афицер кардәлвәстәй фәгәпп ласта. Дыууә цонджы, дыууә карды хъуамә скәнәй иуән кад, иннәмән – худинағ. Рагәй нал райста Дзанг йә къухмә ацы хәцәнгарз, фәлә фидар у нырма йә цонджы хъул.

Гвардионтә әрбамбырд сты хәцдҗыты алыварс. Дзанг арәхстдҗын әвнәлд куы фәкәны, уәд та афицертәй иу февналы йә дамбацамә, куы та, цымы ие ‘мбалы кард йәхи къухы ис, афтә архайын райдайы.

Әхсаргәрдә кәрәдзийыл расәрф-басәрфәй Дзанг уайтагъд афәлмәңди. Әвиппайды иу къаҳдзәф фәстәдәр аләү-үид әмәе кард расәрфта йе знагыл. Әххәст нә бахәцца кард, афицеры бәрзәйыл гәзәмә баниздәвд йәе бырынкъ. Дыккаг риуыгъд къухы нал бафтыд. Фәңцид гәрах. Дзанг фәләбүрдта йә галиу үәхскмә, әрхауд йә мидбынаты. Сагъдауәй аззадысты әфсәддонтә. Афицертәй иуы къухы федтой дамбаца. Хорз нә фәкаст үыцы Фәскүймәй әхст кәмәдәрты. Дзанг әмбонды цур әрхауд. Фырмәстәй йә Җәстисыг нал баураәтта. Әхсгә чи фәкодта, уый йәм баңыд әмәе йын ехсы бырынкъәй йәхудмә бавнәлдта. – Кәуыс, зәронд хәрәг! Ку, ку!

– Уәй, сау афицер. Иу ныхас ма дәумә дәр. Махмә туг Җәстисыгәй нае фехсынц.

Фәңцид дыккаг гәрах, әмәе сау афицер, Дзанджы үәхск чи фәңәф кодта, уый дәлгоммә ахауд. Кәй ницәмә дардтой, музейы нывәринаг кәй хүйдтой, үыцы әхсөнджын дамбаца Дзанджы фәндөн баххәст кодта. Федта ма Дзанг, афицер йәзәрдәмә күүд февнәлдта, уый. Йә раны сәмбәлд тымбыл зды наемыг.

Сонт худт ныккодта Дзанг йә дзыхы дзаг. Йә галиу цонг нал стасыд, фәләе рахизәй дамбаца йә хъуырмә әрбалвәста, ныхъхъәбис ын кодта. Уый уәлвәд фәңцид әртыккаг гәрах, әмәе Дзанг адәргъ зәххыл. Адәм фәптирх сты. Сириә сты гәрәхтә Дзанджырдәм. Уымән та ма цы уәлдай үид! Кардай йемә чи хәңцид, уый райста йә сәрүлхәңдҗы туг. Фәләе һәмгуытәй иу әфсәддонтәй кәйдәр рәстдзәвин хъавдәй әрбаңыди әмәе Дзанджы марәт афицеры сәримагъз ныппирх кодта.

Әрсабыр әхст. Кәстәр афицертәй иу бауад Дзангмә, йә къахәй йә скъуырдта. Әрәвнәлдта дамбацамә. Райсынмә йә хъавыд, фәләе зәронды әнгүйлдзтә афтә нындағъдысты дамбацайыл, әмәе ракъәдз кәнын дәр нае бакуымдтой. Топпы хъәдәй ныңғыцъәл кодтой мард әнгүйлдзтә.

...Арты пиллон әрминаң. Калд сыйджытцары бынәй ма әрдәгсигъд хъәдтә цъәх фәздәг уадзынц, әмгуыдын амад тъәпәнсәр хәдзәрттә къахыртәй ләууынц, марды әнәсәр чырынтау гомәй бazzадысты, сәе дурын къултә сырх адардтой мидәгәй, әдде фәсау сты.

Мәнәе дын уый та, Дзанджы хәдзары раз цы рәхснәг

бәрзонд бәрз бәлас зади, уйй. Хәдзарыл арт куы сирвәзт, уәд уйй тәвд бахәццә бәрзмә. Лыстәгәвзаг сыйтәртә әрбатымбыл сты, цылләхуыз даргъ лыстәг къалиутә уәлхъәдәй асау сты әмә зәхмә згъәлын байдыдтой. Бәласән йә зәнджы царм арты тәвдмә әрбанцьылдтә, әрбампыйлд, маргәй мәләгаяу, әрбакъәдзтә, стәй йәм пиллон куы бахәццә, уәд ссыгъди әмә амард. Рәсугъд фәлиист бәлас ныр дәрзәг сау фәсмынәй саутә әркодта, царциаты диссәгтән, әбуалгъ фыдракәндән хъәуы бәстастәу саударәг бazzад...

Гварди хъәүәй араст сты әмә ахәрд кодтой әфцәгыл уәләмә.

Цәмә? Фугәджынәй фаләмә, әфцәгмә, иунәг хәдзар дәр нал ис. Цәмә ма дзы цәуынц?

Хъал цы næ кәнү! Әфцәджы сәрәй фаләмә – советон бәстә, советон Цәгат Ирыстон. Уырдәм сын къах нывәрән нәй. Цәмә ма цәуынц әгас әфсадәй әфцәджы сәрмә?

Хъал цы næ кәнү! Фәлә ницәйагән йә хъуыдитә дәр ницәйаг вәййынц. Меньшевикты хицауад сഫәнд кодта, цәмәй советон бәстәйи арән әнусәй-әнусмә бazzайа Хъазыбеджы хохәй Мамысоны ‘фцәгмә, цәмәй Хүссар Ирыстон мауал уа, цәмәй Кавказы бәрзонд урсбарц бәхән йә хүссары уаргъ ахая.

Чи фәмард, уыцы хистәр афицеры бәллиц рагәй зыдтой иннә афицертә. Уымән йә фәнд уыдис тәккә әфцәджы сәр стыр митинг саразын, уәлахиздзинады митинг.

Нал ын бантыст уйй. Фәлә иннә афицертә сә зәрдыл бадардтой сә хистәры бәллиц әмә, кәд удәгасәй нал сирвәзт әфцәджы сәрмә, уәддәр әй мардәй фәхәссынц семә уәләмә.

Хъал цы næ кәнү! Ницыфенәг цәмәйты næ хъазы!

Цәуынц гвардион әфсад уәләмә. Дынуә марды дәр – семә.

...Уәле, әфцәгыл әрбахизән къахыры фәзынд иу ләг... дыккаг... фылдаәрәй-фылдаәр... СбираЇ сты. Сә сәрмә, тәккә цъуппыл, иу партизаны къухы фәйлауы дзәбуг әмә әхсырф нывәфтыдимә сырх тырыса. Рауырдыг кодтой дәләмә. Фәңыд топпы гәрәхтә...

Уыдон – лигъдон адәм, партизантә. Сә уаргъ, әнәхайыры уәззазу уаргъ: бинонтә, фос әмә фәллой – хәстон ләдҗы хъадамантә – фәсәфцәг ныууагътой әмә ныр әрцәуынц знагмә ныхәй-ныхмә.

Митинг ферох. Гвардионтә лидзынц дәләмә. Кад кәмән

кодтой, уыцы афицерты зәхмә әрәппәрстой, сә къәхтәй сә ласынц уырдыгмә...

О, беңау, зәронд Дзанг! Иу хатт ма уәddәр күы ракәсис! Иунәг, әрмәст иұнағ сыйыртт фәцыд фәсәфәгәй әмә, кәс-ма!.. Раст загътай, зәронд! Хур скәсәнмә нә ныгуылы, нәдәр Цәгатмә. Дәләмә комы хәр-хәргәнгә фәласынц, – ракәс-ма, Дзанг! – де ‘ртты фәллой – афицерты. Туджы зәй ра-уадзәг йә тымыгъы баҳаудта, зәй йыл фәстәмә дагъәй әрбас-чыил. Сар кәны уыдоны бон, мәнгамад уәлахизән хиконд цирты сәрәй йә арф ингән чи сүйдта!

Сар кәны уыдоны бон, скәсәнмә нә, ныгуыләнмә чи лидзы!

АРВИСТОН

ЦИТАТАӘТӘ

* * *

Ләбургә-стигъгә, ләбургә-стигъгә, ләбургә-стигъгә – уый у абоны адәймаджы иунәг судзгә маяқ, фидар хәст кәуыл у, уыңы иунәг фәтк. **Уәрәсе мәм егъау хәбизджыны хуызән кәсү, әмә ыйн йә дзаджәкынтај ңас фылдәр хәрай, уыйбәрп әфсәстдәр уыңзынә.** Хәбизджынән йә кәрон кәй әрбазынди, рәхдҗы дзы айдагъ къәрис йеддәмә кәй ницыуал азайдзән, ууыл та ма чи хъуыды кәнү?

Стигъәгмә хъуыды нәй. Сомбоны мәт нә кәнү, йә фәстә ма исчитә әрбаңаудзән әмә фынгыл айдагъ фәлхәрдә йеддәмә кәй ницы ссаңзысты, уыдәттә йә не ‘ндавынц, рай-сом бәстүсәфт дәр әр҆ауәд! Нәхицән дәр байсәфынәй тас кәй у, ууыл ахъуыды кәнүнән дәр нал стәм. Гъемә къазнатә къахынц, әхсәны мулк ссывынц, бәстә ныггафутчынди, сәрфат, хуымәтәджы әфсармән сә кой, сә хъәр дәр нал и.

Кәд исқәмән цард ис, уәд къәрныхтән, къазна стигъ-дҗытән. Кәмәдәрты дзы прокуроры къух бахәццә, фәлә цы? Хъуыдәгтә уымәй фәнныылдәр сты?

*Михаил Салтыков-Щедрин,
фыссәг, вице-губернатор. (Уаңтә «Хищники» (1869 аз)
әмә «Приличествующее объяснение»-йә (1879 аз).*

* * *

Адәм әнәфенә, әнахуыргонд куы вәййынц, уәд уый хица-уадән тых дәтты. Уый хорз зонынц бәрzonдылбаджытә әмә әдзухдәр тох кәндзысты ахуырады, дзылләтәм рухс хәссыны ныхмә. Уыдәттә бамбарын афон нын у.

*Лев Толстой.
«Литературная Россия», 2013, № 42*

* * *

Æппынæдзух нæ дины кусджытæ уæхски-уæхск æрлæууынц, стыр пъагæттæ æмæ тыппыр чыссæтæ кæмæ ис, уыцы чиновникиты фарсмæ, æнæбон мæгуырты æрвylбоны рыстытæ хъууды дæр нæ кæнынц, афтæмæй.

А. Курاءв
«Новая газета», 2013, №113.

* * *

Абон чиновниктæ сæхи афтæ ныддæнгæл кодтой, æмæ фæйнæрдæм куы атъæппытæ ласой, уымæй сын тæссаг у. Фæлæ иу хъуыддаг не ‘мбарын: цæмæн сæ хъæуы утæппæт бынтæ? Уæддæр сын сæ кæнæ сæ цот бахæрдзысты, кæнæ сын сæ хæлæтгæнджытæ байсдзысты. Дисы мæ æфтауы, ас адæм уæвгæйæ, сæ рæбынтæ æнæкæрон исбонæй дзаг кæныныл сæ цард кæй хардз кæнынц, уый... Уæвгæ, Гоголь æмæ Карамзинæй куыд зонæм, афтæмæй ахæм уавæр Уæрæсей ис æртæ æнусы дæргыы.

А. Снегирев
«Литературная Россия», 2013, №41

Бакæсут-ма Жириновскиймæ. Æрвylминут дæр тынг арæхстджынæй гæды ныхæстæ кæй кæны, уый алчидаr зоны. Ахæм хъылма демагоги ацал-ауал азы дзылласты ‘хсæн тау – уымæй ма диссагдæр цы уа! Æмæ Жириновский иунæг нæу. Ахæм «артистытæй» чиновникиты æфсад бæз-бæз кæны.

Цы чындæуа? Цæй, æмæ уæд та иунæг мæй æнæ давгæйæ бафæлварæнт. Эмбарын æй, психологон хуызы уый тынг зын у, гæртæмтæ нæ исгæйæ æнæхъæн мæй фæцæр – уый сын æвирхъau фæлварæн у. О, фæлæ уæддæр ахæм эксперимент скæнын æмбæлы – иу мæй мауал адавæнт?.. Федерацийы Советы дæр, Паддзахадон Думæйы дæр, стæй Кремлы цы чиновниктæ бады, уыдон дæр...

Уæд, чи зоны, фæсарæйнаг финансисттæй æххуыс нал курдзыстæм æмæ нæхæдæг æнæкоммерцион организацитæн дæтдзыстæм, чиновниктæ цы æхца фæдавтой, уый. Энæкоммерцион организацитæ æхсæнады тынг хъæуынц, уымæн æмæ иудадзыг сæ хъус дарынц, Конституцийы уагæвæрдтæ æмæ закъонтæ куыд æххæстгонд цæуынц, уымæ. Гъемæ сын раздæры «корруп-

цион» ахшатә хорз ахъаз фәуыдзысты. Аеркәсәм-ма, Сердюков цас адавта, уымә. Милуантә, миллиардтә! Гъемә дзы әрдомәм: цы адавта, уыдан бафидәд әнәкомерцион организацитән...

Райдайәнты зын уыздән, ай-гъай. Фәлә ма уә зәрдыл әрләууын кәнүт, фыщаг хатт турникыл хи сисын күйд зын уыд, уый. Стәй иу мәй бафыдәбон кән әмә дәхи 7, 8, 10 хатты исын райдайдзынә. Йә зын йә райдайын у, стәй чиновниктә дәр фәгәрз уыдзысты. Чи зоны, сә ног цард суанг сә зәрдәмә цәуын дәр райдайа, мәнә тамако кәнә нозты уацары чи бахауы, уый ие ‘нәниздзинады сәрвәлтау уыцы хъылматәй йәхи күйд бахизы, афтә. Цы наә вәййы, кәд исты амәлтәй наә низтәй фервәзиккам.

Олег Басилашвили
АиФ, 2013, №17

* * *

Абоны змәст рәестәг наә бәлләхмә сайы. Тәрсын уә наә кәнын. Фәнди мә, цәмәй адәм сәхи бацәттә кәной. Хәст кәнә бәлләх фәзыны, адәмәй әрдзы әгъдәуттә күы ферох вәййынц, уәд. Уарзондзинады бәсты секмә күы рахизынц, әңгәт хәлардзинады бәсты пайдайыл хъуыды кәнын күы байдайынц, гадзрахат ми фәтк күы свәййы. Абон мадәлон әвзагәй әппәрст әрцидысты «әгъдау», «намыс», «уәздандинад» әмә әндәртә. Сә кой дәр ничиуал кәнү. Ныхас цәуы әрмәст экономикайыл. Парижаг клубыл, ахшатә ратонән цәмәй ис, уыцы ницитә ‘мә маңытыл. Фәлә ахшатә, давдҗыты әвзагәй «бабло», адәймаджы амонддожын наә кәнү.

Михаил Задорнов
АиФ, 2013, №43

* * *

Аз рагәй нал федтон, мә райгуырән бәстәйы цы гуылмыз паддзахад ис, ахәм. Амә бамбәрстон: наә нәм курдиатджын, паддзахад саразынхъом адәймәгтә. Наә уынын, ахсәнад чи байу кәна әмә йын йә цардыл чи батыхса, ахәмтә. Амә мә ныфс асәтты, удаист мыл бафты...

Александр Сокуров
АиФ, 2013, №17

УИНСТОН ЧЕРЧИЛЛЫ ЦЫРГЪ НЫХӘСТАЕ

- Чысыл адәмыхаттән ие ‘взагән аккаг аргъ куы скәнай, уәд ын уымәй ахсджиагдәр ницы ис (1906 аз).
- Не ‘пәт дәр зулчытыә стәм, фәлә әз әрттиваг зулкъ дән (1906 аз).
- Парламенты депутат Уильям Грэмни тыххәй: «Гәеххәтт дәр әм нә уыди, стәй хъуыдый мур дәр, афтәмәй әнәхъән сахат фәдзырдта» (1931 аз).
- Фаджысласән уәрдоны дугъон бәхы ифтынәнән нәй (1942 аз).
- Адәймаг әнәхъән дуне йәхи бакодта, фәлә йәхәдәг үәхи бакәна, уый йәе бон нәу (1953 аз).
- Әнәхъола, әнәджелбетт, әдзәстом, әнәфәнык хъәддаг әгъдәуттыл хъомылғонд гүннити әрдонг ыстахти мәтыхты ба-лау. (Ацы ныхәстә Черчилль загъта 1941 азы июны, Гитлер ССР Цәдисмә куы баләбурдта, уәд).
- Ныр та уыңы түгцир фәскүйимтәй йәе механизационд дивизитә рауагъта ног рәттәм әмәе кәнни марыны, стигыны, сәндыны куист. (Ацы ныхәстә Черчилль загъта 1941 азы 22 июны).
- Гитлерәй ферох уырыссаг зымәг. Күйд рабәрәг, афтәмәй фаг нә сахуыр кодта. Махәй алчидаәр скъолаты фехъуыста уырыссаг зымәджы тыххәй, амәй та рох фәци. Ахәм әнәсәрфат, гүымири рәдыйд әз мә цард-цәрәнбонты никуы әруагътон (1942 аз).
- Ленины Уәрәсейыл сәмбәләнүн кодтой немың, цыма тиф әмә халеры микробтәй дзаг авг уыд, уйяу: ома уыңы микробтә аудазын хъәуы, стыр горәтмә нуазыны дон цы хәтәлтү җәуы, уым. Ацы куист иттәг әнтыстджынәй конд әрцыди (1919 аз).
- Иә хъуыдиты авналәнтә (Ленинән. – Ред.) Ихдҗын океанау сты уазал әмә уәрәх. Иә фыдәх әмә ие ‘нәуынәндизи-над адәймаджы хурх кәнниң ләгмары ауынәндәнәу. Иә нысан уыди дуне фервәзын кәнни, иә мадзал та – хъумә дуне дымгәмә ныддарон... Әрмәстдәр уый бол уыд Уәрәсейы кәләнгөнд ңығыфձастмә баласын, стәй әрмәстдәр уый бол уыдаид Уәрәсейы фәстәмә надвәндагмә ракәнни. Уый алцыдәр уыдта, раив-баив кодта иә ңәүәнтә-ирвәзәнтә, стәй амард... Уырыссаг адәм та бazzадысты ңығыфձасты бәгъдуләг кәнгәйә. Дыууә ңауы уыдисты Уәрәсейы царды әппәты фыддәртә. Фыццаг: Ленины райгуырд, дыккаг: иә амард (1929 аз).
- Хъысмат Уәрәсейән әбүалгъ ми бакодта. Иә нау фәдәл-дон, науләүүәнмә ма нымад сардзинтә куы бazzад, уәд (1917 аз).

- Уырысы бәстәйы адәймаджы реакционер хонын байда-йынц, йәхи йын бастигъой, йә ус әмәй йын йә сывәлләтты амарой, уый йә куы наә фәфәнды, уәд (1919).
- Уырыссаг большевикты философийи иунәг ахәм социалон әмәй экономикон принцип дәр нәй, милуан азты размә термиттә* се ‘рвыйлоны царды кәй наә равдыстой (1927 аз).
- Революцийи архайдтой алыхуызон уырыссәгтә. Фәләй йын йә бәркәдтәй иу дәр наә фәхайджын (1931 аз).
- ...әрцәудән рәестәг, әмәй иууылдәр бамбардзысты: большевизм йә авдәны хурхгонд куы ‘рцыдаид, уәд уый әппәт дунейы адәмтән дәр фарныхос уыдаид (1949 аз).
- Коммунизм әмәй фашизм цәмәйдәрты әңгәс сты җәгаты әмәй хүссары полюстимә. Ацы полюстә сты зәххы алы кәрәтты. Фәләй дзы райсомәй искаәцы полюсыл куы райхъал уай, уәд, кәңзүйл дә, уый наә раиртасдынә.
- Мистер Чемберлен кусәг ләджы уарзы. Күйд кусы, уымә кәсинаәй хуыздәр ын мацы ратт (1905 аз. Джозеф Чемберлен бирә азты дәргыи уыди Стырбританийи парламенты уәнг. – Ред.).
- Коммунистимә хәларәй цәрыйн кәфхъуындаримә хъазынәй уәлдай наәу. Нә зоның, йә дәлхъуыр ын хъызды кәнай әви йын йә сәр нындауай, уый. Йә ком куы байгом кәна, уәд ницы хуызы бамбардзына: баҳудын йә зәрды ис әви дәу аныхъуырын (1944 аз).
- Кәй әрдәрәнчында, уыцы шакал Муссолини, йә уд ба-хъаҳъәненән охыл, ныр Италийә сарәзта гитлерон рейхы вассал әмәй немиңдаг тигры цур расир-басир кәны, йә хъәләсәй әххормаг хъыллист райхъуысы. Әмәй уый бамбарән ис, фәләй ма ноджы йәхииәт иттәг буц у. Ацы әлгъаг фәлитойән тәр-хонгәнәг адәм уыдзысты әмәй йын йә куызды бон базонын кәндзысты (1941 аз).
- Цәстүиу фәнникуылдмә аzzадтән әнә кабинетәй. Әхсәнадон палатәйи әнә бынатәй, әнә партийә әмәй әнә куырм тъянгәй. (1922 азы Черчиль састы бынаты бazzад әмәй раст уыцы рәстәг баҳауди рынчындонмә – аппендицитәй йын операци скодтой. – Ред.).
- Иу әнкъарән мә цух наә уадзы: цыма мә хъуыддәгтә конд фесты. Уыди мын нысан, ныр мын нал ис. Әрмәст ма хъумамә уыцини ныхас кәнон: «Цәвут әлгъыстаг социалисты!» Уыцы ног дунейыл әз не ‘ууҗандын. («Ног диссаджы дуне»

* Термиттә – тропикты цәрәг саскта. Мәлдзыдьжытау цәрыйнц әхсәнни цардәй парахат ахстәтты әмәй стыр зиан хәссынц бәләстән.

(1932) – англисаг фыссәг Олдос Хакслийн антиутопи. – Ред.).

• Ацы хъаз, Клэмми, дәхәдәг аргәвд. Мәнән мә хәлар уыди (1958 аз).

* * *

Ацы хабар әрцыди 1943 азы, Сталин, Рузвельт әмә Черчилль Тегераны конференцийы куы уыдысты, уәд. Гитлеры әфсәдты ныхмә дыккаг фронт саразыны фәдым карз быңауты рәестәг Англияны фәсарәйнаг хъуыддәгты министр Иден гәххәтты гәбазыл цыдәр афыста әмә йә Черчилльмә радта. Черчилль әй бакости, гәххәттыл цалдәр ныхасы ныффыста әмә йә фәстәмә Идены къухы фәсагъта. Уый йә бакаст әмә йә бирәтты чыргъәды ныппәрста.

Әмбырд куы ахицән әмә адәм куы апирх сты, уәд Сталин йә тәлмаңғән Бережковән бафәдзәхста, уыцы гәххәтт, дам, сис, кәд, дам дзы мах ныхмә исты фыст и. Гәххәтты разынди ахәм ныхәстә: «Уинстон, дә хәлафы къәртт байгом». Йә бынмә та Уинстон Черчиллы къухәй: «Ма тыхс, зәронд Җәргәс ахстанәй нах рахаудзән».

БУДДӘЙЫ ФӘДЗӘХСҮТӘ

1. Адәймагән йә царды әппәтәй стырдәр знат у адәймаг йәхәдәг.
2. Адәймагән йә царды әппәтәй стырдәр әдымыздинад у сайын.
3. Адәймагән йә царды әппәтәй тынгдәр ныхкъуырд ратты, схъәл әмә зынәрвәссон куы вәййи, уәд уый.
4. Адәймагән йә царды әппәтәй стырдәр хъыг әмә масть хәссы хәләг.
5. Адәймагән йә царды әппәтәй стырдәр рәдый у, йәхәдәг йәхү куы фесафа, уәд уый.
6. Адәймагән йә царды әппәтәй стырдәр аххос у әбузин уәвви.
7. Адәймаджы аиппыл баннымайын хъәуы, цы у, уымәй йәхү дәлдәр куы кәна, уәд, уый.
8. Адәймагән раппәлыны аккагыл баннымайын хъәуы, куы ‘рхая әмә ногәй йә къахыл куы сләуу, уәд уый.
9. Адәймагән йә царды әппәтәй стырдәр зиан у, йә ныфс куы асәттә, уәд уый.

Цъары фәрстыл:

2. Иры фарн.
3. Ирон кафты ритм.
4. Кæхцгæнæн.

* * *

Корректор

Заира КАРАЦЕВА

Дизайн

Залина ГУРИЕВА

Компьютерный набор

Марина КИРГҮЕВА

*Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных технологий
и массовых коммуникаций по РСО-Алания.*

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00064 от 30 марта 2012 г.

*Журналы цы әрмæг рацæуа, уымæй æндær мыхырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.*

*Журналмæ цы кæхчыхыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæккæны,
стæй сæк автортæн фæстæмæ нæк дæтты.*

Учредитель: Министерство культуры и массовых коммуникаций РСО-Алания.

*Подписано к печати 10.01.14. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта MyzL. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 7,27.
Тираж 1100 экз. Заказ № 1. Цена свободная. Выход из печати 30 января 2014г.*

Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.

E-mail редакции: mahdug@mail.ru; http://www.mahdug.ru.

Тел.: гл. редактор – 25-09-64;

отдел поэзии, корректор – 25-09-74; бухгалтерия, компьютер. – 25-22-47.

*Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.*

Индекс 73247